

VIII
K. 95670
1897

Zemljepis

za

spodnje in srednje razrede

avstrijskih srednjih šol.

pisal

Simon Rutar.

Drugi tečaj: Opis Zemelj.

V Ljubljani.

Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg.

35670, VIII, 9, f

Zemljepis

za

spodnje in srednje razrede avstrijskih
srednjih šol.

Spisal

Simon Rutar

c. kr. gimnazijski profesor.

Drugi tečaj: Opis zemelj.

Cena mehko vezani knjigi 2 K, trdovezani 2 K 40 h.

V Ljubljani.

Natisnila in založila Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg.

1896.

Kratice.

s. = sever.

j. = jug.

vzh. = vzhod.

zah. = zahod.

s. š. = severna širina.

j. š. = južna širina.

vzh. dl. = vzhodna dolžina.

zah. dl. = zahodna dolžina.

gl. m. = glavno mesto.

pr. = prebivalcev.

milj. = milijon.

l. = levi; d. = desni.

Vsebina.

Azija.

	Stran		Stran
Splošni pregled.		Kavkazija in ruska Armenija	18
Lega in vodoravna izobrazba	1	Iran	19
Navpična izobrazba	2	Prednja Indija	20
Zadnjeazijsko višavje	4	Zadnja Indija	22
Nižine	6	Malajsko otočje	22
Reke in jezera	7	Kitajska država	24
Podnebje	8	Cesarstvo Japan	27
Rastlinstvo in živalstvo	10	Sibirija	28
Prebivalstvo	11	Turan ali Zahodni Turkestan in	
Azijske dežele.		Transkaspija	29
Azijska Turčija	14		

Afrika.

Lega in vodoravna izobrazba	30	Berberija	41
Navpična izobrazba	30	Sáhara	42
Celinsko vodovje	33	Sudan	44
Podnebje	34	Zahodni in notranji del južne	
Rastlinstvo in živalstvo	36	Afrike	45
Prebivalci	38	Južna in vzhodna Afrika	46
Podrobni zemljepis Afrike.		Afriški otoki	49
Podkraljestvo Egipet	39	Pregled evropskih posestev v	
Dežele ob gorenjem Nilu	41	Afriki	50

Evropa.

Splošni pregled.		Politični zemljepis.	
Lega in vodoravna izobrazba	51	Balkanski polotok	58
Navpična izobrazba	52	Prebivalstvo in države	61
Vodovje	53	Italija.	
Podnebje	54	Prirodna izobrazba	64
Rastlinstvo in živalstvo	55	Prebivalstvo in dežele	68
Prebivalstvo	56	Pirenejski polotok	71

	Stran		Stran
Kraljevina Španija	74	Nemško sredogorje	99
Kraljevina Portugal	75	Severnonemško nižavje	103
Velika Britanija	75	Vodovje srednje Evrope	104
Francoska	79	Nemško cesarstvo	109
Srednja Evropa	86	Južnonemške države	114
Alpe	86	Švicarska republika	117
Zahodnje in srednje Alpe.		Kraljevina Belgija	118
A. Osrednji pas	90	Kraljevina Nizozemska	120
B. Severni in južni pas	92	Severna Evropa	121
Vzhodne Alpe.		Kraljevina Danska	121
A. Osrednje Alpe	93	Skandinavski polotok	122
B. Severne vapnene Alpe	94	Vzhodna Evropa	124
C. Južne vapnene Alpe	94	Rusko carstvo s Finsko	125
Karpati	96	Kraljevina Rumunska	131
Ogerske nižine	98		

Amerika.

Navpična izobrazba	133	Srednjeameriški arhipel ali Za-	
Severna Amerika	139	hodna Indija	145
Zjedinjene države ali Unija.	141	Južna Amerika	146
Republika Mehiko	143	Evropska posestva v Ameriki .	149
Srednja Amerika	144		

Avstralija.

Ime, lega in obširnost	150	Prirodnine	152
Vodoravna izobrazba	150	Prebivalci	155
Navpična izobrazba	151	Avstralski otoki	156
Vodovje na celini	151	Polarni kraji	158
Podnebne razmere	152		

Dostavek.

Azija.

Splošni pregled.

Legra in vodoravna izobrazba.

Azija meri 44·8 milj. km² in ima podobo nepravilnega četverokotnika. Najdaljša je južna stranica od severne točke Perzijskega zaliva do Kantona (6300 km), potem vzhodna od tod do izliva Kolime (6000 km); najkrajša je severna stranica ob Severnem ledenem morju (3700 km), nekoliko daljša pa zahodna ob Uralu in vzhodni strani Hvalinskega jezera doli do Perzijskega zaliva (4500 km). Od zah. proti vzh. se razprostira Azija čez 170 dolžinskih stopinj, in to znaša celih 11 ur razločka na dnevnikih časih. Kadar zahaja solnce ob zahodni obali Male Azije, vzhaja že zopet ob Beringovem prelivu v vzhodni Aziji. Najzahodnejša točka je rt Baba (44° vzh. dl.), najvzhodnejša pa Vzhodni rt (210° vzh. dl.). Od s. proti j. se razprostira čez 76 širinskih stopinj, t. j. od rta Čeljuskina skoro do polutnika (Kap Buru). Vendar spada večina Azije v severni zmerni pas.

Azija leži sredi ostalih zemljin. Najtesnejše je zvezana z Evropo, tako da je poslednja prav za prav le velik azijski polotok, tem bolj, ker je Azija štiriinpolkrat večja od Evrope. Tudi tam, kjer sta obe zemljini po morjih ločeni, se približujeta večkrat do malo kilometrov (kje?), in vrhu tega ju spaja še gosto otčje kot nekak prirodni most. Bolj ločena je Afrika od Azije, ker obe spaja le ozko medmorje, čeravno sta si ob Rdečem morju jedna drugi prav blizu. Severovzhodna Azija in severozahodna Amerika si stojita tudi prav blizu jedna drugi nasproti, ker Beringov preliv ni še jedno zemljepisno stopinjo širok; vrhu tega so tudi tukaj Aleuti podobni prirodnemu mostu proti Ameriki. Od tam pa se oddaljujeta obe zemljini tako močno jedna od druge, da sta si ob petem vzporedniku ravno za polovico zemeljskega obsega vsaksebi. Z Avstralijo naposled

spaja Azijo velikansk otošk most, ali obe celini sta ravno toliko oddaljeni jedna od druge, kakor Afrika od Amerike (3000 km).

Azija spada med najčlenovitejše zemljine in ima za Evropo najrazvitejšo obalo (dolga je 37.000 km, torej v primeri s površjem kot 1:1211). Od nje se cepijo na vse strani veliki polotoki: proti zah. Mala Azija; proti j. trije največji cele zemljine, katere lahko primerjamo južnoevropskim polotokom (kako?), in poleg teh je še mali polotok Sinaj; proti vzh. trije važnejši (Koreja, Kamčatka in Čučki polotok); proti s. Tajmirski in Samojedski polotok. (Ponovite azijske polotoke in rte!)

Vkljub temu ima Azija še velikansk nerazvit trup, in nikjer drugod na svetu ni zemljine, ki bi bila na znotraj tako zaprta, od morja tako oddaljena, kakor ravno Azija. Notranje dežele niso nikjer drugod tako obširne, kakor v Aziji. (Ponovite morja in zalive okoli Azije!)

Tudi otokov je Azija najbogatejša izmed vseh drugih zemljin, zlasti na vzhodni in jugovzhodni strani. Otoški nizi spajajo vzhodne polotoke drugega z drugim in oklepajo zalive, da so podobni zaprtim morjem. Taki nizi so: Kurili, Sahalin, Japonski otoki, otočje Liju-Kiju in Formoza. Tudi Lucon, Palavan in Borneo stoje v vrsti in oklepajo Južnokitajsko morje. (Ponovite azijske otoke!)

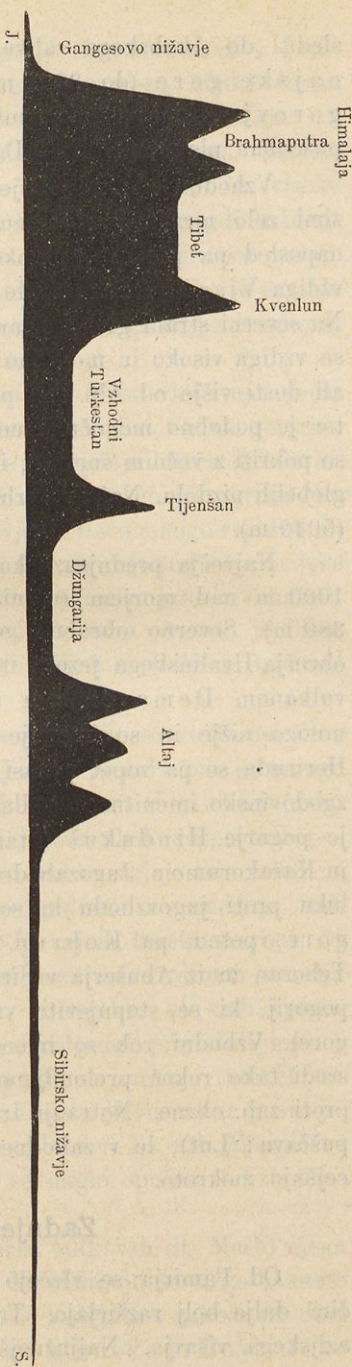
Navpična izobrazba.

Kakor je obod Azije zelo členovit, tako je tudi njena notranjost in vzpetost jako mnogovrstna. Višavja in nižavja se vrste zaporedoma, a premnogo velikanskih gorovij, med njimi najvišja celega sveta, se vleče po zemljini većinoma od zah. proti vzh. (kako imenujemo taka pogorja?). Kakor pri Afriki, tako je tudi azijsko višavje sestavljeno skoro iz samih, zelo obširnih gorskih planot, katere obdajajo robne gore, dočim jih ločilna pogorja dele v manjše predele. Ta velikansk pas visokih planot se vleče od Egejskega pa blizu do Vzhodnokitajskega morja skoro čez 100 dolžinskih stopinj daleč.

Dve tretjini azijskega sveta pokriva višavje in le jedno tretjino nižavje. Azijsko višavje je ob 73.º vzhodno od Gr. kakor preščipnjeno med Hindustansko in Turansko nižino. Tam se nahaja planota Pamir («streha sveta»), ki deli prirodno vse višavje v prednje- in zadnjeazijsko. Oba dela se širita od zah. proti vzh. kakor klinov hrbet; zadnjeazijsko višavje se celo razhaja, kakor žarki zvezde. Prednja Azija se znižuje od s. k j. in od zah. k vzh. zadnja pa od j. k s. in od zah. proti vzh.

Maloazijsko planoto oklepa na s. Pontsko primorsko gorovje, na vzh. Antitaurus (ugasli ognjenik Erdžiš 3850 m), na j. pa Taurus (prelaz «cilicijska vrata»). Proti zah. se spuščajo posamezni hrbti in gore (azijski Olimp, Ida), a na njih zadnjih odrastkih so stale nekdanje imenitne prestolnice, n. pr. Troja in Pergam, katerih razvaline še sedaj pričajo, koliko bogastvo je nekdanje cvetlo po teh deželah. In ravno zahodni del Male Azije je nudil med omenjenimi hrbti, ki so podaljšani na polotokih, mnogo prostora za večje naselbine, zato so se bili zlasti Grki tam gosto naselili (Kime, Smirna, Efez, Milet), a od vseh njih naselbin se je ohranila jedino le Smirna kot najvažnejše tržišče maloazijsko. Obalske ravnice so dobro namočene, notranji predeli pa so suhi, mnogokrat pustinski in celo puščavni. V zahodnem delu je mnogo slanih jezer, v katera se izlivajo vse celinske reke. Ob zelo vročem in suhem podnebju izhlapi iz takega pustinskega jezera vsa voda, ki se je bila poprej vanje natekla, in na dnu ostane le slana skorja.

Z Malo Azijo v zvezi je na jugu Sirsko višavje z Libanonom in Antilibanonom (Hermon 3070 m). Obe pogorji sta pokrta s snegom, in na prvem raste v višini kakih 2000 m še okoli 400 cedrovih dreves, katera veljajo ondotnim prebivalcem za sveta, češ, da so jih bogovi sami zasadili. Med Libanonom in Antilibanonom se vleče globoka zareza naravnost proti j., po kateri teče pozneje Jordan, izlivajoč se v Mrtvo morje, in ki se da tudi še dalje

Pod. 1. Prorez Azije.

slediti do Akabskega zaliva. Zahodno od tega so malahitne Sinajske gore (do 2830 m), a jugovzhodno Arabsko robno gorovje, ki se strmo spušča k Rdečemu morju. Na vzh. tega je puščobna planota (Nefud, Dena), ki ima le malo oaz.

Vzhodno od Male Azije je Armensko višavje z ostrim, po zimi zelo mrzlim podnebjem. Evfrat je deli na severno in južno, naposled pa prodere pravokotno južni rob. V severnem pogorju se vzdiga Visoki Ararat (do 5160 m), ki je pokrit z večnim snegom. Na severni strani globoke zarez, po kateri tečeta reki Rijon in Kura, se vzdiga visoko in mogočno pogorje Kavkaz, ki je le malo krajše, ali dosti višje od Alp. To pogorje ima prav malo dobrih prehodov ter je podobno mogočni steni med Azijo in Evropo. Njegovi obronki so pokriti z večnim snegom, in krasni ledeniki se spuščajo po gorskih globelih nizdolu. Najvišja vrhunca sta Elbrus (5660 m) in Kazbek (5040 m).

Največja prednjeazijska planota je Iran, ki se vzdiga 800 do 1000 m nad morjem (najnižje mesto je pri močvirju Hamunu, 380 m). Severno obrobno gorovje se na lahno ovija okoli južnega obrežja Hvalinskega jezera in se imenuje najprej Elburs z ugaslim vulkanom Demavendom (5630 m). Dalje proti vzh. je pogorje mnogo nižje in se imenuje Gulistanske gore. Onostran reke Heriruda se pa zopet počasi zvišuje pod imenom Kohi-Baba do zgodovinsko imenitnega sedla Bamiana (Aleksander Vel.). Še višje je pogorje Hindukuš (Stari Parapamiz), ki se spaja s Pamirjem in Karakorumom. Jugozahodni rob Iranske planote se zavija v velikem loku proti jugovzhodu in se imenuje od začetka Kurdistanske gore, potem pa Kohrud. Važnejša prehoda sta iz Bagdada v Teheran in iz Abušerja v Širas. Južni rob sestoji iz več vzporednih pogorij, ki se stopnjevito vzdigajo (Laristanske in Beludžistanske gore). Vzhodni rob se imenuje Solimansko pogorje, ki je v sredi tako rekoč prelomljeno (sedlo Bolan), tam, kjer se Ind bolj proti zah. obrne. Notranji Iran je večinoma puščaven (Velika slana puščava; Lut), le v zahodnem delu je več obsežnih zelenic s precejšnjo mokroto.

Zadnjeazijsko višavje.

Od Pamirja se vlečejo proti vzh. tri mogočna gorovja, ki se čim dalje bolj razširjajo. Ta gorovja so pravo ogrodje notranjeazijskega višavja. Najjužnejše obrobno gorovje se razteza v velikanskem, proti j. obrnjenem loku do zadnjeindijskih gorovij. Njegov

začetek na severni strani Inda se imenuje Karakorom z goro: Godvin (8620 m), ki je po višini druga gora na svetu. Med Indovim kolenom se začinja Himâlaja («hima» = zima, sneg; «alaja» = stanovanje), najvišje in najmogočnejše pogorje celega sveta. Sestavljeno je iz več vzporednih slemen, ki imajo nad 8800 m visoke vrhunce, n. pr. Gavrizankar ali Mont Everst (8840 m), Kindčinjunga (8580 m), Davalagiri (8180 m). Na južnem obronku padajo cele plohe dežja, katere prinaša jugovzhodni monsun; tako je nastalo premnogo rek, ki so si izdolble globoke jaruge. Nasproti pa je severni obronek suh in skoro gol kakor puščava.

Srednje gorovje se imenuje Kvenlun, ki se vleče naravnost proti vzh. ter deli višavje v južno in severno polovico. Južna polovica se imenuje višavje (ne planota!) Tibet, najvišje ležeča dežela na svetu med 4600 in 5000 m. (Samostan Hanle 4611 m je najvišje človeško bivališče na celi zemlji.) Po tem višavju se vleče mnogo vzporednih pogorij, ki niso dosti nižja od Himalaje. Tu izvirajo največje azijske reke, in vrhu tega je še mnogo predelov s slanimi jezeri, v katera se izliva tekoča voda. Podnebje je neizrečeno ostro, in zato je Tibet skoraj popolnoma zapuščen; le nižje ležeče doline ob Indu in Brahma-putri so naseljene.

Severno pogorje se imenuje Tijenšan in se vleče nekoliko bolj proti severovzhodu. Dežela med njim in Kvenlunom je mnogo nižja od Tibeta, ravna in puščobna. Imenuje se Hvanhaj (suho morje) ali puščava Gobi. Reke, prihajajoče z obeh nasprotnih pogorij, se izgublajo kmalu v pesku, ali vendar nastajajo tam zelenice, ki so dobro naseljene. Zahodni del te planote se imenuje tudi Vzhodni Turkestan, ker prebivajo po njem turški razrodi, ki pa priznavajo kitajsko nadoblast. Skozi oaze na severnem vznožju Kvenluna vodi prastara kupčijska cesta, «cesarska» ali tudi «genoveška cesta», po kateri so že ob času Rimljanov prenašali svilo s Kitajskega v Evropo. Vzhodni del te planote se imenuje tudi Mongolska po ondod naseljenih Mongolcih. Dežela je večinoma pustinja, po kateri pasejo nomadi svoje dvogrbe velblode. Na vzh. Mongolske se vleče obrobno pogorje Čingan, ki se naglo spušča k Vzhodno-kitajski nižini.

Tijenšan se izgublja v ravnini še pred 100.º vzh. dl. Mesto njega imamo proti vzh. neka druga pogorja, ki obdajajo še nižjo planoto Džungarsko. Na njeni severni strani se vzdigata v zahodnem delu Mali in Veliki Altaj, v vzhodnem pa Sajanske in Bajkalske gore. Na severni strani Amurja imamo potem pogorji Jablanov

in Stanovoj hrbet. Poslednji se vleče daleč gori proti s. vzh., celo do Čučkega polotoka. Z njim v zvezi so pogorja na Kamčatki, kjer se vzdiga ognjenik Ključevskaja sopka (sopka = vulkan).

K sklenjenim pogorjem prištevamo lahko še zadnjeindijska poldnevniška pogorja. Ta so v severnem predelu zelo visoka in nepristopna ter spadajo med najmanj znana pogorja na svetu. Proti j. pa se znatno znižujejo in oddaljujejo, da je med njimi prostora za široke, močvirnate doline in ravnine.

Govoriti nam je pa še poleg Urala (glej Evropo!) tudi o osamljenih višavjih na polotoku Dekanu in na večjih otokih. Na Dekanu je visoka planota, katero obdaje na s. obrobno gorovje Vindja, na zah. Zahodni, a na vzh. Vzhodni Gati. Njih južni sklop se imenuje Nila Giri. Planota je precej suha, a obale (zlasti zahodna) prav dobro namočene in bujno porastene.

Na otoku Sejlonu se nahaja vrhunec Talegala, na Sumatri Indrapura, na Javi Semeru, na Borneju Kinabalu (4175 m), na Niponu Japoncem sveta gora Fužijama (3780 m). Vzhodna Indija je glavno ognjišče vulkanizma, le jugovzhodni Borneo in Selébes nista vulkanska. Java je najbogatejša ognjenikov na celem svetu. Zlasti strahovito je deloval vulkan Krakatava ob Sundskem prelivu l. 1883.

Nižine.

Azija ima svoje največje nižavje na severni strani višavja. Od Hvalinskega jezera in severnoiranskega obrobnega gorovja se razprostira velikanska nižina čez več nego 40 širinskih stopinj do Severnega ledenega morja in od Urala do reke Kolime čez 100 dolžinskih stopinj. To velikansko nižino lahko delimo v naslednje tri dele: 1.) Turan, t. j. četverkotna nižina med Hvalinskim jezerom, Iranom in Pamirjem. Dežela je večinoma puščobna, po leti zelo vroča, a po zimi razsajajo po njej viharji z metežem. 2.) Zahodna Sibirija skupno s Kirgiško puščobo med Uralom, Tijenšanom in Altajem, proti vzh. do 100°. Južni del je suha puščoba (domovina Kirgizov), in reke, ki prihajajo z gora, se izlivajo v slana jezera. Srednji del Sibirije je gozdat in deloma že zdaj prav dobro obdelan. V Altaju so znameniti rudniki, in ob vznožju tega pogorja in pa Sajanskih gora se razprostira kulturni pas, ki se da primerjati evropskim. Severni del (severno od 60.°) napolnjujejo tundre, t. j. zamrzla močvirja (po leti se pa led odtaja, in zato ni mogoče čez nja priti), ki imajo svoje posebno rastlinstvo (mahove in lišaje). Po

tundrah bivajo Samojedi in drugi nomadi; ki rede severnega jelena in love kožuharje. 3.) Vzhodna (prava) Sibirija spada med najmrzlejše dežele na svetu. Tod so tla globoko zamrzla, in le po leti se led odtaja za dobro ped. Poletja pa so še precej topla (celinsko podnebje!), tako da drevje raste precej daleč proti s. in tudi poljski pridelki še uspevajo. Drevje je sicer redko, a travniki so lepo zeleni. Dežela je večinoma hribovita in gozdnata; v severnem pasu so pa tudi tundre.

Manjše nižine imamo na j. velikega višavja. Na vzhodni strani Antilibanona se razprostira proti Evfratu Sirijska puščava (oaza Tadmor). Dežela ob Evfratu in Tigridu in med njima se imenuje Mezopotamija, ki je bila zibelka starih kulturnih držav. V njenem južnem delu je bilo namreč vse polno velikanskih prekopov, ki so umetno namakali deželo in jo delali tako rodovitno, da je spadala med najgostejše naseljene predele starega sveta. Sedaj je zlasti v severnem delu popolnoma zanemarjena. Nižina se razteza dalje proti j. tudi ob zahodni strani Perzijskega zaliva.

Hindustanska nižina se razprostira med Iranom in pogorji Zadnje Indije. Njen zahodni del se imenuje tudi Indova nižina, ker teče po njej ta reka in njeni štirje večji dotoki; odtod ime Pendžab = Petorečje. Podnebje je še precej suho, zato se nahajajo tu pa tam celo puščave (n. pr. Tar). Vzhodni del ali pravi Hindustan je pa nepopisno dobro namočen in zato prerodoviten ter gosto naseljen (stare bajke o Indiji!). — Poleg manjših nižin ob izlivih Menama, Mekonga in Sonke imamo še večjo Kitajsko nižino ob doljenjih tokih Jancekjana in Hoangha, ki jo večkrat preplavljata. Pokrita je z neko rumeno, prašnato ilovico (t. j. «publica», Löß), ki se je nabrala iz prahu, katerega so vetrovi prinesli s srednjeazijskih puščav. Po njej se imenuje tudi Hoangho «žolta (rumena) reka», in morje, v katero se ta izliva, «Žolto morje». Koder je publica dobro namočena, daje povsod obilne žetve.

Reke in jezera.

Največ azijskih rek, pa tudi največje med njimi izvirajo na zadnjeazijskem višavju (Ind, Brahmputra, Saluen, Mekon, Jancekjan in Hoangho). Od tod se raztakajo na vse strani, kakor žarki zvezde; na zah. tečeta le dve notranji reki v Aralsko jezero. Zahodni del Azije ima čudovito malo večjih rek, in Arabija je tako malo namočena, kakor bližnja Afrika. Azijske reke teko deloma po planotah (kakor afriške), deloma pa po nižinah (kakor ameriške). Tudi ima Azija največ dvorek (katere?).

V Severno ledeno morje se izlivajo: Ob, največja azijska reka (5200 km dolga), izvira v Velikem Altaju; l. dotok: Irliš s Tobolom. Jenisej prihaja s Sajanskih gora; d. dotoki: gorenja Tunguska ali Angara, srednja in dolenja Tunguska. Lena prihaja iz Bajkalskega jezera (tako dolgo, kakor Jadransko morje), v katero se izliva Selenga. Indigirka in Kolima. V Veliki ocean teko: Amur, ki nastaje iz Šilke in Karulena, d. dotok Sungari; Hoángo, Jáncekján, Sonka, Mekon in Menam. V Indijski ocean se izlivajo: Saluen, Iravadi, Brahma-putra (v Gangovo delto), Ganges ali Ganga z Džamno od d., Godovari, Krišna, Ind (Setleč na l.) in Šat-el-Arab (deltast izliv), ki nastaje iz dvorek Evfrat (Frat) in Tigrid («strelica»), izvirajočih na Armenskem višavju. V Črno morje tečeta Kizil-irmak (stari Halys) in Rijon.

Notranje reke so: Jordan, ki se izliva v zelo slano Mrtvo morje; Kura (z Arasom na d.) v Hvalinsko jezero, Sirdarja (Jaxartes) in Amu-darja (Oxus) v Aralsko jezero, Hilmend v močvirje Hamun, Ili v jezero Balkaš in Tarim v jezero Lop-nôr (nôr pomeni v mongolskem jeziku «jezero»). Notranji jezери sta še Van in Urmija na meji med Armenijo in Perzijo.

Promet pospešuje najbolj Ganges z mnogimi plovnimi dotoki, potem pa kitajski dvoreki Jancekjan in Hoangho. Te reke teko namreč skozi najrodovitnejše, najbolj obdelane in najgostejše naseljene predele. Pa tudi sibirske reke pospešujejo zelo promet, čeravno so večji del leta zaprte z ledom. Tako plovijo n. pr. redno po Obu od 27. maja do 10. oktobra. Na Jeniseju prevažajo 70 parnikov. Tudi Angara, Selenga in Lena (od Jakucka dalje) so plovne reke. V Sredozemsko morje se ne izliva nobena plovna reka azijska.

Podnebje.

Azija se razprostira od polutnika daleč čez severni tečajnik, zato obsega vse tri pase severne polutke. Vsled tega in pa vsled nadmorske višine je podnebje v Aziji kaj različno. Takrat, ko stoji solnce navpično nad prebivalci treh južnoazijskih polotokov, imajo najsevernejši kraji zemljine trimesečno noč, in nikoli ne stoji solnce tam gori višje nad obzorjem, kot pri nas februarja meseca. Evropa leži skoro popolnoma v zmernem pasu, Azije pa samo tri četrtinke, a po jedno osminko je pride na vroči in mrzli pas. Azija ima torej manj ugodno podnebje od Evrope, a vendar dosti ugodnejše od popolnoma vroče Afrike.

Trije južni polotoki imajo tropično podnebje, in sicer so najtoplejši predeli (kakor pri Afriki) ob severni meji vročega pasa, t. j. v Arabiji, Mezopotamiji in na obalah perzijskih, potem v Hindustanu. Srednjeazijsko višavje ima zelo suho in mrzlo podnebje (celinsko), ker je daleč od morja, ker se vzdiga zelo visoko, in ker branijo obrobne gore, da ne morejo vlažni vetrovi prodirati v sredino. Za vročim dnevom sledi mrzla noč, in za vročim poletjem zelo ostra zima. Ker vrhu tega še malo dežuje, zato je notranja Azija večinoma pokrita s puščavami. Severni predeli sicer niso tako puščobni, ali zaradi svoje lege prav mrzli, tako da tam gori po zimi vedno zmrzne živo srebro (toplomeri so napolnjeni z vinskim cvetom). V Vrhovjansku (severno od Jakucka, $67 \cdot 5^{\circ}$ s. š.) se nahaja tako imenovani «mrzlotni tečaj», t. j. najmrzlejši kraj na severni polutki (srednja toplina meseca januarja znaša — 45° C., najnižje stanje toplomera celo — 68° C.). Po leti poskoči tam živo srebro čez dan celo na 30° C., a po noči zmrzuje voda.

Prednja Azija ima v obče suho in toplo podnebje, ker prihajajo tja le suhi vetrovi, ki so svojo mokroto že davno oddali v severni Afriki in južni Evropi. Zato so notranji deli planot večinoma puščobni, primorja in obronki pogorij pa imajo zadosti mokrote in so torej rodovitni. Vzhodna Azija (Kitajska) ima sicer ugodno podnebje, vendar mrzlejše, nego zahodna Evropa in zahodna Amerika pod isto zemljepisno širino. V vzhodni Aziji namreč ni toplih struj in tudi ne ogrevajočih, vlažnih vetrov z morja. Pekin pa Napolj imata isto zemljepisno širino (40°), vendar ima prvo mesto dosti bolj vroče poletje, a jednako zimo, kakor Kristijanija (60°).

Glede izpodnebne vlage delimo Azijo v dva različna, zelo nejednakomerna dela: v deževen in suh. V prvi del spadata obe Indiji s Himalajo (južni obronki vzhodne Himalaje imajo največ dežja), potem vzhodna Indija, Kitajska, Koreja in Japan. Po leti je zrak nad temi tropičnimi predeli neizrečeno razbeljen. Vročina ga stanjša, da privlači k sebi mrzlejši zrak iznad sosednjih morij; tako se gostost zraka zopet zjednači. Zato veje skozi celo poletje veter z Indijskega in Velikega oceana proti omenjenim deželam in jim prinaša mnogo vodene pare. Ta veter imenujejo «poletni monsun» (monsun pomeni arabski «letni čas»). Ko pridejo te vodene pare do višjega pogorja, jih zažene veter po obronku navzgor, da se popno v višje kraje. Tam se ohlade, torej zgostijo, in iz oblakov začno padati veliki nalivi. Po zimi pa je morje toplejše od celine, zato piha hladen, suh veter s celine na morje, in ta se imenuje «zimski monsun».

Vsa ostala Azija trpi pomanjkanje dežja, izvzemši Kavkaz, kjer se tudi še zadosti vodene pare nabere, da obilno dežuje. Že Dekanska planota nima zadosti dežja, čeravno je tako blizu morja; skoraj nič pa ne dežuje po notranji Arabiji, Iranu in puščavi Gobi. Večkrat imajo sosednji predeli najrazličnejše podnebje, n. pr. Mezopotamija in Armenija. Arabija in Zadnja Indija imata isto zemljepisno širino, obedve sta na treh straneh obdani z morji, a vendar ima prva vroče in suho podnebje (ker leži med dvema zemljinama), a druga pa vroče in vlažno (ker leži med dvema velikima morjema).

Rastlinstvo in živalstvo.

Kakor glede podnebja, tako delimo Azijo lahko tudi glede rastlinstva v dva velika predela: v puste, redke naseljene notranje in v rodovitne, gosto naseljene okrožne dežele. Z obzirom na mnogo hladnejši sever pa moramo ločiti v Aziji tri rastlinske pase: 1.) monsunski pas, 2.) srednjeazijski pustinski in puščavski pas ter 3.) sibirski pas gozdov in tunder.

1.) **Monsunski pas** obsega južno in vzhodno Azijo do severnega Japana. Proti s. pojema bogastvo rastlin, vendar uspevajo še vsi sadeži toplejšega dela zmernega pasa. Poleg vseh pitomih rastlin južne in srednje Evrope goje do 25.º s. šir. še banane (indijske smokve), bombaž, cukrov trs, čaj, datlje, indigo in murbe. Poslednje so zelo važne zaradi svilarstva, ki je povsod močno razvito. Kava uspeva najboljše ob Rdečem morju in na Sejlou. Povsod v vročem pasu raste kokosova palma. Najrazvitejše in najbujnejše je pa rastlinstvo po vzhodnoindijskem otočju zaradi toplote, vlažnosti ter rodovitnosti tal. Med drugimi rastlinami moramo tu še posebej omeniti dišave in začimbe.

2.) **Srednjeazijski pas** (pustinje in puščave) obsega skoro vso prednjo Azijo, Iran, Turan in osrednjo Azijo. Rastlinstvo je po pustinjah zelo siromašno; le posamezne bilke in čebulne rastline uspevajo. Ob rekah se nahajajo pač tudi obsežna polja. Drugače je po oazah, koder pada zadosti mokrote. Po zelenicah sirsko-arabske puščave daje mnogo sadja datljeva palma, ki je razširjena proti vzh. celo do Inda. Še bolj rodovitne so oaze turanske in tarimske, koder skrbe tudi za umetno namakanje zemljišč. Tam rasto vseh vrst žita, pa tudi smokve in šipkova jabolka.

3.) **Sibirski pas.** V južni in srednji Sibiriji uspeva še žito. Tudi visoko jelovje in listovci pokrivajo južne predele; proti s. pa so gozdi vedno redkejši in nižji. Naposled rasto le še nizki

borovci in ruševje. Severne predele pa pokrivajo tundre. Tudi po leti, ko se led odtaja, ima voda le malo nad 0° C. Zato rasto po tundrah le mahovi in lišaji; tu pa tam tudi kaka cvetoča rastlinica, ki je podobna našim planinskim cvetkam.

Rastlinstvo azijsko je raznovrstnejše od evropskega in afriškega, toda siromašnejše od ameriškega. Zato je pa Azija domovina več koristnih rastlin, katere so pozneje presadili tudi v druge zemljine. Zlasti sadno drevje in žita so bila prvotno lastna le Aziji. Pa tudi vinska trta, riž, kruhovec, banana, kokosova in datljeva palma, bombaževец in cukrov trs, so se razširili iz Azije po drugem svetu. Prav živahno se kupčuje s kavo, sagom (palmov stržen), indigom, opijem in zlasti z dišavami (poper, cimet, žebice, muskatovi orehi itd.). Seveda so se udomačile v Aziji tudi tiste pitome rastline, ki so bile prvotno lastne le Ameriki.

Azija je tudi prava domovina skoro vseh domačih živali. V Sibiriji love in krote severnega jelena; poleg njega pa vprezajo tudi psa kot vozno žival. V Ledenem morju žive kiti, tulnji, mroži in severni medvedi do 83.°, morski volkovi pa do 85.°. Sibirija je tudi prebogata raznih kožuharjev, zlasti bobra in sobola. Konj je doma v srednji Aziji, velblod v Iranu, Mezopotamiji in Arabiji. Po Tibetu in Mongolski živi «jak» (kruleči vol), na Kitajskem pa je domovina sviloda.

Najbogatejše je živalstvo Indije, morda najbogatejše na celem svetu; le glede ptic in žuželk je Brazilija še bogatejša. V Indiji je tiger najnevarnejša zver; poleg njega žive razne opice in debelokožci, n. pr. slon (tudi beli) in nosorog. Podobno je živalstvo tudi na vzhodnoindijskih otočjih. Nikjer drugod ni toliko plazilcev in papig, kakor po Vzhodni Indiji. Premnogo je opic, človeku podobnih orangutanov, debelokožcev in kazvarjev. Morje pa je prebogato najraznovrstnejših rib in drugih morskih živali.

Prebivalstvo.

V Aziji živi več nego polovica ljudi vsega sveta, t. j. okoli 850 milj. Ogromna večina jih spada na južni pas (okoli 750 milj.) Najredkejše je naseljena notranja Azija, in le malo bolje Sibirija. Azijsko prebivalstvo spada k trem glavnim plemenom: sredozemskemu, mongolskemu in malajskemu. Poleg teh imamo še Dravide (temne polti, kodrastih in čopastih las) na Dekanu, ki so ostanek posebnega plemena.

Sredozemci (skoro dve petini vsega prebivalstva) stanujejo po prednji Aziji in prednji Indiji. Dele se v Arijce (Inde ali Hindu, Perzijce in Armence), Semovce (Sirce, Izraelce in Arabce) ter kavkaške narode na južni strani Kavkaza. Ako potegnemo ravno črto od Kavkaza do Gangove delte, dobimo mejo med Sredozemci in Mongolci. Poslednji stanujejo po srednji, severni in vzhodni zemljini ter na Japonskem otočju. Dele se v Indo-Kitajce (v zadnji Indiji), prave Kitajce, Tibečane, Korejance, Japonce, Mongole, Tun-guze ter v razne turške in finske razrode. Malajci prebivajo po južnem delu Malake ter po vzhodnoindijskih otočjih.

V Aziji so nastale tudi vse glavne vere sveta. V Palestini se je izcimila židovska (mozajska) vera, in tam je učil tudi Kristus sveto vero, ki pa ima v Aziji le malo spoznavalcev. Nasproti si je pridobil islam, ki je nastal v Arabiji, skoro vso prednjo in del osrednje Azije, potem velik del prednje Indije, Malake in celo mnogo vzhodnoindijskih otokov. V prednji Indiji se je razvil najpoprej brahmaizem, katerega spoznava še sedaj mnogo Hindov, potem pa v šestem stoletju pred Kr. budizem, ki je med Mongolci najbolj razširjena vera. Kitajci imajo svojo državno vero v «tao» (razum), katero je učil Konfuce; Japonci pa vero «sintu», t. j. poleg bogov časte še solnce. Premnogo Mongolcev je še vdanih grdemu malikovalstvu, n. pr. v Sibiriji «šamanstvu» (vera v zle duhove). Rusi pa širijo vedno bolj krščanstvo po severni Aziji.

Po tistih predelih Azije, koder ni mogoče obdelovati zemlje, žive še vedno pastirski narodi (nomadi), ki so poleg tega zelo nagnjeni k ropanju. Tudi po severni Aziji stanujejo le nomadi, lovci in ribiči. Ti žive v zadrugah pod starejšinami in glavarji, ki vladajo patrijarhalno. Večinoma pa so nomadski narodi podvrženi evropskim oblastim.

Samo poljedelci so stalno naseljeni in so se povzpeli že do precejšnje stopinje omike, n. pr. Arabci, Armenci, Perzijci, Hindu, Kitajci in Japonci. Ti narodi imajo tudi svoje države (razen Armencev), katere vladajo njih glavarji despotsko; le Japonci imajo sedaj ustavno vlado. Več nego polovico Azije pa je podvržene evropskim državam, zlasti Rusiji, Angliji in Turčiji, pa tudi Franciji, Holandski in Španski. Portugalci pa imajo sedaj le majhne naselbine.

Pod. 2. Himalaja od južne strani.

Azijske dežele.

Azijska Turčija.

(1·8 milj. km², 16 milj. pr.).

1.) Mala Azija ali Anatolija* obsega četverkotni polotok med Črnim, Egejskim in Sredozemskim morjem ter bližnje Sporade. Ob zahodni obali so široke primorske doline, potem se izpremeni dežela v planoto, ki preide brez presledka v Armensko višavje. Zahodne doline so dobro namočene in odprte morskim vetrovom. Le škoda, da so sedaj močvirnate, nezdrave in zato mnogo redkejše naseljene, nego v starem veku. Poprek skozi Malo Azijo so držali od nekdanj važni kupčijski in vojaški poti: starejši skozi Angoro v Djarbekir (Cir, Darej!), novejši pa skozi Konijo in čez «cilicijska vrata» v Tarz in Adano (Aleksander Vel., križarji!). Zato prebivalstvo Male Azije zelo namešano. Po obalah stanujejo povsod je Grki in mnogo drugih Evropecev («Franki»), ki se pečajo s trgovino. Po notranjem pa bivajo Turki, Čerkesi, Armenci, Kurdi in celo črnci.

Smirna (230.000 pr.) je največje mesto in prvo tržišče v deželi (preproge, orožje, usnje, južno sadje). Blizu so razvaline Efeza in Pergama. Skutari (100.000 pr.) ob Bosporu nasproti Carigrada, ima največje pokopališče na svetu. Od tod vodi železnica v Bruso (75.000 pr.), nekdanjo prestolnico turških sultanov. Trapezunt (Tarabusun, 45.000 pr.), važno kupčijsko mesto. Od tod drži prastara trgovinska pot za karavane čez Ersirum v Perzijo. V notranjem se nahajata Konija (Iconium), križišče potov, in Angora (Ancyra), kjer goje po mestu imenovane koze s svili podobno volno.

Med otoki so najiminenitnejši Lesbos ali Mitilini, krasen in rodoviten otok; Hios, tudi zelo rodoviten; Samos je posebna kneževina, ki plačuje sultanu danj (Polikrat!); Rodos (rodovski velikan!) je bil nekdanj v oblasti ivanovcev, ki so se po njem imenovali «rodosvki vitezi». Osamljeni Ciper na južni obali je od l. 1878. v angleški oblasti; gl. m. Levkozija. Že Feničani so kopali na tem otoku baker, in zato so ga Grki imenovali «ciprsko kovino».

2.) Armenija in Kurdistan. Mnogo pogorij deli Armenijo v več predelov, in zato ta dežela ni bila nikoli dolgo časa jednotna država. Dandanašnji je severni (glavni) del v ruski, jugozahodni v turški in jugovzhodni v perzijski oblasti. Kurdistan se imenuje dežela

* «Levanto» imenujemo primorske dežele v Mali Aziji, Siriji in Egiptu.

med Vanskim jezerom in Tigridom (stan = dežela). Po njej prebivajo nomadski in roparski Kurdi, ki nadlegujejo Armence. Poslednji so kristjani, deloma zjedinjeni, deloma nezjedinjeni (ti imajo svojo posebno cerkev), ki so precej izobraženi poljedelci in živinorejci. Mnogi žive kot premeteni trgovci raztreseni po vsej turški državi, zlasti pa v Carigradu. Ersirum (60.000 pr.), važno kupčijsko mesto. Van (30.000 pr.).

3.) Sirija in Palestina sta vapnena planota, ki se polagoma znižuje proti vzh. Ta je bila v starem veku jedna najbolj cvetočih dežel, sedaj pa je zapuščena. Po Orontovi poprečnici je držala glavna cesta od Sredozemskega morja v Mezopotamijo, in tam je stalo sijajno mesto Antijohija, četrto v rimski državi. Ozko primorje med Libanonom in Sredozemskim morjem se je imenovalo «Fenicija», in tam so cvetla mesta Sidon, Tir, Berit, ki so posredovala trgovino med prednjeazijskimi državami in deželami okoli Sredozemskega morja in še zunaj Gibraltarskega preliva. Sedaj je morska struja, ki prihaja od Egipta, napolnila vse te luke s peskom, le Bejrut ima še vedno dobro luko in se je zato zelo povzdignil (110.000 pr.). Od tod vodi železnica skozi Damask v Havran in se bo nadaljevala proti Bagdadu. Damask (170.000 pr.) je prastaro mesto v krasnem predelu, polnem cvetočih vrtov, z lepim pogledom na libanonske snežnike. Še sedaj ima mesto veliko obrtnost («damast» = umetna tkanina, usnje, orožje [nekdaj imenitne damaščanke]). Na mestu Antijohije cvete sedaj Haleb (Aleppo, 110.000 pr.) ob karavanski cesti v Mezopotamijo. Iskenderun (Aleksandreta), važna luka.

Notranja Sirija je v severnem delu pustinja, katera ozeleni jeseni ter se odene po zimi in spomladi z lepo dišečimi zelišči. Zato se pomikajo po njej mnogi arabski rodovi (nomadi), ki ne priznavajo turške nadoblasti. Južni večji del je Sirskoarabska puščava, v kateri se nahaja le malo oaz, n. pr. Tadmor (stara Palmira), kjer so imenitne ruševine nekdanje prestolnice kraljice Zenobije.

Na južni strani Libanona in Antilibanona postaje svet bolj raven. Med to planoto je globoko zarezana Jordanska dolina, ki leži večinoma pod morsko gladino (jezero Genezaret ali Tiberias 203, Mrtvo morje 394, najnižja depresija). Jordan ni velika reka in zato ne more napolniti depresije, da bi nastalo večje jezero, zlasti ker je podnebje zelo suho. Mrtvo morje leži v popolnoma izpraženi in skoro neobljudeni kotlini, obdani na obeh straneh z zelo strmimi obronki.

Planota (600 do 800 m) med morjem in Jordanom je kamenita in ima zelo suhe pašnike. Po zimi je na njej prav mrzlo (včasih

sneži celo v Jeruzalemu), po leti pa izpremeni solnce vse v prah. Le koder je umetno namočena, more preživiti večje število prebivalcev. Ta dežela je stara Palestina (Kanaan, t. j. primorska nižina). Vzhodno od Jordana se nahaja stara Pereja, ki je zelo puščobna in poseljena le z bednimi nomadskimi Arabci. Kakor ostala Sirija in Palestina pa ima premnogo razvalin, ki pričajo, kako cvetoči so bili nekdam ti predeli.

Gl. m. je še vedno Jeruzalem (50.000 pr.), kakor ob času Izraelcev. Mesto stoji na suhi, nerodovitni planoti (680 m) med dvema globokima debrima. Prebivalci so skoro v enakih deležih kristjanje, židje in mohamedanci. Vsem trojim obuja Jeruzalem imenitne verske spomine, in zato je tu zelo imenitna božja pot. Malo južnejše stoji Betlehem (sveta votlina), blizu Genezaretskega jezera pa Nazaret. Luka jeruzalemska se imenuje Jafa (železnica veže obe mesti) v deželi nekdanjih Filistejcev. Pristanišče je tam nevarno.

4.) Mezopotamija je podobna trikotniku, v katerem se obe reki vedno bolj približujeta jedna drugi, da se naposled združita v jedno samo. Severni, bolj pustinski del se imenuje «El-Džeziré». Tukaj se nahajajo na levem bregu hitrega Tigrida mogočne razvaline staroslavne Ninive. Njim nasproti (na desnem bregu) stoji sedanje mesto Mosul (60.000 pr.) s precejšnjo obrtnostjo («musulin», bombažasta tančica). Južni, bolj ravni del («Irak-Arabi») je bil nekdam umetno namočen, zelo rodovit in zato tudi prav gosto naseljen. Sredi velikanskih prekopov je stal mogočni Babilon ali Babel (na levi strani Evfrata), ki je štel nad milijon prebivalcev. Njegove razvaline se pa komaj še poznajo, ker so že skoro vse kamenje porabili za nove zidave. Sedaj je vsa okolica žalostna, pusta in tudi nezdrava. Kakor Nil Egipet, tako poplavljata tudi Evfrat in Tigrid južni del Mezopotamije, ko se začne spomladi tajati sneg po armenskih gorah, in pokrivata nižino z opljujučim blatom. Ali kaj, ko pridnih poljedelcev nikjer ni! Ravno severno od Babilona stoji ob levem bregu Tigrida, tam, kjer se najbolj približuje Evfratu, sedanje gl. m. Bagdad, ki šteje vkljub temu, da propada, še vedno 100.000 pr. V srednjem veku je bilo to mesto krasna prestolnica kalifov in je štelo okoli 2 milj. pr. Bagdadska luka je Basra, ker do tja plovejo po reki velike ladje.

5.) Turška posestva v Arabiji. Arabija je skoro petkrat toliko, kot Avstro-Ogerska, a v notranjem popolnoma pusta. Črez njo vejejo suhi jugozahodniki, ki prihajajo iz vroče Afrike. Meseca junija do septembra nastopa pogostoma žgoči veter samum (od Samijela,

poglarvarja vragov), in toplomer kaže v senci 45° C. Arabija ima mnogo kamenitih strug, ki so pa skoro vse leto suhe, ker premalo dežuje. Zato je večina dežele ali peščena, ali skalovita puščava, po nekod pa tudi pustinja. Samo po zahodnih obronkih in po južnem primorju, koder zemljo deloma umetno namakajo, je zemlja rodovitna in vedno zelena. Zaradi osamelosti in pomanjkanja zvez s sosednimi deželami je Arabija še dandanes le malo znana.

Po arabskih pustinjah prebivajo nomadski beduini, t. j. «sinovi puščave». Ti goje plemenite konje, na katere so zelo ponosni, in katerih ne marajo prodajati tujcem. Le po zvižaci so dobili to pasmo tudi Evropci (goje jih n. pr. v Lipici pri Trstu). Najvažnejša domača žival pa je Arabcu velblod («ladja puščave»), s katerim se pomika od pašnika do pašnika. Tudi po oazah so Arabci naseljeni, obdelujejo zemljo in se imenujejo «felahi». Razdeljeni so v premnogo rodičev, ki ima vsak svojega poglarvarja («šejika»). Žive se večinoma od datljev in so izključno mohamedanske vere, ki je nastala med njimi.

Pod turško oblast spada primorje ob Rdečem morju in tako imenovani El Hasa ob severni polovici Perzijskega zaliva. Najrodovitnejša dela Arabije sta stopnjevini Hedžas in Jemen («Arabia felix»). V prvi stojita mohamedancem sveti mesti Meka (55.000 pr.) in Medina, kamor potuje vsako leto brezštevilo romarjev iz vseh islamskih dežel. V Meki se je rodil prorok Mohamed, in tam se nahaja prastaro arabsko svetišče «Kaba», t. j. majhno, kockasto poslopje, ki ima vzdano v severovzhodnem voglu meteorit, o katerem mohamedanci trde, da je očrnel vsled človeških grehov. Z obrazom proti Kabi obrnjen, mora vsak mohamedanec petkrat na dan moliti, in zavezan je, vsaj jedenkrat v življenju tja potovati, potem dobi, naslov «hadži». Romarji se izkrcavajo v luki Džidi. Iz Meke je moral pobegniti Mohamed l. 622. v Medino (ta beg se imenuje «hedžra», mohamedanska era), kjer je tudi pokopan. V Jemenu raste najboljša kava, ki se navadno imenuje «moka» po tamošnjem primorskem mestu.

Zunaj Bab-el-Mandeba stoji na podnožju skalnatih globel, v katerih nabirajo vodo, angleška luka Aden (44.000 pr.). Mesto je sezidano kakor Gibraltar na velikanski skali, in ob njej je najvažnejše pristanišče arabsko (skladišče za premog in vodo). Tu se ustavljajo ladje na potu iz Sueca v Bombé, Kolombo in Sidej. Na angleškem otočiču Perimu je važen morsk svetilnik. Južno (neodvisno) primorje arabsko se imenuje Hadramavt, jugovzhodno pa Oman. Tu se nahaja samostalen sultanat z gl. m. Maskat (60.000 pr.). V notranji Arabiji sta še neodvisni državi Nežd in Rijad.

Kavkazija in ruska Armenija.

(473.000 km², 8 milj. pr.).

Pri Aziji hodi v poštev samo tako imenovana Transkavkazija na južni strani Kavkaza, ki je z ruskim delom Armenije vred jedna sama pokrajina. Južni obronek Kavkaza je dosti topel in dobiva po leti mokre vetrove od Črnega morja. Zato je dobro porasten z gozdi; vendar segajo ledeniki in večni sneg precej daleč navzdol. V nižjih predelih pa se opaža največja rodovitnost. Tu je domovina fazana, in vinska trta raste sama od sebe. V višjih predelih je kavkaško rastlinstvo podobno alpskemu; na planinah se paseta tudi divja koza in kozorog.

Kavkaz nima nič poprečnic, zato so gorske doline zelo nepristopne. Tam je torej prava domovina svobodoljubivih planincev, katere so Rusi podjarmili šele v našem stoletju po dolgih in zelo krvavih bojih. V vzhodnem delu Transkavkazije prebivajo Georgijci (Gruzijci), ki so daleč znani po svoji telesni lepoti. Zahodno od njih stanujejo Mingrelci in potem Črkesi ob Črnem morju, ki so se pa zaradi sovraštva proti Rusom večinoma izselili v Turčijo. Armenski posestniki se v Transkavkaziji vedno bolj množe in smatrajo že Tiflis (160.000 pr.) za svoje gl. m. To mesto stoji ob gorenji Kuri konec jedine ceste, ki vodi iz Rusije (Vladikavkaz) črez mogočno gorovje Kavkaz. Po železnici je zvezano s Črnim morjem (luka Batum) in s Hvalinskim jezerom, kjer stoji važno tržišče Baku. V njega okolici gori «večni ogenj», t. j. gorljivi plini puhte iz zemlje. Tam in pa v bližnjih pogorjih so prebogata ležišča petroleja. Zemljo je treba le malo navrtati, pa štrne visok curek tega olja kvišku. Tu dobivajo toliko petroleja, da kurijo z njim celo parnike na Hvalinskem jezeru. Najbolj pa ga prevajajo po ceveh do Batuma; tu ga nalože na ladje in odpeljejo v razne evropske čistilnice (n. pr. na Reko).

V ruski Armeniji je največje mesto Erivan (30.000 pr.). Zahodno od njega stoji preimenitni samostan Ečmijadzin, versko središče Armencev, sedež «katolika» (patrijarha nezjedinjenih Armencev). Trdnjavo Kars so si prisvojili Rusi l. 1878.

Hvalinsko jezero (439.000 km²) je notranje slano jezero brez odtokov. Njegovo površje je 22 m nižje od gladine Črnega morja, in njegov severni del je neizrečeno plitek. Čeravno se izlivajo velikanske reke vanj (Volga, Ural), vendar voda zaradi suhega podnebja hitro izhlapeva, tako da se ne more velikanska kotlina nikoli napolniti.

Iran.

Ta visoka planota je več kot štirikrat večja od Avstro-Ogrske, a ima skupno le 14 milj. pr. Podobna je valovitemu višavju, ki je skoraj čez in čez pokrito s pustinjami in slanimi puščavami; le obrobne gore so deloma še sedaj porastene z gozdi. Prebivalci so večinoma potomci starih Irancev (Medijcev in Perzijcev) ter spoznavajo Mohamedovo vero.

Pod. 3. Bejrut s pogledom na Libanon.

Večji zahodni del obsega kraljevino Perzijo (1.65 milj. km², 9 milj. pr.). Perzijci so bili v starem veku prvo ljudstvo v prednji Aziji, ker jih je vera »zend« priganjala k delavnosti, a sedaj so vsled islama z nekdanje višine padli zelo nizko. Njih vladar se imenuje »šah« (ali »šah-in-šah«) ter vlada despotsko (njegova rodovina je turška). Gl. m. Teheran (150.000 pr.) stoji blizu vznožja Elbursa na pusti, skoraj suhi planoti, poprejšnja prestolnica Isfahan (90.000 pr.) pa se nahaja v dobro namočeni, prijazni kotlini. Pri

Hamadanu so razvaline stare Ekbatane. Tebris (200.000 pr.) je največji kraj perzijske Armenije. Tu je shajališče karavan, in od tod je vodila prastara cesta skozi Teheran v Mešed in potem dalje v Turan. Ob Hvalinskem jezeru je tržišče Barfuruš (svilarstvo), v oazi jugozahodnega pogorja pa «rožno mesto» Širas sredi vinogradov in rožnih vrtov. Tam blizu se nahajajo razvaline stare Perzepole.

Severovzhodni del Irana se imenuje Afganistan (550.000 km², 4 milj. pr.), kjer prebivajo krepki, bojeviti Afgani. Dežela je tu rodovitna, tam gola. Važna je kot prehodna dežela med Turanom in Indijo. Ob tej prehodni poti stoji Kabul (60.000 pr.) med Amu-darjo in Indom (sedlo Kajber nad Pešavarjem). Herat je tržišče na Herirudu.

Jugovzhodni, vroči in nerodovitni del Irana se imenuje Beludžistan (315.000 km², 500.000 pr.). Prebivalci (Beludži) so deloma naseljeni (kjer imajo umetno namočena polja), deloma nomadi. Gl. m. Kelat.

Prednja Indija.

(4·45 milj. km², 290 milj. pr.).

Ta imenitna dežela sestoji iz trikotnega polotoka (planota Dekan) in ravno tako trikotne nižine Hindustan, ki se od gorovja Soliman zožuje proti zadnji Indiji. Na s. se ovija podnožja Himalaje in je tako zaprta proti vsej ostali Aziji. K prednji Indiji spada tudi rajsko lepi otok Sejlon (63.000 km²) z bujnim, tropičnim rastlinstvom. Indija je najrodovitnejša dežela na svetu in zato najlepši biser angleške krone.

Vzhodni del Hindustana (v porečju Gange in Brahmaputre) je neizrečeno rodovitna, vzorno obdelana dežela z najbujnejšim tropičnim rastlinstvom (zlasti ob srednji Gangi). Tu uspevajo riž, bombaž, kavovec, razna žita, cukrov trs, sveti lotosov cvet, banane, smokve, opij, indigo itd. Vsi ti pridelki so predmeti svetovne trgovine. V tako imenovanih «džunglah» (t. j. nepredornih goščah bičevja in bambusa) v Gangovi delti se skrivajo tigri, sloni in nosorogi. Notranji Dekan pa je skoro popolnoma pust, ker privlačijo zahodni Gati vso mokroto na se. Obala Malabar ima mnogo dežja. Višje gori v gorah je podnebje hladno in zdravo; zato iščejo oboleli Evropci tam gori krepčila.

Prvotni prebivalci Indije so bili črnopoltni Dravidi, katere so pa pregnali že več tisoč let pr. Kr. arijski Hindu («sanskrtski narod»). Tedaj so nastale «kaste», t. j. popolnoma ločeni stanovi, da

ni smel nihče iz nižjega stanu prestopiti v višji, višji stanovi pa ne občevati z nižjimi. Indi so sicer še ohranili staro brahmansko vero, ali velik del jih je prestopilo k islamu, tako tudi skoro vsi Dravidi. Indi so dosegli že v starodavnosti precejšnjo stopinjo omike (odlikovali so se v zidarstvu, pesništvu in znanostih) ter so znali izdelovati zlasti bombaževine in umetne tkanine. Omika pa jih je tudi pomehkužila, in naposled so se morali podvreči tujcem. Stasa so nizkega, potrebujejo le malo obleke; ženske nosijo mnogo obročkov v nosu, na rokah in nogah, da ropotajo pri hoji. Tako imenovani «Parzi» obožavajo ogenj in so najbogatejši v Indiji. Najprej so se polastili indijskih obal Portugalci (po l. 1498.), potem Francozi in naposled Angleži proti koncu osemnajstega stoletja. Sedaj ima angleška kraljica naslov «cesarica indijska». Indi so tako mirno ljudstvo, da samih 200.000 tam naseljenih Angležev zapoveduje skoro 300 milj. prvotnikov. Vojska je sestavljena večinoma iz domačinov. Nekateri domači knezi so ohranili na videz še svojo samostalnost, ali v resnici so vsi pod vodstvom Angležev. Dežela je prav gosto preprežena z železnicami; povsod vladata sedaj mir in red.

Britanska Indija šteje 28 mest, ki imajo po več nego 100.000 pr. in stoje skoro vsa v Bengaliji (ob spodnji Gangi). Gl. m. Kalkuta (810.000 pr.), ob najzahodnejši panogi Gange, sedež podkralja. Največje in najvažnejše trgovinsko mesto je pa Bombê (830.000 pr.), sezidano na otoku v angleškoindijskem slogu, ima evropsko lice in luko za bombaž; mnogo tvornic. Zunaj mesta so trije «stolpi molčanja», v katere mečejo Parzi svoje mrtvece jastrebov, ostale kosti pa shranijo v žare. V bližini sta otočiča Salseta in Elefanta, kjer se nahajajo pod zemljo izklesana in bogato okrašena svetišča; ravno tako pri Elori (severovzhodno od Bombeja). Ob Indu se nahajata Pešavar, mejna trdnjava, in Lahor. V gorski dolini Kašmir, ki ima rastlinstvo italijanskih gor, rede koze s svilnato volno («kašmirski šali»). Ob Gangi stoje: Delhi (194.000 pr.), nekdanja prestolnica «velikega mogula» (mongolskega despota Indije), z mnogimi palačami; Luknov (273.000 pr.), Alahabad (175.000 pr.) in Benares (220.000 pr.), sedež brahmanske učenosti. Na obali Koromandel, ki je zaradi silovitega kipenja težko pristopna, stoji v zelo vročem predelu Madras (455.000 pr.), kamor vozijo pridelke južnega Dekana. V notranjem je Hajderabad (415.000 pr.) gl. m. istoimne tributne države. Na podnožju Himalaje se nahaja država Nepal, ki plačuje danj kitajskemu cesarju, in Bhutan, duhovniška kneževina.

Nevarni Palkov pot loči Sejlon od Prednje Indije. Ta otok se imenuje po pravici «indijski vrt». Poleg bogatega rastlinstva (izvrstna kava) ima tudi mnogo demantov. Na zahodni strani je imenitno pristanišče Kolombo (128.000 pr.), zbirališče ladij. Francozi imajo v Prednji Indiji naselbine: Čandernagor, Karikal, Mahé; Portugalci pa: Goa, Daman in Diu.

Zadnja Indija.

(1·33 milj. km², 25 milj. pr.)

Zadnja Indija je dobro razvit polotok, ki ima na j. še vitki in gorati manjši polotok Malako. Severni gorati del spada med najmanj znane dežele v Aziji. Rastlinstvo je povsod enakomerno gosto in tropično. Prebivalci so tako imenovani Indo-Kitajci, t. j. pomešani Mongolci (budisti), na Malaki pa Malajci (mohamedanci). Po vzhodni in južni obali so se naselili tudi Kitajci, ki se pečajo zelo marljivo s poljedelstvom, obrtnostjo in trgovino. Zahodne obale so se polastili v našem stoletju Angleži, vzhodne pa pred kratkim Francozi.

1.) **Britanska Zadnja Indija** obsega: *a*) zaščitno deželo Asam ob Brahmaputri; *b*) Gorenjo Barmo, gl. m. Mandale; *c*) Dolenjo Barmo, gl. m. Rangun, in *d*) posestva ob prelivu malaškem (Straits Settlements), gl. m. Singapore na otočju (levje mesto), 184.000 pr., s prevažno luko, ker morajo tod mimo vse evropske ladje, ki hočejo v vzhodno Azijo (vzhodni London).

2.) Kraljevina **Sijam**, še neodvisna (633.000 km², 5 milj. pr., Sijamci, Kitajci in Malajci). Gl. m. B á n k o k (200.000 pr.) na obeh straneh doljenega Menama, zato je imenujejo «plavajoče mesto». Med prekrasnim rastlinstvom se vzdigajo sijajne zgradbe z vitkimi in rtastimi stolpi («pagode»), ki so obloženi z mozajničnimi ploščami iz porcelana.

3.) **Francoska posestva** (489.500 km², 18·7 milj. pr.): *a*) Kambodža, gl. m. Udong; *b*) Gorenja in Dolenja Košinšina, gl. m. Sajgon (65.000 pr.); *c*) država Anam pod francoskim pokroviteljstvom, gl. m. Hue, in *d*) Tonkin ob jednakoimnem zalivu, sega na zah. do Mekonga, gl. m. Hanoji (150.000 pr.).

Malajsko otočje.

(2·4 milj. km², 40·8 milj. pr.)

Na jugovzhodni strani azijske celine se razteza venec otokov, ki se z jednim koncem naslanja na Zadnjo Indijo, z drugim pa na Kitajsko, ter zaokrožuje zemljino proti Velikemu oceanu. Sestavljen je ta venec iz šestero večjih otokov, ki je vsak za se tako velik,

kolikršne so večje evropske države, in iz premnogo manjših otokov ki takorekoč drug drugemu roko podajejo. Lahko razločujemo notranji pas (severni Borneo, Palavan in severni Luson) ter zunanji (Andamani, Nikobari, Sumatra, Java, Mali Sundski otoki, Selébes, Moluki in južni Filipini). Molukom se približuje Nova Gvineja in tako imamo tu zvezo tudi z Avstralijo.

Podnebje je rastlinstvu najugodnejše na celem svetu, in zato ni nikjer drugod (razen Brazilije) tako krasne in tako bujne vegetacije. Tu se nahajajo neprodorni pragozdi najrazličnejših dreves, debelodebelnih listovcev in vitkih palm. Bambusov trs postane tako debel, kakor vodovodne cevi, pa tako visok, kakor topole. Kakor roka debele zavijalke se vzpenjajo od drevesa do drevesa, in po močvirnatih obrežjih stoje mangrove na svojih zunanjih korenikah. Poleg pragozdov pa nahajamo povsod brez števila gosto nasajenih najkoristnejših rastlin.

Prebivalci so večinoma malajskega plemena; samo po vzhodnih otocih prebivajo bakrenordeči Papuanci. Omike so zelo različne. Dajaki na Borneju n. pr. so krvoločni divjaki, ki živijo na mostiščih, a mirni in vljudni Javanci se ponašajo s svojo prastaro kulturo. Trgujoči Arabci so prinesli Malajcem mohamedansko vero. Po najdbi poti v vzhodno Indijo je prihajalo vedno več evropskih trgovcev na te otoke po dišave in začimbe, katere so s početka z zlatom odvagovali. Najprej so se naselili Portugalci in Španci, potem pa Holandci, ki imajo še sedaj večji del vzhodne Indije v svoji oblasti; le Filipini so še španski.

Veliki Sundski otoci: *a*) Sumátra (dvakrat toliko, kot Italija), je vulkanski otok, po katerem stanujejo še neodvisni, bojaželjni divjaki, in spada večinoma pod holandsko oblast. Na vzh. je cina bogati otok Banka. *b*) Java (131.000 km², 24 milj. pr.) je sicer najmanjši otok, toda najdragocenejša holandska posest, prebogata raznih pridelkov (riž, cukor, čaj, zlasti pa kava, ki daje vladi premnogo dohodkov, ker je tako rekoč monopol). Vsa zemlja je izvrstno obdelana; povsod so dobre ceste in železnice. Večja mesta stoje na severni, bolj široki obali: Batavija (115.000 pr.), sedež vlade; Surabája (148.000 pr.), glavna izvozna luka. *c*) Borneo, po veličini drugi otok na svetu (734.000 km², 1·8 milj. pr.), je po notranjem še malo znan, z divjaki poseljen. Na severozahodni strani je država Seravak pod angleškim pokroviteljstvom, bogata kave in tabaka. *d*) Selébes je podoben črki K (primerjaj pogorja na Borneju in otok Džilolol!).

Mali Sundski otoki so vsi vulkanski in spadajo (razen vzhodnega dela Timorja, ki je portugalski) pod holandsko oblast.

Moluki ali Dišavski otoci (domovina žebic) in otočje Banda, kjer rasto muškadni orehi, so tudi holandski.

Filipini (Magaljens jih je tako imenoval na čast kralja Filipa II.) so zelo razvito vulkansko otočje, sedaj še v španski oblasti, ali hrepene po neodvisnosti. Obdelano je samo primorje, kjer so malajski prebivalci kristjani, notranjci so pa še malikovalci. Večja otoka sta Luson in Mindanao. Na prvem se nahaja gl. m. Manila (200.000), izvozna luka za tabak in manilsko konopljo.

Blizu kitajske obale sta otoka Hajnan in Formoza, poslednji japonski.

Kitajska država.

(11·08 milj. km², 433 milj. pr.)

Kitajska država je večja, nego vsa Evropa ter obsega velikanski prostor od Pamirja do Velikega oceana, od Himalaje do Altaja. Deli se v pravo Kitajsko (Sina, China) z Mandžursko, potem pa v tributne dežele: Mongolska, Džungarska, Tibet in Vzhodni Turkestan. Pravo Kitajsko (5·4 milj. km², 424 milj. pr.) obsega vzhodnoazijsko stopnjevino ter pred njo ležečo nižino. Na s. jo obdaja glasoviti «kitajski zid», ki se vleče 2000 km daleč čez hribe in doline in ima mnogo stolpov, pa tudi le lesene utrdbe. Kitajci sami imenujejo svojo deželo «državo sredine».

Kitajska je skoro povsod rodovitna zemlja. Po brdih južnega dela uspeva čajevec, potem riž in bombaževec, po severnih predelih pa zore razna žita, zlasti pšenica. Po nižini je vse polno prekopov («carski prekop»), ki služijo deloma za namakanje zemlje, deloma za plovitev. Podnebje je seveda na s. in v notranjem mnogo mrzlejše, nego na j. Poletni monsun prinaša skoro tropično vročino in obilno dežja tudi severnejšim krajem. Po zimi pa prihajajo ledeni severozahodniki z notranjeazijskega višavja, tako da zamrzne celo Žolto morje (v isti širini, kot južna Italija). Zato ima južna Kitajska najmrzlejšo zimo izmed vseh tropičnih dežel.

Kitajska je najgostejše naseljena med vsemi državami na svetu (do 380 na 1 km²), kajti skoro polovico azijskih prebivalcev spada na pravo Kitajsko. Ker ima mnogo krajev preveč prebivalcev, zato se Kitajci sele na vse strani, čeravno jim je prepovedano. Kitajci so dosegli že tisoč let pred Kr. prav visoko omiko v poljedelstvu in obrtnosti, le škoda, da so ostali potem na isti stopinji in niso nič

Pod. 4. Rastlinstvo Prednje Indije.

več napredovali. Kitajec je neizmerno priden, z malim zadovoljen in poraben za vsako delo. Zlasti izurjeni so v poljedelstvu, zelo natančni pa tudi v obrtnosti (izdelujejo porcelan, svilenine, papir, tuš in barve za prevlačenje). Cesarja neizrečeno spoštujejo kot svojega očeta. Imajo ga za namestnika najvišjega bitja in ga imenujejo «sina neba». Rodbinsko življenje med njimi je zelo prisrčno, zlasti spoštujejo stariše in starčke. Kitajci žive že tisočletja prav priprosto in neizpremenjeno. Oblečijo se v bombažasto in svilnato obleko ter uživajo večinoma riž. Omika je med Kitajci povsod jednaka, ker ima najmanjša vas svojo šolo. Kitajska pisava je zelo težavna. Vere so Konfucejeve (časte tudi svoje pradede) in Budove.

Kitajci zaničujejo vse, kar je vnanjega in to po pravici, ker od zunaj ničesar ne potrebujejo. Ker se sami preskrbujejo z vsemi potrebščinami, zato so zapirali do novejšega časa svojo državo tujim narodom, in še sedaj je le malo luk odprtih vnanji trgovini. To odprtje so si morali Evropci šele s silo priboriti (sedaj je 24 luk odprtih), ker zelo potrebujejo kitajski čaj, porcelan in svilo. Ta ločitev od drugega sveta je pa tudi vzrok, da ni mogla omika Kitajcev nič napredovati.

Na Kitajskem vlada sedaj rodovina «Mandžu», ker je bilo to ljudstvo v začetku sedemnajstega stoletja pridrla iz Mandžurske. Tudi kitajsko plemstvo je vzeto iz tega naroda. Sedanje glavno mesto je Pekin (1.6 milj. pr.) t. j. «severni dvor». Njegova luka je Tijentsin (950.000 pr.). Najvažnejša luka je Šánghaj (400.000 pr.), ki izvažata čaj in posreduje evropsko trgovino. Ob Jancekjanu stoji Nankin (1 milj. pr.), t. j. «južni dvor», stara prestolnica pred prihodom Mandžujcev. Hankav (800.000 pr.) je glavno tržišče v notranjem. Prvo mesto na j. je Kanton (2 milj. pr.), katero so najprej odprli Evropcem. Pred izlivom kantonske reke stoji na skalnatem otoku Honkongu angleška postaja Viktorija. Makao je portugalsk. H Kitajski spada tudi otok Hajnan.

Severno od Žoltega morja se razprostira široka dežela Mandžurska s Korejo. Mandžurska je gozdnata, v obče rodovitna zemlja (tabak, rudnine). Prebivalci so nomadi. Gl. m. Girin (120.000 pr.), središče dežele. Koreja je gorata, členovita dežela z mongolskim prebivalstvom. Politično tvori posebno državo, katere kralj plačuje danj kitajskemu cesarju, a sedaj je odvisen tudi od Ruske in Japonske. Gl. m. Seul (195.000 pr.). Luko Port Artur so posedli Rusi.

Mongolska je skoro šestkrat tako velika, kakor Avstro-Ogerska, ali malone popolnoma prazna. Po tamošnjih pustinjah paso

Mongolci (budisti) svoje dvoigrbe velblode, konje in ovce ter se odlikujejo kot lovci. Gl. m. je Uрга; tod skozi vodi karavanska pot iz Pekinga v Sibirijo (Kjahto), po kateri prenašajo zlasti čaj.

Džungarska in Vzhodni Turkestan sta ob rekah rodovitni in obljudeni deželi. V prvi je mesto Urumči, v drugi pa Kašgar in Jarkand.

Tibet. Zaradi velike nadmorske višine je poseljen le južni del ob gorenjem Indu in Brahmaputri. Tibečani so Budove vere. Njih verski poglavar «dalaj-lama» je tudi posvetni vladar in po imenu odvisen od kitajskega cesarja. Gl. m. Lhasa je jedno najvišjih mest na svetu; v njem je polovica prebivalcev meniškega stanu.

Cesarstvo Japan.

(417.000 km², 45 milj. pr.)

Japan je otoška država, sestavljena iz štirih večjih otokov (Jeso, Nipon ali Hondo, Šikok in Kijušiju), ki se vlečejo zaporedoma v lahnem loku okoli Japonskega morja. Od njih drži niz Kurilov severno proti Kamčatki, južno pa otočje Liju-kiju proti Formozi, ki je v novejšem času tudi japonska. Vsi ti otoki so gorati in vulkanski, imajo mnogo vročih vrelcev in večkratne potrese.

Japan spada k najlepšim državam na svetu. Podnebje je zelo ugodno (dežela leži pod isto širino, kot dolinja Italija). Poletni monsun napravlja vlažna in topla poletja. Zima je sicer dolga (po severnih krajih zapade mnogo snega), ali jasna in umerjena po topli struji. Zato je tudi rastlinstvo bujno in mnogovrstno, tako da žanjejo dvakrat na leto. Glavna hrana je tudi tukaj riž; poleg tega pa goje zlasti še bombaževce in čajevece, pa svilode (živinoreja je tu in na Kitajskem neznatna). Poleg čaja in svile izvažajo v Evropo zlasti še elegantne papirnate, položčene, bronaste in porcelanaste predmete.

Japonci so mongolski narod in imenujejo sami sebe Niponce (Nipon = dežela vzhajajočega solnca). Pismo, vero in običaje so sprejeli od Kitajcev, le v znanosti in obrtnosti so sedaj Japonci mnogo pred njimi. Tudi v čistobi in bojni pogumnosti jih zelo nadkriljajo. Do l. 1869. so bili tudi Japonci ločeni od omikanega sveta. Omenjenega leta pa so morali odpreti Evropcem svoje luke in od tedaj so se v kratkem času poprijeli vseh evropskih iznajdeb in naredeb, tako da stoje sedaj zlasti v obrtnosti na prav visoki stopinji. Japonski cesar ima naslov «mikadó» in vlada konstitucijo-

nalno. Najbolj razširjena je Budova vera. Gl. m. je Tokio ali Jedo ($1\frac{1}{4}$ milj. pr.) sredi južne obale nipske; ima evropski urejeno vseučilišče. Ker ne morejo do tja velike ladje, se je razvila na j. cvetoča predluka Jokohama (160.000 pr.), ki posreduje zunanjo trgovino z Evropo in Ameriko. Staro gl. m. je bilo Kioto (330.000 pr.) z veliko luko Osako (500.000 pr.). Tu je največje obrtno mesto na Japonskem (razne tkanine). Zahodno od njega je nova luka Kobe (160.000 pr.), na Kijušiju pa prostorna luka Nagasaki.

Sibirija.

(12·5 milj. km², 8 milj. pr.)

Sibirija je večja kot vsa Evropa in bode imela še lepo prihodnjost, ko jo «sibirska železnica» (od Čeljabinska do Vladivostoka) odpre zunanjemu svetu. To železnico bodo podaljšali skoz Mandžursko do Port Arturja in na Kitajsko do Tijentsina. Podnebje je sicer res celinsko ostro (zlasti je zima zelo dolga in mrzla), ali nikakor ne škodljivo. Solnce sicer ne stoji visoko tudi po leti ne, zato pa so dnevi mnogo daljši. Tako je kratko sibirsko poletje čudovito toplo in celo vroče. Tudi mokrote pade zadosti po leti, da se razvije bolj na j. celo bujno rastlinstvo, in Sibirci se lahko ponašajo, da je njih dežela podobna cvetočemu vrtu. V jugozahodni Sibiriji pa dežuje neizrečeno malo, zato so tam same pustinje (Kirgiška pustinja), po katerih se pode nomadski turški narodi.

Ker je v Sibiriji le malo zemlje sposobne za obdelovanje zato je dežela zelo redko poseljena (nima ni toliko prebivalcev, kot Ogerska). Rusi so posedli deželo v kratkem času (1578—1644), ker se nomadski prebivalci niso mogli ustavljati dobro oboroženim kazakom. Koj potem so posedli ruski naseljenci rodovitne predele ob rekah. Rusi so pošiljali v Sibirijo tudi svoje zločince, ki so morali v tamošnjih rudnikih trdo delati. Prvotni prebivalci (razni mongolski razrodi) pa še sedaj le siromašno živijo kot pastirji, lovci in ribiči. Rusom prodajajo razno kožuhovino (sobolov, hermelinov in severnih lisic), katere se lahko dobi mnogo v Sibiriji. Poleg krzna dajo še kovine premnogo dobička (zlato v Altaju). V južni Sibiriji so našli tudi mogočne sloje premoga in po tundrah nahajajo pogostoma dobro ohranjena ogrodja predpotopnega mamuta, ki dajo veliko množino slonove kosti.

Večji kraji so v Sibiriji zelo redki in stoje daleč narazen. V zahodni Sibiriji imamo Tobolsk (50.000 pr., razvaline Sibira) in

Barnaul (rudarsko mesto). Tomsk ima novo vseučilišče; od reke Toma dalje proti vzh. se nahaja zlato. V vzhodni Sibiriji stoji ob Angari največje sibirsko mesto Irkutsk (50.000 pr.); razvita obrtnost. Jugovzhodno od njega je mejno mesto Kjahta. Od tod pa do Nižnjega Novgoroda potrebuje blago («ruski čaj») skoro pol leta, po zimi (na saneh) pa 70 do 80 dni. Poamurje je rodovitna, gozdnata dežela, pa še redko naseljena. Podnebje je tako mrzlo, da je Amurjevo ustje (pod isto zemljepisno širino, kot Renovo) polovico leta zamrzlo. Vladivostok je glavna izvozna luka. Na otok Sahalin pošiljajo sedaj Rusi svoje kaznjence. Kamčatka in Čukotski polotok sta le redko naseljena. Okoli Vrhojanska pa živi še blizu 15.000 ljudi, ki se pečajo z ribištvom in živinorejo, ali kravam morajo ovijati vimena s kožuhasto vrečico.

Turan ali Zahodni Turkestan in Transkaspija.

(8·76 milj. km², 7·8 milj. pr.).

Turan je večinoma nižina; le vzhodni del, ki se naslanja na zadnjeazijsko višavje, je gorat. Skoro vse njegovo površje je peščena puščava, ali pa pustinja; le ob rekah so oaze. Med Hvalinskim in Aralskim jezerom je nizka planota, pokrita s peskom, močvirji in slanimi jezeri. Prvotni prebivalci so nomadski Turki (Turkmeni, Kirgizi, Kalmiki), ki so do novejšega časa gospodovali vsej deželi. Po mestih in vaseh pa so naseljeni Iranci («Tadžiki»), ki so zemljo umetno namočili ter se uspešno pečajo s poljedelstvom in vrtnarstvom, pa tudi s trgovino in obrtnostjo. Od Krasnovodska drži «transkaspijška železnica» skozi Merv v Bukaro, Samarkand in Taškent, a podaljšali jo bodo v osrednjo Azijo. Dalje se poznajo ostanki «carske ceste» skozi Kokan in Kašgar na Kitajsko.

Skoro ves Turan je sedaj podložen Rusom. V porečju Amudarje stoje Hiva (poprej kanat), Buhara (70.000 pr.) in Samarkand (stara Marakanda), nekdanj krasno mesto, prestolnica Timura, v porečju Sira pa Taškent («kamenito mesto», 140.000 pr.), sedež ruske vlade za osrednjo Azijo.

Afrika.

(29·8 milj. km², 170 milj. pr.)

Lega in vodoravna izobrazba.

Afrika se drži Azije le na severovzhodnem voglu, kjer ju spaja Sueško med morje (115 km), ki je pa od l. 1869. (Francoz Lesseps) tudi že prekopano. Povsod drugod pa je obdana ali z zaprtimi morji, ali z obširnimi oceani. Ker je tudi Rdeče morje precej ozko, zato je Afrika najbližja Aziji. Pa tudi od Evrope ni posebno oddaljena, ker je Gibraltarski preliv (med «Herkulovimi stebri») le 16 km širok, jugozahodni rogelj Sicilije pa le za jedno zemljepisno stopinjo od Afrike oddaljen. Od drugih zemljin je Afrika popolnoma ločena.

Afrika se razprostira precej enakomerno na obeh straneh polutnika. Severni večji del je podoben trapecu, ki ima na j. svojo dolgo vzporednico, južni manjši pa skoro jednakostraničnemu trikotniku, ki je na j. odbit. Od najsevernejše točke (K. Blanko) pa do najjužnejše (Igljeni rt, K. Agulhas) se razprostira čez 72 širinskih stopinj, ali 8000 km; od najzahodnejše (K. Verde) pa do najvzhodnejše (rt Ras Hafun ali Guardafuj) pa čez 69 dolžinskih stopinj, ali 7500 km. Če te nasprotne točke spojimo z ravnimi črtami, dobimo skoro pravokoten in jednakokraken križ.

Ni je zemljine, ki bi bila tako malo razvita, kot Afrika. Ona nima nobenega polotoka (zakaj ni dežela Somali polotok?), nobene globokejšje zajede in skoro nič večjih luk. Afrika je torej trup brez členov in nima niti večjih otokov razen Madagaskarja. Tudi manjši otoki so le redko združeni v znatnejša otočja. Vsi ti otoki so večinoma namorski in ognjeniški.

Navpična izobrazba.

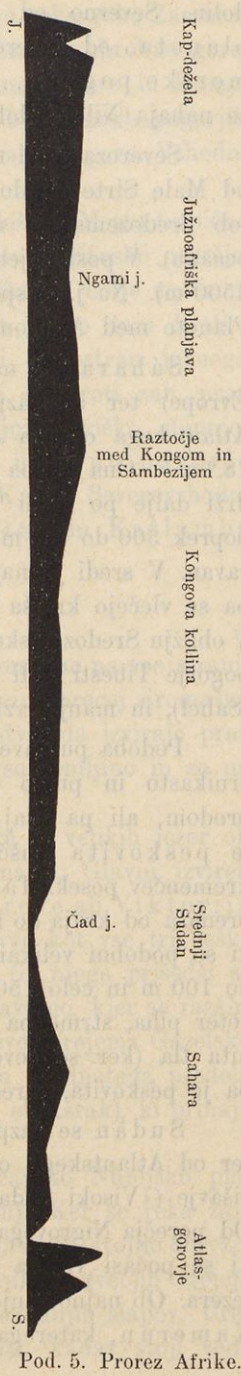
Kakor obris, tako je tudi notranja izobrazba Afrike zelo preprosta in jednolična. Afrika nima niti visokih dolgih pogorij, kakor Azija in Amerika, niti obširnih nižin s plovnimi rekami. Najvišje gore

afriške so posamezno stoječi, ugasli ognjeniki. Nasproti temu pa nahajamo v Afriki najboljše planote, ki se v ravnih stopnjevinah spuščajo k morju, zato imenujemo Afriko «zemljino planot».

Prav težko je prodreti od obale v notranjo Afriko. Res je, da ima črez sredino premnogo velikih rek (torej naravnih potov za promet); ali one padajo ob robu planot v mnogih slapovih in brzicah k primorju in so torej le malo časa plovne od izliva navzgor. Šele ko se vzpnemo na planote, najdemo zopet daljše proge plovnih rek. Ta zaprtost je kriva, da je notranja Afrika ostala tako dolgo neznana izobraženemu svetu. Šele v zadnjih desetletjih so odkrili drzni potovalci (Škotec Livingstone, Amerikanec Stanley, Nemca Nachtigal in Junker) vsaj večino notranjeafriških skrivnosti.

V obče se vzdiga afriška celina od s. proti j. in od zah. proti vzh. V prvi smeri jo lahko razdelimo v pet stopic: 1.) planota Barka (okoli 200 m) do depresij zahodno od Sive; 2.) Saharska planota (okoli 400 m) do jezera Čada; 3.) Sudanska planota (okoli 800 m) do zarez ob reki Kongo; 4.) Visoka Afrika (okoli 1000 m) do kotline jezera N'gami, in 5.) Južna Afrika (nad 1200 m), ki se v zelo ozkih in strmih stopicah spušča zopet k južnemu primorju.

Afriške planote so obdane okoli in okoli z robnimi gorami, ki so na vzh. najvišje. Tam se vzdigata blizu polutnika afriška velikana Kilimandžaro (6010 m) in Kenija (5600 m), katerih vrhunci so vedno s snegom pokriti (ločnica večnega snega je v višini 5000 m). Ne daleč proti s. se razprostira Abesinsko višavje (Ras Dašan 4620 m), t. j. obrobno gorovje okoli osrednje kotline, v kateri leži jezero Cana. Podobno je trikotni grmadi, ki se na vse strani strmo spušča ter ima več stopic in globokih

Pod. 5. Prerez Afrike.

dolin. Severno od Abesinije se razprostira skalnata Nubijska planota, od katere se iztega ob Rdečem morju Arabsko primorsko pogorje. Med tem, pa dosti nižjim Libijskim robom se nahaja Nilova dolina, ki se ob delti precej razširi.

Severozahodni rogelj Afrike pokriva gorstvo Atlas, ki se vleče od Male Sirte pa do Atlantskega oceana. Navadno se deli v Mali (ob Sredozemskem morju), Veliki (na j.) in Visoki Atlas (ob oceanu). V poslednjem presegajo vrhunci višino 3000 m (Džebel Ajaši 4500 m). Na j. se spuščajo pogorja precej strmo proti veliki puščavi. Planote med Atlasom se imenujejo «šots».

Sáhara je največja puščava na svetu (meri dve tretjini Evrope) ter se razprostira skozi vso širino afriške zemljine od Atlantskega oceana do Rdečega morja, od Atlasa in obeh Sirt do 18.º s. š. Ona je pa le začetek velikanskega puščavskega pasa, ki drži dalje po sredi vse Azije skoro do Tihega oceana. Sahara je poprek 300 do 400 m visoka planota, ki pa nikakor ni jednakomerna ravan. V sredi je najvišja (pogorje Tibesti nad 2400 m), od tam pa se vlečejo krajša pogorja in manjše planote na vse strani sveta. V obližju Sredozemskega morja je celo več znatnih depresij. Omenjeno pogorje Tibesti deli puščavo v večji zahodni del, pravo Saharo (Sahel), in manjši vzhodni del, v Libijsko puščavo.

Podoba puščave je različna. Po nekod se prikazuje gola skala, črnkasto in pusto površje. Kamenita puščava ima z debelim prodom, ali pa vsaj s trdo ilovico pokrita tla. Najnavadnejša pa je peskovita puščava, katero pokriva droben, rdečerumenkast kremenčev pesek. Ta pesek je potovalcem zelo nevaren, ker ga veter prenaša od kraja do kraja in napravlja z njim cele nize sipin (Dünen), ki so podobni velikanskim vzporednim nasipom. Posamezne sipine so do 100 m in celo 150 m visoke ter položne od tiste strani, od koder veter piha, strme pa v otišju. V Libijski puščavi so večinoma kamnita tla (ker so severovzhodniki odnesli ves pesek), prava Sahara pa je peskovita, zares «peščeno morje».

Sudân se razprostira južno od velike puščave pa do 5.º s. š. ter od Atlantskega oceana do Abesinskega višavja. Zahodni del je višavje («Visoki Sudan»), katero zapira proti obali pogorje Kong. Od porečja Nigrovega pa do Nilovega se razprostira Ravni Sudan, ki se počasi vzdiga proti j. V sredi je rodovitna kotlina Čadskega jezera. Ob najnotranjši zajedi Gvinejskega zaliva se nahaja gorovje Kamerun, katerega vršaci presegajo višino 4000 m.

Notranjeafriško višavje do srednjega toka reke Zambezi zapirajo na obeh straneh strme, skoro neprekoračne obrobne gore. Na zah. imamo Sjero Komplido med rekama Ogove in Kongo ter pogorje Mosamba ob 20. poldnevniku. Ob ploskatih pogorjih pa je mnogo skalnatih dolin, koder napravljajo reke slapove. Vzhodni rob nima skupnega imena.

Južno od Zambezija se izpremeni narava dežele. Mesto tropične bujnosti nastopa skoro neposredno suhotno in celo puščavsko površje. Vendar je puščava Kalahári mnogo vlažnejša in boljje močena, kot Sahara. Ko imamo pri nas zimo, takrat imajo tam kratko deževno vreme, tako da puščava celo ozeleni. Onostran južnega povratnika se razprostirajo široke ravnine, ki se proti zah. prav počasi znižujejo, proti vzh. pa prehajajo v južnoafriško stopnjevino. To stopnjevino napravlja Njufeldsko in Črno pogorje (Zwarte B.), med katerima se nahaja planota Karú. Severovzhodni rob pa se imenuje Storm (gora Kompas 2440) in Katlamba ali Zmajeve gore.

Celinsko vodovje.

Afriške reke teko kot žarki zvezde enakomerno na vse strani; le severna in severozahodna Afrika sta v tem obziru precej siromašni. Tudi imajo večje afriške reke to posebno svojstvo, da izvirajo prav blizu kakega morja, a da teko skoro skozi vso zemljino in se na nasprotni strani izlivajo v morje.

Najvažnejša afriška reka je Nil, ki izvira iz velikih jezer ob polutniku (njegovi izviri so šele od l. 1863. znani). Glavni izvirek Beli Nil (Bahr-el-Abiad) prihaja iz jezera Ukereve ali Viktorija (1200 m nad morjem, meri 83.000 km², torej več kot vse tri češke dežele skupaj) in teče skozi Albertovo jezero; (iz njega prišedši se imenuje Bahr-el-Gebel). Črez več brzic pride v ravnino, kjer se razširi (zaradi obilnega deževja) v pravo močvirje (od leve sprejema Gazelsko reko, B. el-Gasal). Konec tega močvirnatga in gozdnatega predela se mu pridruži na desni strani Modri Nil (B. el-Asrak), ki prihaja z Abesinskega višavja, iz jezera Cana (Tana).

Kmalu po združitvi prestopi Nil v puščavsko Nubijsko planoto, ki ima le tu pa tam nekaj suhih pustinj. Ker se reka zaje glóboko v skalnato strugo, zato ne more preplavljati svojih obrežij, kakor v Egiptu, nego napravlja mnogo kataraktov (večjih štejejo šest), t. j. reka teče prav hitro črez ruševine nekdanjih slapov. Črez skale teh ruševin morejo ladje le tedaj ploviti, kadar stoji voda

posebno visoko. Atbara je zadnji Nilov dotok, potem pa se množina njegove vode vedno bolj zmanjšuje. Zato ima Nil vkljub svoji dolgosti (5940 km) primeroma le malo vode, ker se nahaja polovica njegovega toka med suhimi, puščobnimi deželami.

Pri Asuánu (ob severnem povratniku) napravlja Nil svoj zadnji katarakt, potem pa prestopi v razširjeno egiptsko dolino. Po tej se vali 700 km daleč do Kajira, po 20 do 30 km na široko. Pod imenovanim mestom se razdeli v več rokavov, ki napravljaajo rodovitno Nilovo delto. Ko nastopi namreč (ob času našega poletja) v zgornjem toku deževna doba, naraste Nilova voda silno, prestopi bregove ter poplavi vso egiptsko dolino in delto za več mesecev (od julija do oktobra). Glavna rokava se izlivata pri Damijeti in Rozeti.

Poleg Nila pošilja Afrika v Sredozemsko morje le še neznatne primorščice, n. pr. Šelif v Alžjeru.

K Atlantskemu oceanu teko: Senegal, Gambija in Rio Grande. — Niger izvira v Visokem Sudanu ter se imenuje v gorenjem toku tudi Džoliba, v srednjem pa Kvara. Ustje ima deltasto; na levi strani sprejema dotok Benue. Gabun in Ogove sta kratki, ali zelo vodnati reki. — Drugi veletok afriški je Kongo (4200 km), ki ima največ vode med vsemi. On izvira iz raznih južnoafriških jezer in sprejema na desni odtok Tanganjike. Ob polutniku napravlja mnogo brzic (Stanlejevi slapovi) in se obrne ob drugem vzporedniku s. š. proti j. zah. Nove brzice (vseh vkup 79) dela tam, kjer si krči pot skozi široki zahodnoafriški rob in napravlja malo pred izlivom še imenitne slapove Jelala. D. dotok Ubanši, l. Kasaj. — Kuanca, Kunene in Oranje (Oranž) z Valom na d.

V Indijski ocean teko: Limpopo («krokodilska reka»), Zambezi, ki napravlja slavne Viktorijine slapove (106 m), in Džuba. — Celinska reka je Šari, ki se izliva v Čadsko jezero.

Poleg že imenovanih jezer je omeniti še: Rudolfovo j. blizu gore Džube, Njasa in Bangveolo j. blizu Tanganjike, Leopolda II. j. ob dolnjem Kongu in Ngami j. ob 20.º j. š.

Podnebje.

Ker se Afrika razprostira enakomerno ob obeh straneh polutnika (približno do 35.º), zato ima po večjem tropično podnebje. Še celo najmrzlejši predeli Afrike so vročejši od najtoplejših evropskih dežel, in tako je Afrika najtoplejša izmed vseh zemljin. Vendar se

ne nahajajo najvročejša mesta (30° C. srednje letne topline) ob polutniku, nego nekoliko bolj proti s. in proti j. To prihaja od menjave izpodnebnih padavin.

Glede podnebja delimo Afriko v tri pasove. Prvi obsega zemljino med 18.0° s. š. in 20.0° j. š. in se imenuje predel tropičnega deževja. Ko se namreč solnce na nebu vedno višje vzpenja in se približuje zenitu, razgreva vedno bolj zemljo in nad njo razprostrti zrak. Razgreti zrak se stanjša in zrahlja ter provzroči vetrove, ki vejejo od Gvinejskega zaliva in Indijskega oceana proti razbeljeni sredini. Morski vetrovi prinašajo mnogo vodene pare in provzročajo velikanske plohe, ki se izlivajo med grmenjem in nevihto. Te neizmerne množine vode napravljajo velike povodnji ob vseh rekah, zraven pa tudi ohlade zemljo. Ker solnce med povratnikoma dvakrat na leto kulminuje, zato imajo v tropični Afriki dve deževni in dve suhi letni dobi. Blizu povratnikov pa, kjer solnce le po'jedenkrat kulminuje, imajo le po jedno mokrotno in jedno suho letno dobo. Velika vročina in velika vlažnost provzročujeta mrzličasto podnebje v primorjih. Čim višje pa se gre od obale, tem zdravejše postaja podnebje.

Na obeh straneh deževnega pasa se nahajata dva suha predela, ki se pa med seboj nekoliko razločujeta. Od 18.0° s. š. do najsevernejšega kraja Afrike imamo vroč, popolnoma suh in torej puščaven pas. V tem pasu, ki obsega Saharo, Nubijo in Egipt, ne dežuje skoro nič, ker prihajajo vanj samo suhi vetrovi. Severovzhodniki izgube svojo vlago na dolgem potu čez Azijo, severozahodniki pa na Atlasu. Vodena para, kolikor je še vetrovi s seboj prineso, se pa ne more zgostiti nad razbeljeno puščavo, da bi se izpremenila v dež. Zato se nahajajo na severnem robu Sahare najvročejša mesta na zemlji; ondod kaže toplomer večkrat celo 50° C.

Južno od 20.0° j. š. se razprostira tretji podnebni pas, ki je tudi suh, pa manj vroč. Ob zahodni obali južne Afrike teče antarktna struja, ki je precej mrzla in ne more oddati zračnim plastem mnogo vodene pare. Zato vejejo tod le suhi vetrovi od obale proti sredini. Ravno tako brani vzhodno obrobno gorovje, da ne morejo vlažni vetrovi prodreti v sredino. Vsled tega imamo v zahodnem delu južne Afrike puščavo Kalahari, v vzhodnem delu pa travnike, le redko tudi gozde.

Rastlinstvo in živalstvo.

Čeravno kaže Afrika velika nasprotja v živalstvu in rastlinstvu, vendar se da tudi v tem obziru razdeliti na tri predele. V severnem predelu, v deželah ob Sredozemskem morju, uspevajo še vse južno-evropske rastline. Povsod goje oljko in datljevo palmo. Kakor je znano, prezimujejo tam naše ptice selilke. Podoben je tudi najjužnejši rob Afrike. V Kapsko zemljo so presadili n. pr. vinsko trto (žareče kapsko vino!), potem vsa naša žita in sočivja. Nasproti pa smo dobili od tam doli mnogo lepotičnih rastlin. V obeh teh predelih žive opice in vse evropske domače živali.

Oba puščavna pasa sta zelo siromašna glede rastlin in živali. Le po oazah v Sahari uspeva izvrstno datljeva palma, ki daje glavno hrano ondotnim prebivalcem. Prava pustinja žival je ptica noj. Velike zveri žive le ob robu puščave. Kot domačo žival goje velbloda, brez katerega ne morejo trgovati. Na lovu streljajo antilope in ovce z veliko grivo. — Kalahari je bolj pustinja, nego puščava, ker se redno ponavljajo deževni časi. Tu raste čudovita «Velvičja mirabilis», ki ima velikansko, mesnato, nizko in mizi podobno steblo, pa dve velikanski peresi. Antilopa in gnu sta tukaj puščavski živali.

V tropičnem pasu je tudi rastlinstvo tako bujno in visoko, kakor v tropičnem delu južne Amerike. Vendar je zahodna stran bogatejša in mnogovrstnejša od vzhodne, ker tu zavirajo visoke obrobne gore vlažne vetrove. Gozdi so na zah. večji in gostejši ter pojemajo proti vzh. Mesto njih pa se razprostirajo po neizmernih ravninah travniki z gostimi in visokimi bilkami. Med njimi so pa tudi skupine dreves, ki napravljajo vtis umetnih nasadov. Najvišje drevo je opični kruhovec. Vsakovrstne palme sestavljajo cele gozde, in v severnem delu raste kavovec popolnoma divje. Vrh tega uspevajo prav dobro vsa žita in druge pitome rastline.

Jednako velikansko in raznovrstno je tudi živalstvo. Po zahodnih gozdih so doma mnogobrojne opice, zlasti šimpanzi in gorile. Posebno značilni za srednjo Afriko so debelokožci in prežvekovalci; nosorog, afriški slon in povodni konj žive po vsem predelu tropiških gozdov in travnikov. Antilope, bivoli in zebre se paso v velikih čredah po travnikih, žirafe pa v majhnih tropih. Zunaj prave puščave žive po vsej Afriki levi, šakali, pantri in hijene ter skoro po vseh rekah krokodili. Velikih zverin so že mnogo postreljali, le okoli Abesinije, Kilimandžarja in Zambezija jih je še dosti. Slone so že precej iztrebili zaradi dragocenih zob. Mnogoštevilne črede goveje živine rede povsod, pa tudi druge domače živali.

Pod. 6. Črnki počivajo med tovorenjem.

Prebivalci.

Afriško prebivalstvo spada k trem plemenom: belemu sredozemskemu, etijopskemu in južnoafriškemu. Obe poslednji plemeni sta temne polti, rjave, skoro črne barve, zato ju imenujemo tudi črnce (murce). Vendar so Nigriti (v Sahari in porečju Nila) nekoliko svetlejši, južnoafriško pleme pa je črno, ali rjavo kot čokolada. Poleg domačih prebivalcev razločujemo v Afriki še sredozemske, mongolske in malajske priseljence. Število vseh prebivalcev se računi na 170 milj.

S početka so stanovali po vsej severni Afriki hamiti, ki so se imenovali (in se še ohranili) na vzh. Egipčani, na zah. pa Berberci. V sedmem stoletju se je priselilo mnogo Arabcev (semitov) v severno Afriko, in od tedaj je tam ukoreninjeno mohamedanstvo ter arabski jezik. Arabcem prištevajo tudi Abesince, ki so krščanske vere. Mešanci iz hamitov in črncev so Mavri na severni strani Sahare ter ljudstvi Gala in Somali v najvzhodnejši Afriki. V šestnajstem stoletju je prišlo v severno Afriko tudi nekaj Turkov, ki žive pa le v večjih mestih. Po l. 1830. se je naselilo več Francozov v Alžjeru in Tunisu.

Etijopsko pleme prebiva od 15.º s. š. do polutnika. Mnogi razrodi obožavajo še fetiše, a od s. doli se širi med nje islam. Glavni narod so sudanski črncci v Visokem Sudanu.

Južnoafriško pleme obsega narode Bantu in Hotentote. Prvi prebivajo po vzhodnem delu južne Afrike; k njim se prištevajo tudi Bečuancci, Kafri (do 20.º j. š.) in Suahelcci. Žoltorjave Hotentote («jecljavce») in Bušmance smatrajo sedaj za posebno pleme. Po veri so južni Afričani še fetišizmu vdani, vendar se širi med njimi krščanstvo (protestantovstvo). V Kapski zemlji so se naselili Angleži, severno od njih pa Holandcci, ki so oboji protestantovske vere.

Malajskemu plemenu pripadajo rjavi Hova v vzhodnem delu Madagaskarja, ki so se šele pozno doselili sem čez Indijski ocean.

Kulturno življenje se je razvilo najpoprej v severni in zlasti severovzhodni Afriki, ker so bili ti predeli vedno v dotiki z Azijo in Evropo. Tam nahajamo že tisočletja pr. Kr. cvetoče države. Vsa ostala Afrika pa je bila popolnoma zaprta kulturnemu vplivu z azijske in evropske strani. Zato so črncci zaostali v izobrazbi in so še dandanašnji na pol nomadi, ki se pečajo z živinorejo in nekoliko tudi s poljedelstvom. Med njimi je pač tudi nekaj držav,

ki pa se nikakor ne dajo primerjati evropskim. Njih meje se vedno izpreminjajo, in navadno trajejo države le malo časa. Njih vladarji so kruti samosilniki, ki se pečajo s trgovino. Manjši razrodi imajo patrijarhalno vlado pod lastnimi načelniki.

Velika večina Afrike je v političnem obziru odvisna od Evrope. Zdi se, kakor bi hotela postati vsa severozahodna Afrika francoska, jugovzhodna pa angleška last. Poleg teh pa si laste Portugalci zahodno in vzhodno obalo srednjega dela južne Afrike, Nemci primorje Kamerun, Damaro ter notranjo deželo med Tanganjiko in Kilimandžarjem, Italijani pa vzhodni del Abesinije in deželo Galo. Španci imajo v Afriki le manjša posestva. V poslednjih letih so razdelile evropske države med se tudi malo znano notranjo Afriko, da bi se tako izognile prihodnim prepirom zaradi mej.

Podrobni zemljepis Afrike.

Podkraljestvo Egiptet.

(995.000 km², 9·7 milj. pr.)

Še pred kratkim je segala egiptska oblast ob vsem Nilu do Albertovega jezera in še celo na drugo stran Abesinije. Sedaj pa spadata k omenjenemu podkraljestvu le pravi Egiptet severno od 22.º s. š. ter polotok Sinaj. Že stari so imenovali Egiptet «Nilov dar», ker je ta reka nanesla maščobno oranico in naplavila delto. Redna vsakoletna poplava daje Egiptu rodovitnost in mu zagotavlja najobilnejše žetve. Tanki plast blata, ki ostaja po vsaki poplavi vrhu polja, daje zemlji vedno nove rodilne moči. Po raznih prekopih namakajo tudi bolj oddaljena polja in vzdigajo s kolesi vodo na višje ravnine. Zato imajo izkopana umetna jezera, da rabijo vodo ob času suše. Kadar so srednje poplave (ne previsoke, ne prenizke), tedaj je letina najboljša, zato pridno opazujejo stanje vode na vodomeru v Kajiru.

Kadar Nil poplavi Egiptet, je vsa dežela podobna rjavkastemu morju, iz katerega se vzdigajo kraji kot otoki na umetnih gričih. Občevati je mogoče le v ladjah, ali po nasipih. Koj, ko se voda odteče, začno sejati, in ob času naše zime je vsa dežela podobna žitnemu polju, na katerem rasteta tudi bombaževci in cukrov trs. (Dandanes sejejo najbolj turščico in riž, v starem veku so pa sejali zlasti pšenico.) Po žetvi pa je podoben Egiptet puščavi; le tu pa tam se vidi kaka oaza datljevih palm.

Ker je Egipt najrodovitnejša dežela v Afriki, zato so se ljudje že v starodavnosti naselili tam in se začeli pečati s poljedelstvom. Vsled tega so dospeli tamošnji prebivalci že več tisoč let pred Kr. do zelo visoke stopinje omike. Še sedaj stoje dobro ohranjeni tri-do štiritisočletni egipčanski spomeniki in vzbujajo naše občudovanje. Poslopja so namreč sezidana iz najtršega kamenja, tako da jim v suhem, topllem podnebjju ne moreta škodovati ni dež, ni zmrzal.

Prebivalci so deloma potomci starih Egipčanov, t. j. mohamedanski Felahi in kristjanski Kopti, deloma pa doseljeni Arabci in Turki, v velikih mestih tudi Evropci. V Egiptu vlada podkralj z naslovom «kediv», ki priznava nadoblast turškega sultana in mu plačuje v znak tega danj, toda njegova oblast je dedna. Od l. 1881. je Egipt pod vodstvom Angležev, t. j. v vsakem ministerstvu je sekcijski načelnik kak Anglež.

Kakor v starem veku, tako se deli država tudi še sedaj v dolnji, srednji in gornji Egipt. Gl. m. Kajiro (580.000) stoji na desnem bregu Nila, nasproti staremu gl. m. Memfidi, ki je sedaj izginilo. Okoli grada se vzdigajo mnoge mošeje in pazarji, v katerih se razvija najživahnejša trgovina. Ker privrevajo tu sem ljudje iz cele severne Afrike, zato je v Kajiru prav raznovrstno življenje. Tu je tudi najbolj obiskovano vseučilišče celega sveta. Na levem bregu Nila in blizu roba puščave stoje pri vasi Džize (Giseh) starodavne piramide, med katerimi je Keopsova najvišja (137 m, skoro za meter višja od zvonika sv. Štefana na Dunaju). V Džizu je imeniten muzej staroegipčanskih kipov in zlatih nakrasnin (sedaj je že prenapolnjen). Ob Nilu raste imeniten palmov gozd.

V dolnjem Egiptu stoji ob morju Aleksandrija (350.000 pr.), po Aleksandru Velikem sezidana in imenovana; prva luka v severni Afriki in trgovinska postaja med Evropo in Indijo. Jugoahodno od tega mesta se nahaja oaza Siva (Jupiter Amon). Suec ob novem prekopu, po katerem je okrajšana pot iz srednjemorskih luk v južno Azijo za 30 do 40 dni.

V gornjem Egiptu je Siut, do koder vodi železnica iz Aleksandrije. Od tod romajo mohamedanci čez Koseir v Džido. Pri vasi Luksor se vidijo veličastne razvaline «stovratnih Teb», starega gl. m. v gornjem Egiptu. Istotako se nahajajo velikanske staroegipčanske razvaline na otokih File in Elefantine blizu Asuana.

Sinajski polotok je politično združen z Egiptom. Ondotno gorstvo je sestavljeno iz prvotornega kamenja. Najvišja gora Sv. Katarina (2600 m); na katere skalnatem obronku se vzdiga utrjen samostan sv. Katarine.

Dežele ob gorenjem Nilu.

a) **Nubija in Egiptski Sudan (Ravni Sudan).** Egipčani so bili začeli l. 1821. razširjati svojo oblast proti j., ali l. 1884. je nastal velik upor «mahdijev», t. j. pristašev mohamedanskega proroka. Uporniki so bili razdejali cvetoče mesto Kartum ob setočju obeh Nilov in na zahodnem bregu ustanovili novo mahdijevo prestolnico Amdurman. Toda mesto se je kmalu zopet povzdignilo (50.000 pr.) in postalo središče tamošnji trgovini. Dežela Dar-Fur (gl. m. Fašer) je bila nekdanj tudi egiptska. Kasala ob karavanski poti k Rdečemu morju (trgovina s slonovo kostjo) je sedaj še v italijanski oblasti. Prebivalci so Nubijci, Arabci in sudanski črnici. Oblast mahdijev sega tudi čez Dar-Fur in do Gazelske reke; južno od nje pa do Albertovega jezera se nahaja «Ekvatorska pokrajina.»

b) **Abesinija** je podobna velikanskemu skalnatemu gradu. Višavje se vzdiga stopnjevito do travnatih planot brez gozdov razen južnega dela. Na višjih stopicah uspevajo vse evropske rastline. V zahodnem delu so pustinje, v vzhodnem in severovzhodnem pa prave puščave. Prebivalci so temne polti in južnoarabskega izvora. Že v prvih stoletjih po Kr. so sprejeli krščanstvo, ki pa je zelo popačeno. Vkljub temu, da imajo Abesinci že prastaro državo, se vendar ne morejo prištevati izobraženim narodom, ker se le malo razločujejo od svojih surovih, bojevitih sosedov Nubijcev, ki so jim sorodni. — Dežela je razdeljena med razne glavarje («ras»), ki priznavajo vrhovnega poglavarja z naslovom «neguš» (cesar). Gl. m. Addis ababá (50.000 pr.) s pristaniščem Djibuti. Južno od Abesinije je Etijopija, v kateri prebivajo narodi Gala. Harar ima 42.000 pr.

c) **Eritreja.** Italijani so se polastili obale severovzhodno od Abesinije in jo imenujejo «eritrejsko naselbino». Tudi čez Abesinijo so si prizadevali razširiti svoje gospostvo, a do sedaj brez uspeha. Gl. m. Masava. Ob prelivu babelmandebkem imajo Francozi svojo naselbino Obok.

Berberija.

Zahodno od Egipta se vleče skozi severno Afriko višavje do Atlantskega oceana. Najprej imamo planoto Barko, ki se strmo spušča k morju, v notranjem pa je deloma puščava, deloma skalnata puščava. Ob obeh Sirtah se približuje puščava skoro do obale, in le ozko primorje se da obdelovati. Severozahodni del Afrike pa napolnjuje Atlasovo višavje, med katerim je več slanih močvirij.

Prvotni prebivalci so temnorjavi Berberci (hamiti), tako imenovani, ker so še pod rimskim gospostvom govorili svoj («barbarski») jezik. V Alžerju jih imenujejo Kabile, v Maroku pa Mavre. Vere so mohamedanske, kakor tudi Arabci, ki so se sedmega stoletja v velikem številu naselili po severni Afriki. Mnogi med njimi so še sedaj ostali Beduini (nomadi). V poznejših časih se je naselilo tudi premnogo židov zaradi trgovine.

a) **Tripolitaniya z Barko** (800.000 km², 800.000 pr.) je turška pokrajina, ki ima svojega namestnika (pašo). Gl. m. Tripolis, od koder vodi karavanska pot v oazo Fezan (turška), z mestom Mursukom, in dalje k Čadskemu jezeru. Po tej poti dobivamo zlati prašek, nojevo perje, slonovo kost in vosek.

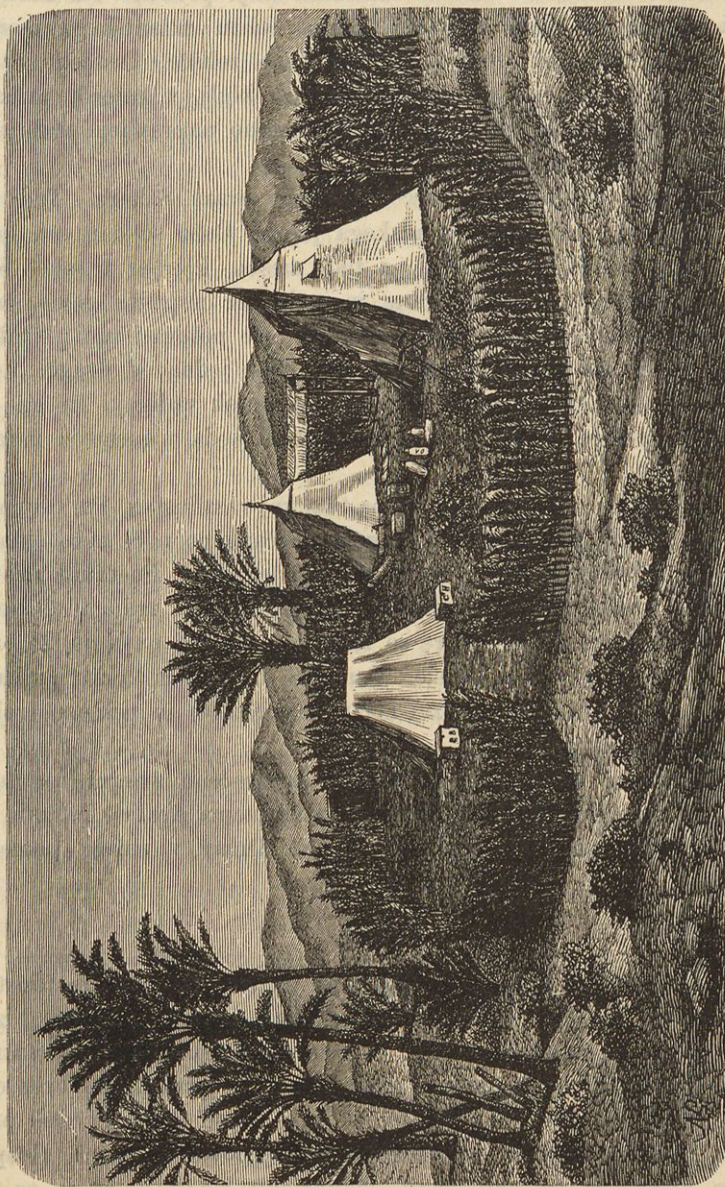
b) **Tunis** (1160 km², 2 milj. pr.) je rodovitna dežela, ki ima svojega vladarja «beja». Ta priznava le po imenu sultana za svojega gospoda, od l. 1881. pa je pod francoskim pokroviteljstvom. V starem času se je imenovala dežela «provincia Africa» in je bila jedna najboljše obdelanih in najgostejše naseljenih pokrajin rimske države. Pod francosko vlado napreduje dežela zopet hitro. Gl. m. Tunis (180.000) ima luko Goleto (la Goulette). Blizu so razvaline stare Kartagine, kjer so začeli sedaj bogataši letovišča zidati.

c) **Alžjér** (798.000 km², 4 milj. pr.), stara «Numidija», je od l. 1830. v francoski oblasti. Primorje je rodovitno in gosto naseljeno. Gl. m. Alžjer (84.000 pr.), na pol evropsko. Na zahodu Oran, na vzh. Konstantina, od koder delajo «saharsko železnico» proti Čadskemu jezeru.

d) Zahodni del Atlasovih dežel zavzema mohamedanski sultanat **Maroko** (439.000 km², 8 milj. pr.), stara Mavretanija. Zemlja je deloma prav rodovitna, ali fanatični prebivalci jo premalo obdelujejo. Gl. m. Maroko ima krásno lego (izdeluje usnje «marokin»). Druga prestolnica sultanova je Fes (140.000 pr., po njem se imenujejo rdeča turška pokrivala), tretja Mekines. — Seuta nasproti Gibraltarju je v španski oblasti.

Sáhara.

Ob povratnikih imamo povsod puščave, ker zemlja dobiva premalo izpodnebne mokrote. V Sahari preidejo večkrat leta in leta, pa ne pade niti kapljice dežja, a žareče solnce žge dan za dnevom z neba. Tudi ne prodere v Saharo nikak vlažen veter. In če kaj malega dežuje, se izgubi voda v vročem pesku, a sol in sadra popijeta vso mokroto. Kamene plasti so naložene vodoravno, in zato

Pod. 7. Poglavarjevo bivališče med Hotentoti.

ne more na vrh prihajati nadanja voda. V novejšem času poskušajo z «arteškimi studenci» umetno namakati nižje predele. Na zahodni strani Sahare (to obalo si laste Španci), blizu Atlantskega morja, raste tu pa tam kako borno, na pol suho zelišče. Drugod so pa le oaze ali zelenice rodovitne, t. j. mali kotli, v katerih prihaja nadanja voda na dan, ali pa jo dajejo umetno napravljeni vodnjaki. Tod raste žito in datljeva palma.

Libijska puščava ima več oaz, nego prava Sahara. Tudi od Fezana se vleče niz oaz do Čadskega jezera. Oaze so naravna počivališča in prenočišča karavan, pa tudi mesta, kjer se trguje. Ker potrebuje velblod le malo hrane in vode ter najrajše gloda suha puščavska zelišča, zato je karavanam mogoče potovati tudi po takih krajih, koder so oaze po več dni oddaljene jedna od druge. Zelo nevarni so karavanam vroči viharji, ker pesek vzdigajo in ga na popotnike mečejo. Vrh tega se izpari tudi voda v mehovih zaradi hude vročine.

Tudi zunaj oaz se nahaja tu pa tam kaj rastlinstva. Po vdrtinah se nabere nekaj mokrote, ker se gola puščava po noči tako ohladi, da se zjutraj večkrat pozna slana in celo led dela. Po takih mestih se napravi tanka ruša. Drugod pa rastejo akacije, trnje in bodeča trava. Ob južnem robu Sahare se raztezajo obširne pustinje, ki prehajajo počasi v tropične dežele. V močno razgretim zraku puščave se napravljajo večkrat prikazni («fata morgana») in peščene trobe, kakor na morju vodene.

Prebivalci puščave so utrjeni in neizrečeno zmerni, pa tudi surovi in roparski. V severnem delu so večinoma Arabci, na zah. se imenujejo Tuaregi, na vzh. pa Tibu. Držav v našem pomenu nimajo.

Sudan.

a) **Pravi ali Visoki Sudan** ima na zah. tropično rastlinstvo in še mnogo gozdov, po katerih skačejo razne opice. Vzhodni, Nizki Sudan pa je že daleč od morja, in zato po večjem pustinja z raztresenimi drevesnimi skupinami. Čadsko jezero je prav plitko brez odtokov, ki ob deževju zelo naraste, ob suši pa se skrči. Prvotni prebivalci Visokega Sudana so črnci in precej gosto naseljeni. Gospodujoče pleme pa so bolj svetli, (žoltorjavi) Felati, ki so se od s. priselili in zlasti v vzhodnem delu ustanovili nove države ter razširili mohamedansko vero. Ob gorenjem Nigru stoji Timbuktu (sedaj v francoski oblasti), «kraljica puščave», shajališče karavan.

Okoli Čadskega jezera se nahaja več držav z velikimi mesti, ki pa naglo menjavajo svoje meje in svojo velikost, ker se vedno med seboj bojujejo. Tu imamo n. pr. državo Sokoto (gl. m. Sokoto), Bornu (Kuka, veliko tržišče), Bagirmi (Masenja) in Vadaj (Abešer).

b) **Senegambija** se imenuje obala od rta Blanko pa do 11.º s. š. Našli so jo Portugalci v šestnajstem stoletju, in od tedaj so se naselili tam skoro vsi evropski narodi, ki so se pečali s trgovino. Od tod pa iz Gorenje Gvineje so izvažali črnce v Ameriko, dokler niso Angleži v našem stoletju zatrli trgovine s sužniki. Reki Senegal in Gambija sta plovni daleč navzgor. Tropske plohe (od junija do novembra) ju tako napolnijo, da poplavita daleč okoli svoje bregove in puščata plodovito blato, kakor Nil. Zato je obala zelo rodovitna, pa zaradi velike vlažnosti in vročine tudi nezdrava. Zemeljski pridelki so zelo bogati (tu dobivajo klej iz gumijeve akacije in fino orehovo olje, katero vozijo na Francosko in mešajo z olivnim oljem). V notranjem je mnogo zlata, zato širijo Francozi svojo oblast vedno dalje v Sudan. Gl. m. S. Luiz, kabel v Pernambuko. — Baserst (Bathurst) ob Gambiji je anglešk. Tudi Portugalci imajo kos Gvineje.

c) **Gorenja Gvineja** se vleče od 11.º s. š. do Nigrovega izliva. Tudi ta obala je vroča, vlažna in zelo nezdrava. Sijera Leone (gl. m. Fritaun) je v angleški oblasti. Za tem sledi republika Liberija (gl. m. Monrovija), katero so l. 1822. ustanovili Amerikanci za osvobodene črne sužnje. Ostali deli obale se imenujejo po prejšnjih glavnih izvoznih predmetih: Poprova, Slonokostena, Zlata in Robska obala. Sedaj trgujejo večinoma s palmovim oljem, ki se dobiva iz sada oljnate palme in rabi za izdelovanje sveč. Glavne naselbine imajo tu Angleži (K. Koast Kastl) in Francozi. Prvi so raztegnili svoje pokroviteljstvo čez mohamedansko, poprej samosilsko državo Ašanti (Kumasi) ter odpravili tam človeške žrtve, ki so bile zlasti ob velikih praznikih v navadi; Francozi pa čez Dahome (Abome) ter odpravili človeške žrtve. Od tod so prodrli Francozi že daleč gori med Felatske države.

Zahodni in notranji del južne Afrike.

a) **Dolenja Gvineja** se razprostira od Nigrovega izliva pa do 20.º j. š. Obala je ozka, malo razvita, vroča in nezdrava. Tudi navpična izobrazba je jednolična, stopnjevita; notranje planote pa so valovite, in po njih veje bolj suh, zdravejši zrak. Severni del se imenuje Kamerun in je v oblasti Nemcev, južni pa Francoski

Kongo z mnogimi tržišči. Poslednji se razprostira blizu do Čadskega jezera in do razvodnice Nilove.

b) **Država Kongo** (2·25 milj. km², 14 milj. pr.) je mednarodna država, katero je ustanovilo l. 1885. «afričansko društvo» v Bruselju zaradi trgovine s slonovo kostjo in zlatim praškom. Vladar ji je belgijski kralj, ki ima naslov «suveren države Kongo». Vsa država je sestavljena večinoma le iz trgovinskih postaj ob reki Kongu. Sedež vlade je sedaj v Banani. Boma je največje mesto. Od tod delajo v notranje predele «konško železnico».

c) **Portugalska posestva**. Portugalci imajo na zahodni obali južne Afrike deželo Angolo ali «Portugalsko zahodno Afriko», ki sega od Konga do rta Frijo, proti vzh. pa do 25.º vzh. d. Najvažnejši mesti sta S. Paolo de Loanda in Benguela. — Južno od rta Frijo je Nemška jugozahodna Afrika (deželi Damara in Namaka).

d) **Notranje države**. Črnci so ustanovili več držav, ki so vojaški urejene, pa naglo izpreminjajo svoje meje in bivališča poglavarjev. Večkrat se pojavi med njimi kak zmagalec, ki združi po več razrodov v jedno državo, ali ta ima le kratek obstanek. Prebivalci stoje na nizki stopinji omike, vendar kažejo veliko spretnost v tesanju ladij in obdelovanju železa. Tudi trgovina med posameznimi razrodi je zelo živahna. Moški se pa najbolj pečajo z vojno in ropanjem ljudi; tudi človeške žrtve in pojedine so navadne. Navadno pa se žive od banan in korenin «manijoke». — Državi Maruce in Matabele sta bolj ali manj pod angleškim vplivom («Britanska osrednja Afrika»).

Južna in vzhodna Afrika.

a) **Kapska zemlja z Natalom** (616.000 km², 2·15 milj. pr.). Najjužnejši del Afrike so posedli Evropei že pred 200 leti, ker je zemlja zdrava in podnebje ugodno. Najpoprej so se naselili tam v sedemnajstem stoletju holandski kmetje («boers» = burs), katere so pa Angleži l. 1806. pregnali, da so se morali umakniti na severno stran Oranja. Vendar je ostalo tudi pod angleško vlado še mnogo Holandcev, ki se pečajo zlasti z živinorejo (goje ovce in noje), toda pridelovanje volne pojenjuje. Prvotni prebivalci so izginili skoro popolnoma. Podnebje je zelo ugodno južnemu sadju in vinski trti. Ob Oranju nahajajo mnogo demantov. Gl. m. Kaptoun (Kapsko mesto) na podnožju Miznate gore. Poprej je bila tu važna postaja za vse ladje, ki so

Pod. S. Miznata gora s Kapskim mestom.

plovile iz Evrope v vzhodno Indijo, ali pa v Avstralijo. Železnica vodi sedaj do Pretorije in se bode še nadaljevala proti velikim jezerom. Port Elizabet; Durban. — Dežela severno od Natala se imenuje Kafrija. Prebivalci so zelo divji (najzloglasnejši med njimi so Zulu); pečajo se s poljedelstvom in živinorejo; podložni so Angležem.

b) **Burske države.** Pregnani Holandci so ustanovili po dolgih bojih dve samostalni republiki: Oranje-Fristat (gl. m. Blemfonten) in Južnoafriško (ali Transvalsko) republiko (Pretorija). V poslednji se nahaja naglo rastoče mesto Johannesburg (110.000 pr.), sredi prebogatih zlatih rudnikov.

c) **Angleška osrednja Afrika.** V novejšem času so razširili Angleži svoje gospostvo daleč na severno stran Oranja (n. pr. čez Bečvansko deželo) in si laste ves notranji del južne Afrike gori do Tanganjike, katero upravlja sedaj «angleško afriško društvo». Toda razni tamošnji narodi, kakor Matabele in Maruce, se upirajo z vso silo angleškemu gospostvu. Zlasti prvi so zelo bojeviti in roparski; njih žene morajo opravljati vsa dela doma in na polju.

d) **Portugalska vzhodna Afrika** se razprostira čez obali Sofala in Mosambik, od drage Delagoa pa do rta Delgado. Podnebje je zelo vroče in za Evropece morilno. Prebivalci so prijazni Suahelci, črne polti. Sedež vlade je na skrajnjem j. v mestu Lavrenco Markec.

e) **Obala Suaheli** je zelo rodovitna in bujno porastena (tako tudi njeni notranji deli); podnebje zdravo. Poleg Suahelcev prebivajo tam tudi arabski in indijski trgovci. Nekdanji obširni sultanat Zánzibar obsega sedaj le malo otokov in je pod angleškim pokroviteljstvom. Gl. m. Zánzibar (85.000 pr.) je imenitno tržišče. — Zahodno od tega sultanata se nahaja Nemška vzhodna Afrika, ki se razprostira do velikih jezer in do Kilimandžarja. Izvažajo slonovo kost in kavčuk. — Severovzhodno od te pa je Britanska vzhodna Afrika, ki obsega tudi nekdanjo kraljevino Ugando na s. Ukereva ter sega do Belega Nila, Abesinije in Džube.

f) **Dežela Somâl** se razprostira od Džube do 30.º vzh. dl. in ima še neodvisne državice. Somalci so čvrsti, pa tudi krovoželjni ljudje mohamedanske vere. Severni del ob Adenskem zalivu je Britanski Somâl z gl. m. Berbero. Zahodno od njega je dežela Harar, potem pa Etijopija.

Afriški otoki.

Afriški otoki so večinoma oceanski, malo obsežni in gorati. Le največji med njimi, Madagaskar, ki se prišteva največjim otokom na svetu, ni ognjenšk. Otoki v Rdečem in Srednjem morju so kaj neznatni. Ko so Evropci našli afriške otoke, so bili ti večinoma neobljudeni, ker se Afričani niso pečali s pomorstvom in trgovino.

V Atlantskem oceanu so:

1.) Azori (t. j. «jastrebovi otoki»), zelo rodovitni južnega sadja, zlasti naranč. Od Portugalske niso nič bolj oddaljeni, nego od Afrike, zato jih Portugalci prištevajo k Evropi.

2.) Madêra je ugasil ognjenik in ima milo podnebje za prsobolne; izvrstno vino. Portugalci jo tudi k Evropi prištevajo.

3.) Kanarski otoki (t. j. «pasji»), «insulae felices» starih Rimljanov, imajo blago podnebje in so domovina kanarčkov. Največji otok Tenerifa ima živi ognjenik Pik de Tenerifa (3700 m). Španci prištevajo Kanare k Evropi.

4.) Kapverdski otoki («otoki zelenega rta») so suhi, ali važni kot postaja za ladje, ki plovejo proti j.; v portugalski oblasti.

5.) Gvinejski otoki imajo vroče, vlažno in za Evropece nezdravo podnebje. Najsevernejši in najjužnejši sta španska, srednja dva pa portugalska.

6.) Mala ostrova Ascension («esénš'n = vnebohod») in Sv. Helena († Napoleon I. 1821.) sta v angleški oblasti in postaji za mornarje.

V Indijskem oceanu:

1.) Madagâskar (592.000 km², 3·5 milj. pr.) je po veličini tretji otok na svetu (skoro tolik, kot Avstro-Ogerska). Od s. proti j. se vleče visoko pogorje (do 2100 m), ki brani, da ne more severovzhodni monsun v zah. del otoka, zato je tam pustinja. Otok ima drugačno živalstvo, kakor ostala Afrika; izmed velikih živali se nahaja le krokodil. Madagasi spadajo k afriškemu plemenu, ali nad njimi so gospodovali bojeviti Hova (malajci), ki so se priselili od s. vzh. Sedaj je ves otok francoska naselbina. Gl. m. Tananarivo («mesto mest»).

2.) Vulkanski Komori so suhi in nezdravi, v francoski oblasti.

3.) Maskareni sestoje iz dveh otokov: Reunjon (francoski) in Mavricij (angleški). Oba sta bogata tropičnih rastlin, zlasti cukrovega trsa. — Še vzhodnejši je angleški otok Rodrigec.

4.) Almiranti (koraljni otoki) in Sešêli (skalnati, obdani s koraljnimi klečmi) so v angleški oblasti. Prve obiskujejo le ribiči in lovci želv; drugi so rodovitni, ali malo obdelani.

5.) Sokótra («blažena») je gorat otok, poln gumija, kadila, aloj in želv; anglešk.

Pregled evropskih posestev v Afriki.

Velika večina Afrike je sedaj v lasti evropskih narodov, in sicer imajo:

	km ²	milj. pr.
Francozi	5,100.000	30
Angleži	4,000.000	12
Nemci	2,326.000	8·6
Belgijci (država Kongo)	2,252.800	14
Portugalci	2,126.900	13·5
Turki	1,793.300	7·65
Španci	709.450	0·35
Italijani	5.600	0·3
Vkupno	18,314.050	86·4

Evropa.

Splošni pregled.

Lega in vodoravna izobrazba.

Evropa je prav za prav le najzahodnejši, zelo členoviti del Azije. Ker pa ima posebno vodoravno in navpično izobrazbo, jednako-merno vodovje in podnebje, pred vsem pa svojo posebno zgodovino, zato jo smatramo po pravici za posebno zemljino. Kot mejo proti Aziji jemljemo sleme Uralovo, reko Ural, Hvalinsko jezero ter Maničevo nižavje med tem in Črnim morjem. V teh mejah meri Evropa 10 milj. km² in šteje 366 milj. pr.

Evropa leži v sredini tistega polobla, ki ima največ suhe zemlje. Ker se nahaja torej v sredini obljudenega sveta, zato občuje najložje z vsemi drugimi zemljini. Zaradi velike členovitosti ni noben del Evrope posebno oddaljen od morja. Od Nordkapa pa do rta Matapana, ki ležita pod istim poldnevnikom, je le 3860 km; od rta Roka pa do izliva Urala le 4900 km (Kateri so evropski skrajniki? — Ponovite vse evropske rte).

Trup Evrope ima obliko pravokotnega trikotnika. Pravi kot se nahaja na severni strani Hvalinskega jezera, in od tod sega najkrajša stranica do preliva Vajgača (2600 km), srednja od izliva Urala do Biskajskega zaliva pri mestu Bajonu (4100 km), a najdaljša («hipotenuza») od tod do Vajgača (4600 km). Tudi če prištejemo trupu še člene (eno tretjino vse zemljine), nam ostane še vedno kot glavna oblika trikotnik, ki se klinasto zožuje proti j. zah.

Zaradi mnogo zajed, polotokov in obilo otokov je Evropa najčlenovitejša izmed vseh zemljin, kakor je to sploh mogoče pri tako malem površju. In čudno je, da so polotoki in otoki evropski precej jednako razdeljeni na obeh straneh središčne črte, katero si mislimo potegnjeno od srede Urala do rta sv. Vincencija. Tudi obala

evropska je najrazvitejša med vsemi obalami drugih zemljin, kajti ona meri = 77.900 km.* (Ponovite vse važnejše zalive evropske!)

Evropa ima deset večjih polotokov, ki so pa zelo različni po obliki in velikosti. Nekateri so pri trupu tako preščipnjeni in tako razprostranjeni, da so postali samostalni členi in so sedaj kot domovina celim narodom. Vendar so tudi največji evropski polotoki mnogo manjši od azijskih, ker meri n. pr. Skandinavija le enajstino Evrope, a Arabija dve tretjini. Sploh se nam zdijo vse evropske oblike (vodoravne in navpične) le zmanjšani posnetki azijskih in ameriških. (Katerim azijskim polotokom se dajo primerjati trije veliki južnoevropski polotoki?) Tudi otoki evropski so primeroma zelo majhni; vsi skupaj znašajo le dvajseti del vse zemljine. Zato pa je njih število prav veliko in njih oblika jako mnogovrstna. (Naštejte važnejše polotoke in otoke evropske ter jih pokažite na zemljepisni karti!)

Navpična izobrazba.

Po navpični vzbočenosti razdelimo lahko Evropo v dva popolnoma različna dela. **Zahodna Evropa** do 26.º vzh. dl. je prav mnogovrstna ter napolnjena s premnogimi samostalnimi pogorji in višavji, ki se jako različno vzdigajo, razširjajo in vlečejo. Vendar pa se ne dajo primerjati niti največja teh gorstev (Alpe, Apenini, Karpati) z velikanskimi gorovji Azije in Amerike. Tudi evropske planote so zelo majhne v primeri z azijskimi ali afriškimi.

Vzhodna Evropa pa je popolnoma jednolična, z velikim nižavjem napolnjena. To nižavje je podobno zahodnoazijskemu in je tudi z njim spojeno. Niti Ural ni posebna meja, ker je precej nizek in ima povsod mnogo prelazov. To nižavje med Uralom in Vislo se imenuje **Sarmatsko** ali **Slovansko**. Razprostira se pa tudi še dalje proti zah. po evropskem trupu in se imenuje do Skalde **Nemško nižavje**, od tod do Pirenejev pa **Francosko**. To skupno nižavje deli evropsko višavje v dva nejednaka dela, v mali severni in mnogo večji južni.

Gorstva severne Evrope se vlečejo večinoma od s. vzh. proti j. zah., tako skandinavsko višavje (1800 km daleč) in z malo izjemami tudi velikobritansko sredogorje. Južnoevropsko višavje pa se nam predstavlja kot podaljšek Male Azije. Gorstva se raztezajo večinoma od vzh. proti zah., ali pa od s. zah. proti j. vzh. (nasprotno skandinavskim planinam). Štiri največja evropska gorstva

* Strelbitsky.

se nahajajo v tesni zvezi med seboj. Vsa štiri so podobna lokom, ki imajo vzbočeno stran proti s., ali proti s. vzh. obrnjeno. Na veliki lok Alp se naslanjajo na j. Apenini, na j. vzh. balkanska gorstva, na s. vzh. pa Karpati.

Skoro okoli in okoli teh glavnih gorstev imamo manjša višavja, krajša gorovja in grmadne gore, med katerimi se razprostirajo nižine, ali pa se zajedajo morja. Od vzh. proti zah. se vlečejo še Pireneji, Kantabrijsko, Kastilsko in Andaluzijsko pogorje pa Sijera Nevada. Pa tudi severozahodno-jugovzhodna smer je zelo navadna: pri Sudetih, Turinškem in Češkem lesu, Krasu in Dinarskih planinah. Še celo poldnevniška pogorja lahko razločujemo, kakor v Aziji: Ural, vzhodni Karpati, Črni les, Vogezi, zahodne Alpe, pogorja na Korsiki in Sardiniji.

Ker Evropa nima velikih planot, zato tudi nima znatnejših obrobnihih gora razen pirenejskega polotoka. Male nižine se zarivajo daleč med višavje, ali pa se nahajajo celo sredi njega: vlaška nižina, obe ogerski, gorenjeitalska, gorenjerenska in provansalska. Tako je razdeljeno višavje v še več manjših delov, in tudi posamezna pogorja so lahko pristopna ter lahko prehodna.

Vodovje.

Tudi največje evropske reke (Volga, Donava, Dnjepr, Don) se ne morejo niti od daleč primerjati azijskim. Ker je samo vzhodna Evropa bolj celinska (v Rusiji se nahajajo kraji, ki so nad 700 km od morja oddaljeni), zato nahajamo le tam večje reke. Izlivajo se pa večinoma v notranja morja, kakor tudi največja afriška reka. Vendar pa so evropske reke precej enakomerno razdeljene po vsej zemljini. Reke v severozahodnem delu Evrope so si po dolgosti precej jednake in teko med seboj skoro vzporedno. Ker se evropske države nagibajo k različnim morjem, zato njih reke teko v dve ali še več morij (iz Avstrije, Ruske, Nemčije, Francoske, Španske).

V Evropi sta dve glavni izvirišči, ki pošiljata reke na vse strani. V vzhodni Evropi izvirajo na Valdajski višini same nižavske reke: Severna Dvina, Volga, Don, Dnjepr, Zahodna Dvina in Njemen. V Alpah (in zlasti v Sv. Gothardu) izvirajo druge glavne reke evropske: Rena, Rodan, Pad, Adiža in večina donavskih pritokov. Poleg teh dveh glavnih imamo še manjša razvodja n. pr. Ril na Balkanskem polotoku: Marica, Struma, Isker; Karpati: Visla in Dnjestr; Nemško sredogorje: Donava, Odra, Laba

in Vezera; Francosko sredogorje: Sena, Loara in največji dotoki Garone. Na pirenejskem polotoku so večje reke: Duero, Tajo, Gvadiana, Gvadalkivir in Ebro, na apeninskem pa Tibera.

Tudi evropska jezera se dajo v dve glavni skupini zbrati, v baltsko in alpsko skupino. (Katera jezera so nabrana okoli Vzhodnega morja, katera na podnožju Alp?)

Podnebje.

Evropa se razprostira med 35.º in 71.º s. š. in leži torej večinoma v zmernem, nekoliko pa tudi v mrzlem pasu. Ona je jedina zemljina, ki ne sega prav nič v vroči pas. Zato ima po večjem ugodno, zmerno podnebje. Čeravno bi moral biti južni del Evrope mnogo bolj vroč, ker je bližje polutniku, vendar se to deloma zjednači s tem, da se vzdiga mnogo višje nad morjem, nego severna Evropa.

Posebno zanimivo pa je, da ima Evropa toplejše podnebje, nego vse druge zemljine, ki imajo isto zemljepisno širino. Zlasti primorja zahodne Evrope so mnogo toplejša, nego deli severne Amerike in vzhodne Azije, ki imajo jednako severno, in deli južne Amerike, ki imajo jednako južno širino. Grenlandija ima n. pr. isto širino kot Norveška; a prva je z večnim ledom pokrita, ob drugi pa luke nikoli ne zamrznejo. Palermo pa Pekin imata isto širino, a v prvem mestu ne pade toplomer nikoli do ničle (drugače bi naranče zmrznile), v drugem pa zamrzne vsako leto reka Peho.

Vzrok tej prednosti Evrope je, da prihaja po severnem delu Atlantskega oceana zalivska struja, ki prinaša skozi celo leto toplo vodo iz vročega pasa na evropske obale, da se nikoli ne naredi led ob zahodni Evropi, in da se niti ob Severnem rtu nikoli ne prikaže kaka ledena gruda. Vrhu tega imamo skozi celo leto in še zlasti po zimi največ jugozahodne vetrove, in ti prinašajo topli in vlažni zrak, ki je razširjen nad zalivsko strujo, daleč v notranjo Evropo in jo torej tudi takrat razgrevajo, ko dobiva od solnca manj toplote. Ker ima Evropa večinoma vzporedniška pogorja, ki se le redko vlečejo prav ob obalah, zato prodira topli zrak tem lažje in dalje v njeno celino.

Zaradi tega pa nastane tudi razloček med zahodno- in vzhodno-evropskim podnebjem, ki je po zimi večji, nego po leti. Julija meseca ni veliko hladnejše v Štokholmu in Petrogradu, nego v Lizaboni, Rimu ali Carigradu; a po zimi so velikanski toplinski razločki med imenovanimi kraji. Vsa zahodna Evropa ima že vsled svoje lege milejše namorsko, vzhodna (onostran dunajskega poldnevnik) pa

ostrejšje celinsko podnebje. Čim dalje je od morja, tem mrzlejše je podnebje in v jugovzhodni Rusiji je podobno že prav pustinjskemu. Glede podnebja lahko razdelimo Evropo v tri predele: 1.) Vsa zahodna Evropa (tudi severozahodna, zlasti Angleška in Norveška) ima primeroma toplo zimo, toplejšo, nego mi, zato pa tudi nekaj mrzlejše poletje, ker tedaj mnogo dežuje. 2.) Vzhodna Evropa ima mrzle zime in topla poletja; tod dežuje spomladi in jeseni. Čim dalje gremo proti vzh., tem mrzlejše postaja po zimi (Irska ima le redko slano, srednja Rusija pa zelo ostre zime). Po leti je pa nasprotno tem toplejše, čim dalje gremo od morja; v obče (poprek) pa je vendarle vzhodni del mnogo mrzlejši, nego zahodni. Nagle prehode nahajamo le ob visokih pogorjih. 3.) Dežele in polotoki ob sredozemskem morju imajo vroča, suha poletja in mehke, deževne zime. V obče dežuje v jugovzhodni Evropi manj, nego v severozahodni (v Veliki Britaniji in Skandinaviji). Vendar ga ni kraja v Evropi, kjer bi prav nič ne deževalo, zato Evropa nima puščav.

Rastlinstvo in živalstvo.

Glede rastlinstva delimo lahko Evropo v dva glavna predela: sredomorski* in splošnoevropski. Vendar je drugi tako različen, da ga smemo zopet razdeliti v tri pododdelke, tako da lahko razločujemo štiri rastlinske pasove.

1.) **Sredomorski (južnoevropski) pas** sega do Pirenejev, Sevên, Alp in Balkana. Povsod uspeva poleg pšenice tudi turšica in, kjer je mogoče namakati, riž. Trta in sadno drevje rodi izvrstno; v ugodnih legah tudi južno sadje. Naranče in citrone («agrumen») uspevajo samo po južnih delih sredomorskih polotokov. Tam rastejo tudi še palme, cukrov trs in bombaževce; zato imenujemo ta predel «subtropični» pas. Oljke, smokve in murbe segajo že mnogo dalje proti s., celo do 46.º. V južnoevropskem pasu imamo vedno zelene listovce. Vendar se gozdi ne morejo nikjer prav razviti, ker jih zatira vedno zeleno grmičje. Ker je podnebje bolj suho, zato ni travnikov, razen tam, kjer jih je mogoče tudi po leti namakati.

2.) **Srednjeevropski pas** sega do rta Landsend in izliva Volge. Tod cvete najbolj poljedelstvo. Glavno žito je pšenica, poleg nje pa tudi rž in ječmen. Trta in turšica uspevata le v ugodnih legah,

* Sedaj sploh rabijo krajše izraze za morja, n. pr. Srednje morje, Adrija, Atlantik, Pasifik (Tiho morje) itd.

sadno drevje pa povsod. Najbolj proti s. sega trta ob dunajskem poldnevniku. Čudno je, da trta daje najjemenitnejšo kapljico ravno ob severni meji svoje domačije (šampanjec, renska vina). Poleg listovcev, ki so le po leti zeleni, nastopa vedno bolj jelovje (smreke, jelke in borovci). Večje gozde napravlja jedino bukev.

3.) **Severnoevropski pas** se razprostira do Trondhjema in Kazanja. Tu je rastlinstvu odmerjenih le pet mesecev, od konca aprila pa do konca septembra. Mesto pšenice se kažeta vedno bolj rž in ječmen. Travniki in pašniki so mnogo bolj obširni, kakor v srednjeevropskem pasu. Jelovje izpodriva listovce. Med poslednjimi je breza najbolj razširjena in ona sega tudi najdalje proti s. izmed vseh dreves. Bukov ljubi primorsko podnebje in zato raste ob atlantski obali celo do 60.º

4.) **Mrzli pas** onkraj 63.º vzporednika. Rastlinstvu so odmenjeni tu le trije meseci (junij do avgusta). Poljedelstvo je mogoče le na prisojnih krajih, koder sejejo ječmen in oves. Drevje postaja vedno manjše in bolj pritlikavo. Mesto gozdov nastopa le grmičje. Ob arktični obali onostran polarnika se nahajajo tundre, kakor v Sibiriji.

Rastlinstvo je pa tudi odvisno od nadmorske višine. V sredomorskem predelu razločujemo štiri stopinje. Na spodnji rastejo vedno zeleni listovci, na drugi po leti zelene šume, na tretji jelovje ter na četrti grmičje in planinska zelišča (velikih peres in žive barve: pečnica!). Čim dalje se pomikamo proti s., vedno mineva spodnja stopinja, tako da imamo v mrzlem pasu le še najvišjo.

Mnogo jednoličnejše pa je živalstvo evropsko, ker ono ni navezano ne na podnebne, ne na rastlinske pasove. Ker so divje živali skoro povsod iztrebili, domače pa povsod razširili, zato nahajamo iste živali na s., kakor na j. Evropa tudi nima sebi lastnih živali, kakor druge zemljine. Značilen za arktično Evropo je posebno severni jelen, za južno pa mezeg. Poleg jelena živi tudi severni medved, a na j. Evrope pa kače, guščerice in hrošči, kakršne nahajamo v tropičnem pasu. Mrzle vode severnega Ledenega morja hranijo premnogo rib (slanike, dorše, kabeljave).

Prebivalstvo.

V Evropi prebiva sedaj 366 milj. ljudi, torej poprek 37 na vsak km². Gostost prebivalstva je pa zelo različna po podnebnih razmerah in rodovitnosti tal. Dočim so severni deli Rusije in Skandinavije skoro prazni, živi po obrtnih krajih angleških, belgijskih in nemških po 200 do 300 pr. na vsak km².

Večina Evropecev (340 milj.) pripada sredozemskemu plemenu, le neznatni del (20 milj.) mongolskemu. Sredozemci so razdeljeni na tri precej jednako močne jezikovne skupine:

1.) **Romani** (103 milj.) prebivajo večinoma po južni in zahodni Evropi. Oni govore jezike, ki so zmes iz latinščine in domačih jezikov tistih narodov, katere so bili Rimljani podjarmili. Ti so: Italijani, Francozi, Španci, Portugalci, Retoromani in Rumunci ali Vlahi. Razen poslednjih so vsi katoličani.

2.) **Germani** (114 milj.) bivajo po srednji in severozahodni Evropi. Ti so: Nemci, Holandci, Angleži in Skandinavci (Danci, Švedi). Po veri so večinoma protestanti (evangelijci, angličani, prezbiterjanci na s.), le malo je katoličanov (na j.).

3.) **Slovani** (123 milj.) stanujejo po vzhodnem delu srednje Evrope, potem po vsej vzhodni in jugovzhodni Evropi. Dele se v vzhodne Slovane (Rusi in Malorusi), severne (Poljaki, Čehi in Lužičani) ter južne Slovane (Slovenci, Hrvati, Srbi in Bolgari). Večina je pravoslavne vere, manjšina pa katoliške.

Vrhu tega imamo v Evropi še nekoliko manjših arijskih narodov, n. pr. Grke (4·1 milj.) v južnem delu Balkanskega polotoka; Albance, severozahodno od prejšnjih; Litvance in Lete (med Njemenom in zahodno Dvino); Kelte (Gelce v Škociji, Irce na Irskem in polotoku Uelsu pa Bretonce v Bretanji) ter Baske (ostanke starih Ibercev) v zahodnih Pirenejah.

K mongolskemu plemenu spadajo Osmani ali Turki (1·4 milj. mohamedanci); Madjari (7 milj.) v Ogerski nižini; in razni čuhonski (finski) razrodi po najsevernejšem delu Evrope, ki so deloma še pogani. Kot posebna naroda je razločevati še Izraelce (žide) in Cigane.

Evropci so dosegli med vsemi narodi najvišjo stopinjo omike. Prekosili so že davno najizobraženejše narode drugih zemljin, n. pr. Arabce, Inde, Kitajce in Japonce. Poleg njih duševnih sposobnosti in vere so k temu pripomogli tudi zemljepisni činitelji. Prvič je Evropa skozi in skozi rodovitna zemljina, nima nič puščav in le malo pustinj (zato nahajamo nomade le v najsevernejšem in najjugovzhodnejšem delu njenem). Že sama ob sebi je imela mnogo koristnih rastlin, a zaradi ugodne zveze z Azijo je dobila od tam ondotne pitome rastline in domače živali. Drugič je Evropa zelo členovita in v mnogo posameznih, samostojnih predelov razdeljena. Zato je nastalo mnogo samorodnih ljudstev in narodov, ki so po svoje razvijali omiko in jo branili zoper napade tujih zmagovalcev.

Tretjič je obala evropska tako ustvarjena, da so zlasti prebivalci ob srednjem morju ne le med seboj lahko občevali in se izobraževali, nego da so tudi od prebivalcev prednje Azije in severne Afrike lahko sprejeli to, kar so bili ti izumili in razvili. Promet, zamenjavanje izdelkov, priobčevanje najdeb in izumkov, to so najboljša sredstva za pospeševanje kulture. Evropci so obiskovali že zgodaj tudi bolj oddaljene obale in dežele, da so od tam dovažali tiste jestvine in surovine, katerih nima Evropa sama. Če bi to dovažanje le za malo časa prestalo, bi bil to za Evropo velik udarec, ki bi v kratkem oškodoval ves način življenja pri bogatih in siromakih.

Tako so Evropci vzvišeni nad vsemi drugimi zemljani, bodisi glede na pravo duševno omiko (verstvo, znanosti in umetnosti), bodisi glede na gmotno kulturo (iznajdbe, poraba prirodnih sil, stroji za mirovno delovanje in za boj). Višji stanovi so povsod po Evropi jednako izobraženi. Ker Evropci nadkriljujejo druge prebivalce, zato so si prisvojili že pred tristo leti tudi gospodstvo nad drugorodniki in njih deželami. Naselili so se v tolikem številu po vseh drugih delih sveta, da znašajo zdaj vsi zunaj Evrope stanujoči belci že jedno tretjino evropskih sredozemcev. Skoro polovica obljudene zemlje je v rokah Evropejcev in več nego polovico vseh drugih prebivalcev je sedaj od Evrope odvisnih. Zato so sredozemci sedaj »gospodarji sveta».

Politični zemljepis.

Balkanski polotok.

Najvzhodnejši izmed treh velikih južnoevropskih polotokov je v tesni zvezi z Azijo (le ozki preliv ga ločijo od nje) in dela tako rekoč most med njo in Evropo. S svojo široko severno stranico se naslanja ob Savi in Donavi ($44\frac{1}{2}^{\circ}$ s. š.) na trup evropski, proti j. se pa vedno bolj zožuje do rta Matapana. Njegova zunanja oblika je čudna. Večji severni del je širok in malo členovit trapez; nanj se obešata na j. večji in manjši romb (severna Grška, Halcidice). Na prvi je prislonjen srp (srednja Grška), in na tem visi zopet Moreja v podobi murbovega peresa. Naposled se vse razcepi v male polotoke in razprši v brez števila otočičev.

Obala Črnega morja je strma, jednolična in ima le malo luk. Bospor ali Carigrajska vrata ($\frac{1}{2}$ do 2 km širok; po njem voda močno struji iz Črnega morja) nas pripelje mimo »Zlatega roga» v Mramorsko morje (Propontis). Dardanelska ožina

(stari Helespont, 75 km dolga, 1 do 6 km široka) obliva na južni strani Galipolski polotok (tracijski Herzonez), katerega loči Saroški zaliv od trupa. Severna obala Egejskega morja ima več malih zalivov in je polna dobrih luk. Ob njej se vrste tudi otoki, in polotok Halcidice je prav znatno stegno, ki se cepi na tri prste (na najvzhodnejšem je «Sveta gora», Atos).

Ob Solunskem zalivu se začinja severnogrški romb, ki ima na vzh. Malijski zaliv, njemu nasproti na zah. pa Artaški. Eginski in Korintski zaliv ločita Morejo (Peloponez) od Atike in srednje Grške. Ozko Korintsko medmorje (6 km) so sedaj prekopali (v starem veku so ladje na valjarjih vlačili), ali ladje le malo vozijo po tem prekopu. Na vzhodni strani Atike imamo otok Evbejo; kot njen podaljšek lahko smatramo Ciklade (Andro, Paro, Naksija), ki tvore s Sporadi vred most med Evropo in Azijo. Zato so začeli tu prebivalci obeh sosednjih zemljin najprej med seboj občevati in kulturne predmete menjavati.

Med Matapanom in Malijo (viharji!) se nahaja otok Čerigo (Cythera), a na jugovzhodni strani tega je zapahu podobna Kreta (Kandija), južna meja Egejskemu morju. Ob zahodni obali se vrste Jonski otoki: Zakint, Cefalonija, Levkada in največji Krf. Otrantski preliv je le 80 km širok, zato se je začel že v prvem stoletju pred Kr. živahen promet med Brunduzijem in Epirom pa Grško. Severno od rta Glosa (Lingueta) se začinja obala Jadranskega morja. Vleče se naravnost proti s. in tu je ravna in močvirnata. Pri izlivu Drina (pod 42. vzporednikom) pa se obrne proti s. zah., postaja strma in močno zajedena. Ob dalmatinski obali je mnogo strmih otokov, katere je morje od celine odtrgalo. Med njimi in obalo, kakor tudi med posameznimi otoki je mnogo tesnih prelivov in skritih zalivov, ki so služili v starem in srednjem veku kot pribežališče morskim roparjem.

Na Balkanskem polotoku razločujemo lahko troje samostalnih gorstev. Prvo imenujemo prav primerno Periapeninsko gorstvo, ker se vleče skozi in skozi vzporedno z Apenini: najpoprej od s. zah. k j. vzh., potem pa od s. k j. V zvezi je to gorstvo z Alpami in se začinja pri Krasu, ki se pa razteza prav za prav celo v Morejo. To gorstvo je divje in malo pristopno, zato še sedaj ne popolnoma znano. Poleg kraških planot imamo pa tudi že razvita pogorja, n. pr. Dinarske planine, Bosensko-hercegovinske planine, Bosensko sredogorje, Srbsko višavje med Drino in Moravo. Južno od Črnogorske planote (Durmitor 2528 m) se vlečejo od zah. proti vzh. Severno-

albanske planine in Šara planina z goro Ljubotrnom (2740 m.) Poslej se izpremeni smer gorstvu v severno-južno, in pod raznimi imeni (Gramos, Pindos) se razprostira do Korintskega zaliva (Lijakura, stari Parnas (2460 m). Vzhodno od glavnega hrbta stoje osamljene gore Olimp, najvišja točka celega polotoka (2985 m), Osa in Pélijon. Središče Moreje je Arkadska planota, od katere se spušča proti j. pogorje Pentadaktilos, stari Tajget (Sv. Ilija 2410 m).

Gorstvo Balkan se vleče nasproti Transilvanskim Alpam in tvori z njimi vred obliko podkve. Deli se v zahodni (Stara gora) do Iskra, srednji (visoki) do Slivenskega prehoda in vzhodni (mali) Balkan. V srednjem delu je najvišja gora Zelenikovec (Jumrukčal, 2375 m) in zgodovinsko imenitno sedlo Šipka (1334 m). Na severni strani Balkana se razprostira Bolgarska planota, ki ima globoko zarezano doline. — Tretje, najmajše je Tracijsko gorstvo med Strumo in Marico. Začetek mu je osamljeni Vitoš (2290 m) pri Sofiji, a njegov vogelni kamen je Ril planina (do 2930 m). Od tega vogla se spušča naravnost proti j. Perim (stari Orbelus), a proti j. vzh. Rodope ali Despoto-dag. Na zahodni strani tega gorstva vodi železnica Belgrad-Solun, na vzhodni pa že prastara vojaška pot skozi «porta Trajani».

Večjih nižin na Balkanskem polotoku ni, izvzemši nižine ob Savi, Donavi in Marici. Med pogorji pa nahajamo večkrat večje kotle in kotline (tesalsko, beotijsko).

Glavna reka je Donava ali Dunav, čeravno teče ob skrajni meji Balkanskega polotoka. Vanjo se izliva Sava z Vrbasom, Bosno in Drino; Morava, Isker in Jantra. Kamčik je le neznatna primorčica. V Egejsko morje teko Marica s Tundžo, Mesta, Struma in Vardar (bifurkacija Nerodimka na Kosovem polju!). Aspropotamos (Aheloos) je najdaljša grška reka. V Jadransko morje se izlivajo: Vojusa, Škumbi, Drin ali Drim in Neretva. — Znatnejša jezera so Ohrida, Presba in Skadarsko jezero (odtok se imenuje Bojana), vsa tri v Albaniji.

Vkljub južni legi podnebje ni blago, in njegova toplota se čuti le na obalah. V obče je zdravo, le po zanemarjenih obalah so močvirja. Bosna, Srbija in Bolgarska imajo celinsko, srednjeevropsko podnebje, in celo v južni Bolgariji (na južni strani Balkana) je velik razloček med zimo in letom. Najtoplejša je Grška, ki ima posebno suha in vroča poletja, pa tudi tople zime. Tu uspeva izvrstno južno

sadje; posebno marljivo goje smokve in korinte («opašo»). Po golih, izpranih obronkih se paso zlasti kože; ob Korinskem zalivu goje že velblode.

Prirodnin ima Balkanski polotok prav mnogo, ali rudarstvo je zelo zanemarjeno. Pred prihodom Turkov so kopali na raznih krajih srebro, iz katerega so Dubrovčani in drugi Dalmatinci kovali lastni denar. Sedaj je dobivajo jedino le v Atiki (Laurion). Premoga je zadosti, čeravno ne v mogočnih in razširjenih slojih. Jedino v Bosni so začeli prirodnine dobro izkoriščati.

Prebivalstvo in države.

Zaradi velike razkosanosti je imel Balkanski polotok vedno mnogo različnih prebivalcev. V drugem obziru pa je od vseh strani lahko pristopen, in zato so se ljudje vanj selili že v najstarodavnejših časih. Tudi razni zmagovalci so prišli v deželo in se tu stalno naselili (Egipčani, Lidijci, Bolgari, Turki).

V najjužnejšem delu polotoka nahajamo pradomovino Helenov (Grkov), ki so bili sicer na mnogo državic razcepljeni, a so se vendar zavedali kot jeden narod in se zato ubranili perzijanskega nasilstva. Zaradi velike členovitosti Grške, ugodnosti podnebja in pripravne zveze na vse strani so dospeli visoko nadarjeni Grki v kratkem času do vrhunca omike ter postali gospodarji vzhodnemu delu Sredozemskega morja in prednje Azije.

Toda kmalu v začetku srednjega veka je opešala grška moč. Hrvati in Srbi so se polastili v sedmem stoletju severozahodnega dela Balkanskega polotoka, a še pred njimi Bolgari skoro vse vzhodne polovice (Mezije, Tracije in Macedonije) ter posedli velik del srednje Grške in Moreje. Vendar je ostala nadoblast vsaj na videz Grkom, dokler niso Turki premagali Carigrada l. 1453. Ti so vzeli kristjanom svobodo in domače vladarje ter jih naredili za brezpravne podložnike. Zato so daleč zaostali v omiki, marsikateri celo podivljali (n. pr. albanski razrodi). Blagostanje je le neznatno, obrtnost se omejuje na domače potrebe, a trgovina je v rokah tujcev. Zato prištevamo dežele Balkanskega polotoka med najmanj izobražene cele Evrope. Njih prebivalstvo je tudi zelo redko.

Šele v sedanjem stoletju se je posrečilo Rumuncem, Grkom, Srbom in zadnjič tudi Bolgarom, da so se otresli turškega jarma, ali samo z izdatno pomočjo ostalih bratskih in prijateljskih narodov evropskih. Na hvalo osvobodencem je treba omeniti, da so se brez

odloga poprijeli kulturnega dela, in da si prizadevajo skokoma odpraviti zastarele uredbe in orientalske razmere.

Večina sedanjega prebivalstva na Balkanskem polotoku je slovanskega roda, namreč: na s. zah. stanujejo Hrvati in Srbi, po vsem vzh. pa Bolgari (deloma pomešani s Turki in Grki). Albanci (Arnavti, Škipetari) so bržkone potomci starih Ilirov in stanujejo od Črne gore do Grške, pa tudi še v tej državi. Grki stanujejo v svoji kraljevini in po vseh obalah Egejskega morja. Turki (Osmanci) bivajo skupno ob dolenji Marici in ob obali Mramorskega morja. Manjši narodi so: Armenci, Vlahi, Črkesi, Cigani, Izraelci itd.

Slovani so večinoma pravoslavne vere (nekateri pa tudi mohamedanske in katoliške); takisto Albanci, Grki in Armenci. Turki (in Črkesi) so mohamedanci.

Carevina Turčija (178.500 km², 5·8 milj. pr.) obsega sedaj Albanijo, Staro Srbijo, Macedonijo, Rumelijo, bližnje otoke in Kreto. Poljedelstvo je zanemarjeno, trgovina v tujih rokah. Domača obrtnost proizvaja tkanine iz svile in bombaža, preproge, usnje, orožje, in rožno olje. Sultan je tudi verski poglavar svojih podložnikov in kot tak se imenuje «kalif». Njegov namestnik za državne stvari je «veliki vezir», ki ima svoje urade v palači, imenovani «visoka porta». Država je razdeljena v «vilajete», katerim zapovedujejo «valiji». Gl. m. Carigrad (z obližnjimi kraji 900.000 pr.). Na zahodni strani «Zlatega roga» so bili ustanovili že Grki Bizanc, a Konstantin Veliki razširil in olepšal mesto na sedmerih gričih. Turki je imenujejo je «Stambul». Iz krščanske cerkve «Aja Sofija» (sveta modrost) so naredili glavno mošejo in pozidali še mnogo drugih krasnih svetišč. V starem «seraju» (= hiši), kjer je stala nekdanja bizantinska akropola, so stolovali poprej sultani, zdaj pa bivajo ti v palačah ob Bosporu. Na vzhodni strani Zlatega roga sta evropski predmestji Galata in Pera, sedež trgovine. Ob Bosporu se razprostirajo na obeh straneh krasna predmestja zdržema skoro do Črnega morja. Na azijski strani stoji Skutari, kjer se daje pravoverni Turki pokopavati. Notranji del Carigrada je popolnoma orientalski, ali njegova lega ob morju je prekrasna in za trgovino kakor nalašč ustvarjena. — Drinopolje (t. j. Hadrijanovo mesto) stoji v ravnini ob Marici in ima razvito obrtnost. Tu so stolovali turški sultani, predno so premagali Carigrad.

V Macedoniji, kjer pridelujejo žito, bombaž in tabak, je gl. m. Solun (Saloniki, 150.000 pr.), drugo tržišče (ob poti Smirna,

Solun, Beograd, Dunaj). — Albanija je gorata, divja dežela; zato so tudi njeni prebivalci (deloma katoliki, deloma mohamedanci) neukrotni, bojaželjni in le po imenu sultanu pokorni. V severnem delu je gl. m. Skadar (Scutari), v južnem pa Janina (blizu so razvaline stare Dodone). — Stara Srbija (sem spada tudi Kosovo polje in Novipazar), gl. m. Prizren. — Na Kreti (= kreda, ker ima svetlobelo skalnato obalo) je mesto Hanija. Otok je avtonomen; prebivalci so Grki. — Glavna oblast Turške se nahaja v Aziji.

Kneževina Bolgarska (96.600 km², 3·3 milj. pr.) plačuje sultanu letni danj. Z njo je združena od l. 1886. tako imenovana «Vzhodna Rumelija» (južna Bolgarska). Bolgari so marljivi poljedelci, zlasti vrtnarji, in obrtniki (rožno olje). Gl. m. Sofija (48.000 pr.) ob glavni cesti v Carigrad. Trnovo, staro gl. m. Ruščuk, tržišče ob Donavi. Varna, bojna luka. Plovdiv (Philippopol) v južni Bolgariji. Burgas, prva trgovinska luka.

Kraljevina Srbija (48.300 km², 2·3 milj. pr.) leži večinoma v porečju Morave. Po nizkem gorovju je vse polno gozdov (hrastovih in bukovih), po dolinah pa dosti rodovitnega polja (žito, vino, sadje). Gl. m. Beograd (60.000 pr.) ob izlivu Save v Donavo; stara trdnjava in «ključ Ogerske», ker se tu najložje pride čez Savo (ne Donavo!) v dežele ogerske krone. — Niš, raztok železnic.

Bosna-Hercegovina, pripada od l. 1878. Avstro-Ogerski.

Kneževina Črnagora (9100 km², 250.000 pr.) je v zahodnem delu pusta kraška planota, v vzhodnem pa Alpam podobno višavje. Tu so iskali Srbi pribežališča pred Turki, kateri jih niso mogli nikoli podjarmiti. Prebivalci so siromašni (žive se od pastirstva), toda bojeviti in zelo hrabri. Gl. m. Cetinje. L. 1878. so dobili primorje (luko Bar ali Antivari) in nekaj plodne ravnine ob dolenji Morači (Podgorica, največji kraj).

Kraljevina Grška (65.100 km², 2·5 milj. pr.) je skoraj tolika, kakor stara Grška, le na s. zah. ji manjka del Epira. Po krvavih bojih se je osvobodila l. 1821. do 1830. turškega jarma. Grško podnebje je prav ugodno, dosti umerjeno in le malo izpremenljivo. Ker je zrak prav suh, zato je tudi jasen in prozoren, nebo svetlo-modro. Po nižinah rasto bombaž in riž, po gričih mirta in lavorika, ob rekah oleandri, povsod pa oljka. V Meseniji in na otokih se pokazuje že datljeva palma. Obronki pa so goli in tudi nižine (razen Moreje) le slabo obdelane. Glavni pridelki so: olje, vino (s smolo pomešano) in zlasti suho grozdjičje (korinte, rozine). Žito

morajo vvažati. Sedanji Grki so zelo pomešani s Slovani in Albanci, in tudi nova grščina se zelo razlikuje od stare, vendar se mora prištevati med izobražene jezike, in tudi ljudstvo ima mnogo sposobnosti ter dobre volje za izobrazbo in napredek. Grki so izvrstni mornarji in imajo precejšnje trgovinsko brodovje.

Gl. m. Atene (130.000 pr.), sedaj popolnoma evropsko, pravilno zidano, z mnogimi monumentalnimi zgradbami (še l. 1830. so bile skoro same razvaline, med katerimi se je vzdigalo nekaj albanskih hiš). Največja zanimivost so neopisni, veličastni ostanki propilej in partenona na Akropoli; pa tudi spodaj okoli skalnatega griča stoji še premnogo stebrov in obokov. Atene so središče kulturnega življenja Grkov (vseučilišče, tehnika, akademija znanosti, narodni muzej), a trgovina ima svoj sedež v bližnjem Pireju, ki je tudi novo pozidan (35.000 pr.). — V zahodni Moreji goje najbolj korinte, ki prinašajo največ dobička. Tu je glavna izvozna luka Patrás, redno zidano mesto. Blizu so imenitne razvaline olimpijske. Stara grška mesta so sedaj ali nevažna pokrajinska mesta (Korint, Argos, Tebe), ali pa že razvaljena (Delfi).

Jonski otoki so bili v srednjem veku in do l. 1797. beneški, potem angleški in so šele od 14. novembra 1863. l. združeni z grško kraljevino. Zemlja je rodovitna in dobro obdelana. Najlepši in najvažnejši je Krf (Corfú, Kerkyra) z istoimnim gl. m.; važno tržišče in imenitno prezimovališče. Zakint (Cante), ognjeniški otok, prideluje mnogo korint. — Med Cikladi je najimenitnejša Sira (Hermúpolis) zaradi izvrstne luke; postaja parnikov (sedaj nazaduje).

Italija.

Prirodna izobrazba.

Kraljevina Italija (286.650 km², 31 milj. pr.) sestoji iz dolgo raztegnjenega, ozkega Apeninskega polotoka (130 do 240 km širok), iz Gorenjeitalske nižine na s. polotoka ter iz večjih otokov Sicilije in Sardinije in mnogo manjših blizu obale. Obala Apeninskega polotoka ni posebno razvita, vendar zahodna mnogo bolj, nego vzhodna. Razen ob kraju velikih nižin je obala povsod strma. Na vzhodni strani imamo Manfredonijski zaliv, na južni veliki Tarentski zaliv, na zah. pa Polikastrski, Salernski in Napoljski. Rti so: C. Santa Maria di Leuka, C. Spartivento, C. Faro in C. Pasaro na Siciliji. Ob zahodni obali se je združilo več strmih otočičev s celino, n. pr. pri Pjombinu, Orbetolu,

Gajeti. Alpe ločijo Italijo popolnoma od druge Evrope, tako da ima povsod «prirodne meje». Zaradi lege po zemljepisni dolžini je dobro pomniti, da se nahajajo pod istim poldnevnikom Benetke, Rim in zahodni rob Sicilije.

Na s. zah. in s. okrožujejo Alpe popolnoma Italijo (kakor zid okoli vrta) in jo branijo pred mrzlimi vetrovi. Pogorja se spuščajo tako strmo proti j., da je mogoče v malo urah priti izmed sneženih vrhuncev v najbolj cvetoče poljane na njih podnožju. V dolgih, proti j. obrnjenih presekah med odrastki Alp leže lepa, globoka jezera, v katerih se čistijo z gora prihajajoče reke. Najvažnejša so: Lago mažjore (večje jezero), K omsko (na j. ima rogovilo) in Gardsko jezero. Skozi teko reke Tičin, Ada in Minčjo, ki se vse tri izlivajo v Pad.

Pad (Po) izvira v zahodnih Alpah izpod Monte Viza (3840 m) in teče naravnost proti vzh. v Jadransko morje (ima deltast izliv). Pred že omenjenimi dotoki sprejema od leve strani Doro Ripárijó in Doro Bálteo; od desne pa Tanar, Trébijo in Sékijo. Ker prinaša mnogo peska s seboj, se zvišuje vedno bolj njegova struga, da morajo ob bregovih delati visoke nasipe. Takisto se množi njegova delta, tako da so nekdanja primorska mesta sedaj že daleč od obale (Adrija, Ravena). V tem obziru so Padu podobne tudi druge gorenjeitalske reke: Adiža (izvira na Tirolskem), Plava (Piave) in Taljament. Pred izlivi se napravljajo «lidi» (peščeni otoki), in med temi se vlečejo plitke «lagune» (morske lokve) ob vsej obali.

Gorenjeitalska nižina z obronki Alp in Apeninov obsega skoro polovico vse kraljevine. Nekdaj je bila ona morski zaliv, ali reke so prinesle toliko tvarine z bližnjih gora, da so ga napolnile in izpremenile v suho zemljo. Mejo med alpsko in apeninško tvarino kaže struga reke Pada. Nižina je zelo rodovitna, ker je povsod tudi umetno namočena (premnogo je prekopov, n. pr. Kavurjev pri Novari). Nasprotno pa mora prenesti mnogo povodnji zlasti jeseni, ko Pad in njegovi dotoki narastejo in bregove prestopijo. V Padovi delti goje zaradi tega riž, ali tudi mrzlica nastopa v onih krajih. Po zimi se naredi večkrat led, poletja so pa topla. Dežuje le malo bodisi v katerem koli letnem času. Najmilejše je podnebje ob alpskih jezerih, zato prištevajo njih obrežja k najrodovitnejšim in najlepšim predelom Evrope. Pa tudi drugi deli gorenjeitalske nižine so podobni vrtu, kjer izvrstno uspevajo poleg riža še turšica, trta, oljka in murba. Zraven polja se razprostira jo tudi mastni travniki, in zato je gorenja Italija prav gosto naseljena.

Hrbtišče Apeninskega polotoka je vapneno gorstvo Apenini (rabi se tudi v jednini «Apenin»), ki so pri sedlu Altare (495 m, med Savono in Milezimom) v zvezi z Alpami. Apenini se vlečejo s početka kot jednostavno pogorje, zakrivljeno okoli Genovskega zaliva tako, da so severne poprečnice daljše, a južne krajše, torej se spuščajo proti j. precej strmo. Ta del se imenuje Ligurski Apenin. Nad Genovo je sedlo Boketa; sedaj predor pod njim. Pri sedlu Čiza (nad Kararo) se obrnejo Apenini proti j. vzh. in vlečejo z imenom Toskanski Apenin do izvira reke Tibere (M. Cimone 2170 m).

Malo južnejše od 44.º s. š. se začenjajo srednji Apenini, ki se vedno bolj približujejo Jadranskemu morju. Tu razločujemo najpoprej Rimski Apenin do M. Vetore (M. Sibilini), potem pa Abruca, najvišji in najdivjevši del vseh Apeninov. Ti se vlečejo v dveh pogorjih, ki oklepata visoko ravnino reke Aterna. Vzhodno pogorje je zelo strmo; v njem se vzdiga najvišji vrhunec celega polotoka Gran Sasso d' Italia (2920 m). V gori M. Meti se združita obe pogorji zopet v jedno vrsto in se vlečeta z imenom Napoljski Apenin do izvira reke Volturna.

Pri gori M. Vulture (1330 m) vzhodno od Napolja se začenja južni Apenin, ki drži kot Napoljski in Kalabrijski Apenin (La Sila 1930 m) skoro naravnost proti j. V tem delu se oddaljuje gorstvo od Jadranskega morja in približuje vedno bolj Tirenskemu. Na vzhodni strani se nahaja osamljena grmada M. Gargáno, na zahodni pa spremljajo glavno gorstvo Subapenini (toskanski s Trazimenskim jezerom [Lago di Perugia], rimski in napoljski). Med njimi je mnogo ugaslih ognjenikov z žrelnimi jezeri. Vzhodno od Napolja pa bljuje še vedno Vezu v (1280 m), a vzlic temu je njegovo vzhodno polje in vinogradi ovito. Kadar začne ognjenik delovati, bruha iz sebe strahovite parne oblake, žareče kamenje in velikansko množino vulkanskega pepela (t. j. v pesek razdrobljene strjene lave), ki pada zopet na goro in bližnjo okolico ter podsuje tako najrodovitnejša polja. Medtem se pa vali tekoča lava iz stranskih razpok in pomika navzdol tako počasi, da se lahko pred njo zgradi zid, ki jo v stran obrne. (Leta 79. po Kr.: Pompeji, Herkulanium, Stabije. Zadnji večji izbruh je bil l. 1872.)

Z Apeninov teko v Tirensko morje: Arno, Tibera in Volturno. Trazimensko jezero (Lago di Perugia).

Podaljšek Apeninov sledimo na Siciliji, kjer se ob severni obali vleče precejšnje pogorje (M. Madonia), ki prehaja zah. v valovito

gorovje. Sredi vzhodne obale se nahaja vulkanska grmada Etna (3310 m), katere teme je v večni sneg zavito. Stožec Etne je zelo ploskast, in na njem so velikanske poljane strjene lave in pepela. Tudi je okoli glavnega žrela še več manjših stožcev in stranskih žrel. Etna je mnogo strahovitejša od Vezuva, in njena lava priteče celo do morja (n. pr. l. 1669., ko je razdejala del Katanije).

Tudi drugi italški otoki so gorati, zlasti Sardinija, ki je malo manjša od Sicilije. Najvišja gora je Ženaržentu (1950 m). Gorata je dalje Elba, kjer dobivajo Italijani največ železa, potem Napoljski otoki (ognjenik Epomeo na Iskiji) in Lipari. Tu bljuje ognjenik Stromboli (926 m) že nad 2000 let neprenehoma ter meče paro in kamenje iz sebe.

V srednji in južni Italiji so še znatnejše nižine: Toskanska ob reki Arnu, rodovitna, ali ob morju močvirna; Mareme, močvirnata, nezdrava nižina ob Ombronu; Rimska (Campagna di Roma), sedaj suha, slabo obdelana, na j. močvirna (malaria!), in Napoljska (Campagna felice), manjša, ali zelo rodovitna. Na zahodni strani Napolja so tako imenovana «Flegrejska polja», vulkanski predel z mnogimi žrelnimi jezerci (L. Avernus, L. Lucrinus), ognjeniški pojavi (solfatara, pasja jama) in rodovitnimi vinogradi. V jugo-vzhodni Italiji je še rodovitna Apulijska nižina.

Podnebje je v Italiji precej enakomerno, namorsko. V gorenji Italiji še lahko razločujemo štiri letne čase, na polotoku pa je podnebje čisto drugačno. Čim dalje se gre proti j., tem milejše so zime, a poletja tem bolj suha, zato preneha rast ne po zimi, kakor pri nas, nego po leti zaradi suše in vročine. Po zimi prinaša jug (široko) neprijetno soparico, pa tudi obilo dežja. Po Apeninih je pa tudi po leti hladno, zato je to suho gorovje le malo obrasteno. Najtoplejša in najbujnejša so tista primorja, ki so proti j. obrnjena, torej že ob Genovskem zalivu, zlasti pa okoli Napolja in dalje proti j. Tod rasto sploh sivozelena oljka, smokva, rožiči in drugo južno sadje. Naranče in citrone goje v veliki množini (po stopicah) le po južni Italiji in Siciliji. Tudi pinije in ciprese se družijo šele tam v večje gozdove.

Italija je uboga rudninskih surovin (premog vvažajo z Angleškega) in zato ne more imeti velike obrtnosti (kovinske in predilne). Znatno je le svilarstvo, pletenje slamnikov ter izdelovanje kipov iz mramorja in sadre. Ravno tako siromašna je tudi glede lesa in drv. Na Apeninih raste le grmičje, po nižjih predelih pa kostanj in graden. Apenini so sploh pusti in neplodni. Poljedelstvo je mogoče le v gorenji Italiji (turšica) in po zavetnih dolinah ostalega

polotoka, koder zemljo tudi prav pridno obdelujejo. Po južni Italiji (v Bazilikati) je še mnogo neobdelane celine. Zemlja ni enakomerno razdeljena, ampak nekaj malo lastnikov ima velikanska obsežna zemljišča, koder goje zlasti konopljo.

Živinoreja daje le malo dobička (sirarstvo v Lombardiji), pač pa obilno ribarstvo. Odkar je izvoz tako zelo omogočen, dobivajo Italijani največ za južno sadje, olje, vino pa svilo.

Prebivalstvo in dežele.

Italijani so potomci starih Rimljanov, ali sprejeli so vse razne druge narodnosti (Grke, Galce, Germane). V srednjem in novem veku je bila Italija razdeljena na mnogo državic. Šele l. 1860. so se združile vse dežele v ustavno «kraljevino Italijo» z vladajočo rodovino savojsko. Italijani so zelo nadarjeni in so bili dolgo časa v znanostih in zlasti umetnostih (glasbi, slikarstvu in stavbarstvu) učitelji celega sveta. Tudi v trgovini so bili prvi pred najdbo Amerike. Po veri so skoro brez izjeme katoličani. Ob avstrijski meji nad Čedadom živi še kakih 35.000 Slovencev. Prebivalstvo je različno gosto naseljeno, najgostejše okoli Napolja in Genove (180 na km²), potem ob Padu in v Siciliji, najredkejše pa na Sardiniji (30 na km²). Upravno je sedaj razdeljena država na 69 pokrajin, ki se imenujejo po njih glavnih mestih.

Važnejše dežele so: **Pijemont**, večinoma zelo rodovitni zahodni del Padske nižine, kamor vodijo najvažnejši prehodi s Francoskega in iz zahodne Švice (M. Senî, Sv. Bernard). Kjer se ceste ob Padu stekajo, stoji lepo, pravilno zidano mesto Turin (350.000 pr.), poprej prestolnica savojskih vladarjev. Alesandrija, trdnjava; Novara, bitka l. 1848.

Ligurija ob Genovskem zalivu ima toplo podnebje, zlasti mile zime. Zato obiskujejo mnogi bolniki genovsko «rivjero» (obalo), ki je vsa polna imenitnih prezimovališč. Genova (225.000 pr.) se vzdiga amfiteatralno v najglobokejši debri Apeninov; sedaj prvo trgovinsko mesto cele kraljevine zaradi železnice skozi Sv. Gothard. (V srednjem veku se je bojevala z Benetkami za svetovno trgovino, zlasti na obalah Črnega morja.) Specija, vojna luka.

Lombardija (ime je dobila od nemških Langobardov) med Tičinom, Padom in Minčjem. Milan (450.000 pr.) je že od rimskih časov prvo mesto v severni Italiji, križišče alpskih cest in tiste, ki vodi od zah. proti vzh. po Padski nižini. M. je jedno najlepših, najobrtnejših (tiskarstvo, svilenine) in najbogatejših mest v Italiji ter ima

krasno mramornato stolnico. Pavija, gl. m. langobardsko, kjer so kronali nemške cesarje za kralje Italije (z «železno krono», ki se hrani v Monci). Kremona izdeluje godala. Mantova, trdnjava med močvirji Minčja; izvrstno sirarstvo («parmezan»).

Benečija (dežela Venetov) med Minčjem, Padom, morjem in Avstro-Ogrsko. Benetke (155.000 pr.), «kraljica morja», sezidane na 120 lagunskih otokih, ki so z rezanim kamenjem zagrajeni. Med njimi se vleče vse polno prekopov (Kanal grande v podobi S), ki so na več krajih premoščeni («ponte di Rialto»), in po katerih posredujejo gondole ves promet. Mnogo je monumentalnih stavb (cerkev sv. Marka, dožejeva palača). V srednjem veku so bile Benetke prvo trgovinsko mesto; trgovale so po morju proti vzh., po suhem pa v Avstrijo in Nemčijo. — Padova, vseučilišče; Verona, trdnjava, rimska arena; Videm, središče Furlanije.

Emilija («via Aemilia»), trikotnik med Padom, Apenini in morjem. Ob stari rimski cesti stoje najvažnejša mesta: Bolonja (150.000 pr.), vseučilišče («la dotta»), prehod čez Apenine; Modena, Parma, Pjačenca. Ravena je imela nekdanj morsko luko in veljala za neužugano trdnjavo med močvirji. Ob času preseljevanja narodov je bila prestolnica italskih vladarjev, zato ima imenitne zgradbe iz tiste dobe.

Toskana je lep in rodoviten, gosto naseljen predel med Apenini in Tirenskim morjem, le obala je deloma močvirna. Florenca (206.000 pr.) ima spominska poslopja z umetnostnimi zbirkami (stolna cerkev in cerkev sv. Križa z grobnimi spomeniki imenitnih Italijanov; mestna hiša, palača «Uffizj», palača «Pitti»); izdeluje svilenine, porcelan in slamnike. Primorsko mesto Livorno je odvezelo vso trgovino nekdanj slavni Pizi (vseučilišče). Severozahodno je Karara, mramorni lomi.

Umbrija in Marke. Najvažnejša prometna cesta srednje Italije vodi ob Arnu navzgor mimo Trazimenskega jezera (Hanibalova zmaga 217 pr. Kr.) v dolino Tibere in ob tej v Rim. Peružja; blizu stoji Asisi. Več prehodov čez Apenine in pa železnice iz Folinja vodijo v «Marke» na vzhodni strani pogorja. Jakin (Ankona, «laket Italije»), živahna trgovina. Sinigalja, sejmi za predivo (propadajo). Loreto, božja pot.

Lacij, ravnina ob dolnji Tiberi od toskanskega pa do volščanskega gričevja. Tu je bila zibelka rimske države. «Rimska kampanja» je bila nekdanj gosto naseljena in dobro obdelana, zdaj pa so po njej le pustli pašniki, in še teh se ogibljujejo po leti zaradi

mrzličastega zraka. Na gričih ob Tiberi stoji «večno mesto» Rim (480.000 pr.), v starem veku sedež rimskega cesarstva, kateremu je bil podložen ves tedanji omikani svet; v srednjem in novem veku pa sedež papežev, središče krščanskega sveta. Stari Rim je nastal na sedmerih gričih na tistem mestu ob Tiberi, do koder so mogle še manjše ladje ploviti, in sicer večinoma na levem bregu, le mali del je segal tudi na desni. Sedaj je pa že precejšnji del mesta tudi na desni strani in stoji na najnižjih gričih, deloma pa tudi v nižini ob Tiberi. V prvih stoletjih po Kr. je štel Rim nad 1 milj. pr. in imel najveličastnejše zgradbe. V srednjem veku je mesto propadalo; njegova svetišča, kopališča in gledališča so plenili kot kamenolome, in zato so izginila skoro popolnoma. V šestnajstem stoletju pa so začeli papeži zidati krasne cerkve in zbirati umetniške ostanke starega veka. Sedaj ima Rim zgradbe iz vseh časov. Panteon, kolosej, angeljski grad so še iz starega veka; vatican, kvirinal, cerkev sv. Petra (največja in najveličastnejša na svetu) so pa iz novega veka. Od l. 1870. stoluje v Rimu tudi italijanski kralj.

Kampanja med volščanskimi griči in Salernskim zalivom je najvažnejša dežela dolenje Italije. Podnebje je toplo, tla zelo rodovitna (deloma vulkanska) in prebivalstvo zelo gosto, a ne posebno marljivo. Vkljub zanemarjenosti so ljudje iznajdljivi in sploh veseli, a najživahnejši v Napolju (Neápolis, 550.000 pr.), najobljudenejšem mestu v Italiji, krasne lege. Vkljub bližnjemu ognjeniku (od Napolja je njegovo žrelo le 15 km oddaljeno) je vsa krasna obala polna lepih mestec in letovišč. Leta 79. po Kr. je podsul Vezuv, o katerem so tedaj mislili, da je že ugasnil, mesta Herkulanum, Stabije in Pompeji. Severno od Napolja stoji zgodovinsko imenitna Kapua, a jugovzhodno Amalfi, v srednjem veku cvetoče trgovinsko mesto, in Salerno, takrat imenitna zdravniška šola. Pred Napoljskim zalivom ležita otoka Iskja in Kapri (modra votlina).

Pulja. Kakor med Apenini, tako je tudi ob Jadranskem morju le malo večjih mest. V Abrucih nahajamo Akvilo in Solmono (Ovidijevo rojstno mesto). Ob železnici iz Napolja v Puljo stoji Benevent, staro mesto Samničanov. Bari je imenitno tržišče, in iz Brindiza odhajajo ladje na vzh., zlasti proti sueškemu prekopu. Tarent je sedaj druga vojna luka italijanska.

Kalabrija. Najjužnejši del Italije se je imenoval v starem veku «Velika Grška», kjer je bilo vse polno cvetočih grških naselbin ter sedežev bogastva in omike. Vkljub ugodnemu podnebjju pa so ti predeli sedaj propadli in osiromašeli. Režjo ob Mesinskem prelivu.

Sicilija je imela v starem veku mogočne grške naselbine in je bila ob času cesarjev «rimska žitnica». V srednjem veku so jo pustošili pomorski roparji, in še pred kratkim je bila popolnoma zanemarjena, od divjih roparjev strahovana. Marljivi prebivalci goje južno sadje in dobivajo žveplo po raznih rudnikih. Palérmo (Panormus, 285.000 pr.) stoji na severni strani v «zlati školjki» (ob lepem in rodovitnem zalivu); tržišče. Mesina (150.000 pr.) ima jedno najlepših luk na svetu; drugo tržišče v Italiji (južno sadje). Katanija je najvažnejše mesto na vzhodni obali, a Sirakuza je sedaj brez pomena.

Sardinija, gorat in gozdnat otok, ki je zaradi oddaljenosti daleč zaostal v kulturi. Káljari na j. Korsika, ki spada zemljepisno k Italiji, je od l. 1769. francoska, otočje Malta (trdnjava La Valeta) pa od l. 1800. angleško.

Republika San Marino (60 km²) na strmi gori jugozahodno od Rimina, ima aristokraško ustavo in 9000 pr.

Pirenejski polotok.

Ta je med vsemi večjimi evropskimi polotoki najmanj razvit. Po svoji četverkotni obliki in legi nas spominja najbolj Arabije, in kakor posreduje ta prehod iz Azije v Afriko, tako vodi Pirenejski polotok iz Evrope v Afriko (Gibraltarski preliv je 16 km širok). Tudi ga Pireneji skoro popolnoma ločijo od trupa evropskega. Zaradi tega so dobili večkrat afričanski zmagovalci Pirenejski polotok v svojo oblast. In ker je on najdalje potisnjen v Atlantski ocean, zato je pokazal svojim prebivalcem pot čez širno morje. Portugalci so našli pot okoli južne Afrike, Španci pa Ameriko. Oboji so bili dve stoletji prvi mornarji na svetu ter so ustanovili obsežne naselbine.

Obale so skoro premočrtne, le na vzh. je več odprtih zajed, n. pr. Valensijski zaton. Na j. zah. je znamenit še Kadiški zaton. Manjših polotokov nima nič. (Ponovite rte!) Tudi otokov je le malo ob obali, namreč otočji Pitjuzi («smrečni otoki») in Baleari («pračarski otoki»), med katerimi sta znamenita Maljorka (večji) in Menorka (manjši otok).

Po navpični izobrazbi je Pirenejski polotok večinoma višavje (visoke planote). Na s. in j. so višja pogorja, ki se vlečejo od zah. proti vzh. Tudi notranja pogorja imajo isto smer in otežujejo zelo medsebojno občevanje. Zato je bilo v srednjem veku zmerom po več majhnih držav na Pirenejskem polotoku.

Pireneji so 450 km dolgo in poprečno 2300 m visoko gorstvo, ki se strmejšje spušča na francosko, nego na špansko stran. Ker nimajo poprečnic, a le malo, pa težavnih sedel, zato so Pireneji najneprehodnejše gorovje cele Evrope. Ločnica večnega snega se začinja okoli 3000 m, a ledeniki se nahajajo le na severni strani (zakaj?). Na teh strmih in ne posebno vlažnih gorah ni pašnikov in planin, kakor v Alpah. V skupini Maladeta je vrhunec Pik d'Anetu (3400 m). Proti vzh. in zah. se znižujejo Pireneji, in ob Srednjem, kakor ob Atlantskem morju vodijo ceste iz Španije na Francosko. (Prehoda Irun, Ronsesvales).

Zahodno od Irunskega prelaza se vleče Astursko-kantabrijsko robno pogorje (Pena la Vijeja, 2660 m), polno gozdov in travnikov zaradi obilnega deževja po leti in jeseni. Na to je prislonjena notranja planota (dve petini vsega polotoka), ki proti vzh. strmo pada (Ibersko pogorje) k nižavju ob Ebru. Južni rob se imenuje Sijera Morena («črno pogorje» zaradi gozdov), na zah. pa je nakopičenih več gorovij, ki zavirajo prihod z morske strani. Po sredi španske planote se vleče od s. vzh. proti j. zah. Kastilsko ločilno pogorje, ki deli planoto v starokastilsko (okoli 800 m) in novokastilsko (okoli 650 m).

Ker se planota proti zah. znižuje, zato teko skoro vse reke v Atlantski ocean. Minjo izvira v kantabrijskem pogorju, Duéro, Tajo ali Tažo in Gvadijana (vadi = reka «Anas») pa v vzhodnem robu. Ker ne prihajajo z visokih gora in zaradi celinskega podnebja imajo le malo vode in so redkokolje plovne. Gvadalkivir (t. j. «vadi el kebir» = velika reka) pa ima vse leto zadosti vode, ker priteka izpod snežnikov ob južnem robu. Ob njem se razprostira rodovitna trikotna, Andaluzijska nižina.

Ob južni obali polotoka se vleče Granadsko gorovje, katerega najvišji del se imenuje Sijera Nevada (snežno pogorje), in se vzdiga s posameznimi vrhunci še nad ločnico večnega snega. Najvišja gora je Mulahasan (3480 m).

Ebro je najvodnatejša španska reka, ali ni plovna, ker ima v strugi preveč peska. Po obeh straneh se razprostira suha, peščena Aragonska nižina, katero ločijo nizki griči od morja, zato ne morejo vlažni vetrovi do nje.

Južna, vzhodna in zahodna obala imajo isto podnebje, kakor druge sredozemske dežele: vroča, suha poletja; zmerne, deževne zime. Zato so tudi rastline in proizvodi iz njih podobni južnoitalskim ali sicilskim (južno sadje, vino). Tudi portugalska obala ima vedno

zelene gozde (plutec, Korkeiche). Najvročejši predeli ne samo Pirenejskega polotoka, nego cele Evrope so: Andaluzijska nižina, obala Malage, Mursije in Valensije. Te predele namakajo umetno in jih obdelujejo tako skrbno (po vzgledu nekdanjih arabskih prebivalcev), da so podobni samim vrtom (zlasti Valensija). Tukaj uspevata bombaž in cukrov trs. Glasovito je malaško vino, in pri Mursiji se nahaja celo gaj datljevih palm, jedini v Evropi. Severna in severozahodna obala pa imata mrzlejše podnebje, ali premnogo dežja. Podobni sta po licu in proizvodih bolj našim krajem.

Podnebje v notranjem pa je celinsko zaradi nadmorske višine in obrobnihs gora ter prehaja iz jedne skrajnosti v drugo (pregovor pravi: Madrid ima devet mesecev zimo, tri pa peklo). Po zimi je hud mraz; v stari Kastiliji so meteži in tedne trajajoče zmrzali kaj navadne. Obrobna gorovja ne puščajo morskih vetrov v deželo in zato je poletje tako suho, da se reke in rastline posuše. Vsled tega so mnogi predeli podobni pustinjam in puščavam. V mrzlejši Stari Kastiliji pridelujejo še žito, a toplejša Nova Kastilija ima večinoma le pašnike. Gore in griči so pokriti z vedno zelenim grmičjem, a cele ravnine, zlasti na j. vzh., so popolnoma gole, n. pr. Manča ob gorenji Gvadijani. Kakor po drugih suhih deželah (Avstraliji, južni Afriki), rede tod zlasti ovce, in španske «merinos» so na glasu zaradi fine volne. V Andaluziji se pečajo s konjerejo.

Pirenejski polotok torej nima mnogo rodovitnih predelov. Nasproti pa je bila Španija že v starem veku najbogatejša rud v celi Evropi. Potem pa, ko so našli v Ameriki toliko dragih kovin, je izgubila dežela to slutnost; a vendar dobivajo še sedaj mnogo svinca, živega srebra (v Almadenu na podnožju Sijere Morene), železa (v Biskaji) in bakra (v Andaluziji). Obrtnost je najbolj razvita med Katalonci, zlasti v okolici Barselone. Zunanja trgovina je dandanašnji še zelo živahna, a blagostanje le majhno.

Prebivalstvo je sestavljeno iz precej različnih elementov. Prvotni stanovalci so bili Iberci, in njih potomci Baski so ohranili do sedaj svoj jezik in svoje običaje. Pod rimljanskim gospostvom so sprejeli latinski jezik, iz katerega sta nastala španski in portugalski kot književna jezika. Starejši književni jezik na Španskem je bil katalonski, ki je močno podoben provansalskemu. Zahodni Goti so gospodovali 300 let nad polotokom, a Arabci so jih uničili l. 711. Samo v asturskih gorah so ohranili krščani svojo neodvisnost; od tod so začeli širiti svojo oblast proti j. ter ustanovili polagoma več držav. Po dvanajstem stoletju je ostal Arabcem le najjužnejši

del polotoka (kraljevina Granada), a l. 1492. so jih pregnali tudi od tam. Takrat so bile tri krščanske kraljevine na polotoku: Portugal, Kastilija in Aragonija; poslednji dve sta se kmalu potem zjediniile v jedno monarhijo. Ob enem so začeli Portugalci in Španci odkrivati nove dežele in ustanavljati prekmorske naselbine. Z izseljevanjem pa se je zmanjšalo prebivalstvo, in sedaj so le kraji ob morju gostejše naseljeni. Prebivalci so strogi katoliki, resni in ponosni, a med njimi je mnogo siromakov in celo roparjev.

Kraljevina Španija.

(497.250 km², 18·3 milj. pr.)

Središnja planota (Stara in Nova Kastilija, Leon, Estremadura). V nje središču se nahaja gl. m. Madrid (500.000 pr.); stoji 650 m visoko, v pustem predelu, ali lepo in pravilno zidano. Letovišči El Eskorjal in Aranjuec. Toledo je bilo staro gl. m. (sedež gotskih kraljev) in je še sedaj cerkveno središče. Valjadolid, nekdanja prestolnica; Burgos, krasna gotska cerkev; Salamanka, poprej imenitno vseučilišče.

Severno primorje (Galicija, Asturija, Baskovske pokrajine) je prijetno in dosti rodovitno, ali prebivalci se pečajo rajše z mornarstvom, ker je ob obali mnogo dobrih luk. La Korunja, prva vojna luka; St. Jago di Kompostela, božja pot; Santander, tržišče; Bilbao, železniki.

Porečje Ebra (Navara, Aragonija in Katalonija). Zahodni del ima ostro podnebje; obdelane so le doline, a Katalonija je najbolj obdelana in obljudena španska pokrajina. Saragosa, trdnjava; Barselona (280.000 pr.) prvo obrtno in trgovinsko mesto. Bližnji Baleari so dobro obdelani in obljudeni; Palma.

Jugovzhodno primorje (Valensija in Mursija) se peča najbolj s svilarstvom. Valensija (175.000 pr.), sredi krasno obdelanega in zelo gosto naseljenega predela («Vega»), izdeluje svilo in žamet; Mursija; Kartagena (Carthago nova), vojna luka.

Južni del polotoka (Andaluzija in Granada) je na zah. nižavje, na vzh. pa gorata dežela. Sevilja (150.000 pr.) ima luko, do koder prihajajo manjše ladje, zato so od tod vozili španske pridelke. Pozneje jo je prehitel Kadiz na majhnem stegnu (65.000 pr.), kjer so bili Feničani že 1000 let pr. Kr. ustanovili svojo naselbino (Gades). Zaradi skrajne lege in izvrstne luke je tu imenitno pristanišče. Heres, bitka l. 711., imenitno vino, katero Angleži imenujejo «šéri»;

Kordova ima velikanske razvaline iz časa Mavrov, Granada ima krasno prestolnico nekdanjih mavrskih kraljev (Alhambra); Malaga (135.000 pr.), izvažata žarka vina.

Andora, stara kmetska republika v Pirenejih, stoji pod francoskim pokroviteljstvom, a v cerkvenem obziru je odvisna od Španije.

Gibraltar, na strmi skali, je angleška trdnjava (od l. 1074.), ki zapira vhod v sredozemsko morje.

Kraljevina Portugal.

(89.400 km², 5·3 milj. pr.)

Le polovica rodovitne zemlje je obdelana. V severnem delu pridelujejo zlasti olje in vino. S pluto preskrbuje Portugalska skoro ves svet. Trgovina je večinoma v angleških rokah. Za varnost je dobro skrbnjeno in beračenje skoro popolnoma odpravljeno. Od nekdanj tako obširnih posestev imajo sedaj Portugalci le še Azore, Kapverdske otoke, Loando, Mosambik, Diju, Goa in Daman v prednji Indiji ter Makao pri Kantonu.

Gl. m. **Lizbona** (Lissabon, 310.000 pr.) ob razširjenem izlivu reke Taja, ki napravlja tu izvrstno luko. Mesto ima krasno lego in veliko trgovino. Potres je bil razrušil 1. novembra l. 1755., in od tedaj so mesto na novo pozidali, ali stare zgodovinske hiše so izginile. **Opórto** ali **Porto** (140.000 pr.) izvažata južno sadje in žarka vina («porto») na Angleško. Mesto se je poprej imenovalo «Portus Cale», in iz tega je nastalo ime Portugal. **Kojimbra**, vseučilišče.

Velika Britanija.

(315.000 km², 40 milj. pr.)

Velika Britanija (za polovico manjša od Avstro-Ogerske) je najvažnejša otoška država na svetu. Ona obsega posebno otočje med Atlantskim oceanom in Severnim morjem, ki sestoji iz dveh večjih otokov: Velike Britanije (228.000 km²) in Irske (84.000 km²) ter iz Hebridov, pa otočij Orkni in Šetland. Na otoku Stafi je velika «Fingalova votlina», obdana z bazaltnimi stebri, na Šetlandih pa zabranjuje močno kipenje, da ne morejo ladje po cele tedne blizu. V Irskem morju sta še otoka Men in Englesi,* v Kanalu pa Uajt in Normandski otoki, ki spadajo zemljepisno

* V angleščini čitaj: *a* za *é*; *ä* za *è*; *i* za *aj*; *u* za *ju*; *ü* za *ë* in *v* (*w*) pred soglasniki za *u* (torej «Uajt»).

k Francoski. Okoli Britanskih otokov ni morje nikjer globokejše od 200 m, ne daleč od Irske in Škotske pa se naglo poglubi.

Velika Britanija je mnogo členovitejša od Irske; zlasti njen severni del ima v smeri j. zah. in s. vzh. vse polno zajed, ki si stoje paroma nasproti in so fjordom podobne. Pri obeh otokih je zahodna obala bolj razvita, kakor vzhodna. Nasproti Bristolskemu zalivu (na zah.) leži izliv Temze (na vzh.), nasproti Liverpoolskemu zalivu izliv Ueš, nasproti Klajdskemu zalivu zaliv Firs of Fors, nasproti Lornskemu zalivu Mere-Firs. Med poslednjima sta si obe nasprotni obali prav blizu, in s pomočjo jezer so napravili Kaledonijski prekop, po katerem lahko morske ladje plovijo. Med imenovanimi zajedami je več polotokov, izmed katerih sta najvažnejša Kornval in Vales (Uels). (Rti?)

Že iz vodoravne izobrazbe se lahko spozna, da je Velika Britanija na s. in zah. gorata, na j. vzh. pa ravna. Vsa gorovja pa so nizka (redko nad 1000 m) in niso med seboj v nikaki zvezi. Od j. proti s. slede: Kornuelsko gričevje, Uelško višavje (Snodön 1090 m), Peninsko pogorje sredi otoka, Čevijot ob škotski meji, Škotsko nizko gorovje, Gremptjen z Ben-Njuisom (1330 m) sredi Škocije in Severnoškotsko gorovje, ki je ostro, malo porasteno in polno jezer in barij.

Angleške reke so zaradi bližnje obale kratke, ali zelo vodnate. Teko počasi, imajo trombast izliv in nosijo velike ladje daleč navzgor, temložje, ker se v njih plima pozna. Na vzhodno stran teko Temza, Hember (Humber) in Tvid, na zahodno pa Severn (z Avonom) in Klajd. Najvažnejše jezero je Lok Lomond. Med Liverpoolom in Londonom je veliki prekop Junkcjon.

Irska je večinoma nižavje; le tam, kjer so polotokom podobna stegna, se nahajajo neznatna gorovja. Glavna reka je Šanon, največje jezero Lug Nig.

Britanski otoki imajo izključljivo namorsko podnebje, t. j. tople zime, hladna poletja, mnogo dežja in vlažnosti. Mirta in lavor rasteta (v j. zah.) na prostem, a trta ne more več dozoreti, dočim žito izvrstno uspeva. Vlaga prinaša s seboj premnogo megle, ki provzroča celo bolezní. Največ dežja pade po zahodni obali in na Irskem, in tam je tudi najgostejša megla. Velika vlažnost pospešuje rastlinstvo. Trava raste po vseh nižavjih, zlasti na Irskem so travniki vedno zeleni, zato se imenuje «smaragdni otok», ali «zeleni Erin». Gorski predeli na Škotskem pa imajo zelo neprijazna poletja in le siromašno, pustinjsko rast. Tudi drevje raste dobro, ali gozdov ni skoro nikjer;

po visočinah stoje le redki borovci. Vendar ima dobro obdelana Angleška mnogo drevesnih skupin, tako da je parku podobna.

Poljedelstvo in živinoreja sta na visoki stopinji. Zlasti gojijo neizrečeno skrbno pasme domačih živali (konj, goved, prašičev, ovac in kuretine). Vendar domači pridelki ne morejo prehraniti tako gosto naseljenega prebivalstva, in zato vvažajo premnoga žita in moke iz Rusije in Amerike, živino, meso, jajca pa iz Holandske in Nemčije.

Angleška ima zelo ugodno lego za trgovino z Evropo in Ameriko. Že v šestnajstem stoletju so počeli Angleži ustanavljati naselbine zlasti v severni Ameriki in južni Aziji, in sedaj imajo toliko naselbinskih posestev, kakor nikoli noben narod ni v starem, ni v novem veku. Angleške naselbine pokrivajo dvainpolkrat toliko površja, kolikor ga ima vsa Evropa, in čeravno je vmes mnogo pustega, praznega sveta (v severni Ameriki in v notranji Avstraliji), vendar so drugi predeli tako rodovitni in tako gosto naseljeni, da prebiva sedaj na njih 370 milj. ljudi, torej je četrti del vsega človeštva pod angleškim gospostvom. Zato pa je postala angleščina svetovni jezik. (Pregled angleških naselbin!).

Pri takih razmerah je Angleška prva trgovinska država na svetu. Več nego polovico vseh parnikov na svetu (10.000) je angleških, blago in zakladi vseh zemljin se stekajo v angleških lukah. Tako je postala Angleška za vso Evropo tako rekoč jedna sama luka, kamor se lahko in v kratkem dospe, a od tam pa najhitreje v vse ostale dele sveta.

Poleg tega pa ima Angleška v zemlji tudi neizmerne zaklade, ki so jo naredili za prvo obrtno državo na svetu in jo povzdignili na sedanjo stopinjo njene moči. Velikanska je zaloga premoga in kovin, zlasti železa. Odkar so izumili parni stroj, so začeli izkoriščati te zaklade kolikor najbolj mogoče. Zato so lahko napravljali vse kovinske predmete prav po ceni in tudi od drugod pripeljane surovine (zlasti bombaž in volno) predelovali na najkoristnejši način. Obrtni izdelki se vračajo večinoma zopet v naselbine, ali pa v druge manj izobražene dežele, kjer jih prodajajo z velikim dobičkom. Ker gleda Angleška, da spravi najbogatejše dežele pod svojo oblast, zato je sedaj najimovitejša država na svetu.

Tem natornim prednostim se pridružuje še izvenredna pridnost angleškega ljudstva, katerega ne more nobeno prekositi glede delavnosti in podjetnosti. Angleži so neizrečeno podjetni, redoljubni in gostoljubni. Kot praktični ljudje so se mnogo bolj odlikovali v zna-

nostih, nego umetnostih. Splošna izobrazba med ljudstvom pa ni tolikošna, kakor na Nemškem.

Čeravno se je že toliko Angležev izselilo, da jih je več po naselbinah, kakor doma, vendar je njih dežela še vedno dobro naseljena, tako da jih pride po nekaterih predelih celo 122 na 1 km². Nikjer ne prebiva toliko ljudi v velikih mestih (30 jih ima nad 100.000 pr.), kakor na Angleškem. Prvotni prebivalci so bili Kelti, ki so se še sedaj ohranili v Uelsu, severni Škotski (tako imenovani Geli) in na Irskem. V začetku srednjega veka so se priselili še severni Nemci (Angli in Sasi), pa Skandinavci (Danci); pozneje pofrancoženi Normanci. Angleščina se prišteva germanskim jezikom. Angleži so protestantske vere (angličani), ravno tako Škoti (prezbiterjanci), Irci pa katoliške. «Zjedinjena kraljevina Velika Britanija in Irska» je najstarejša ustavna država na svetu, v kateri vladajo sedaj kralji iz rodovine hanoverske. Prestolonaslednik se imenuje «princ valeški».

Stara Angleška nima premoga, zato se peča večinoma s poljedelstvom. Velikansko mesto London pokriva 600 km² in šteje 4·5 milj. pr., s predmestji pa celo 5·8 milj. Sezidano je na obeh straneh Temze, po kateri goni plima največje ladje, ki pristajajo v umetnih lukah ob strani («dok»). Najstarejši del mesta je «Citi», kjer so sedaj samo trgovske pisarnice. Na vzh. mu stoji nekdanja kraljeva palača «Tauer» (Tower), kjer sta sedaj državna zakladnica in arhiv; na zah. pa cerkev sv. Pavla (posnetek sv. Petra v Rimu), potem vladna palača (S. James-palais) in vestminsterska opatija, kjer počivajo najmenitnejši Angleži. Mesto je zdravo, ker je na široko zidano in ima majhne hiše. Tu je središče svetovne trgovine, kamor vodi premnogo železnic, tudi pod zemljo in nad hišami. Predmestje Grinič; na zah. kraljeva palača Vindsor. Kenterberi, versko središče, krasna prestolnica; Oksford in Kembridž, vseučilišči; Dover ob prelivu (30 km); (Bristöl (222.000 pr.), druga luka; Brajton (Brighton, 115.000 pr.), kopališče; Sausampton (Southampton), izvozna luka; Portsmes (160.000 pr.), največja bojna luka. — V kneževini Uelški je Kardif, izvozna luka za premog.

Nova Angleška je obrtniška dežela. V grofovini Lankaster izdelujejo bombaževino. Središče te obrti je dvomesto Menčester-Salford (700.000 pr.), potem Notingèm (220.000 pr.) in Lestèr (Leicester, 150.000 pr.). Njih luka je Livèrpul (520.000 pr.), drugo pristanišče angleško, glavno tržišče za bombaž in izvozna luka za Ameriko. Prvo železnico so naredili l. 1830. med Mančestrom in

Liverpulom. — Središče kovinske obrti je Birmingham (500.000 pr.), kjer izdelujejo igle in peresa; Šefild (350.000 pr.), izdeluje nože. — Volnenino in prtenino napravljajo v Lidsu (Leeds 400.000 pr.). Vvozna luka za volno je Kingstōn upon Hul (200.000 pr.). — Lončenino izdelujejo v Stoku na Trentu. — Njukasl (Newcastel, 280.000 pr.) pošilja premog po celem svetu. Od tega mesta se vleče proti zah. rimski nasip ali zid Piktov, katerega so Rimljani napravili za obrambo svoje pokrajine.

Škotska nima ni toliko prebivalcev, kakor London, ker je samo četrtnina zemlje sposobne za obdelovanje. Več nego polovico vseh Škotov biva v rodovitni, železa in premoga bogati ravnini med Klajdskim in Forskim zalivom. Gl. m. Edinberg (265.000 pr.) z luko Lits, ima slikovito lego; Glasgo (660.000 pr.), železna obrtnost in izdelovanje ladij; Dendi (155.000 pr.) izdeluje platno; Eberdin (125.000 pr.), vseučilišče.

Irška je sedaj poljedelska in živinorejska dežela, ker nima premoga. Angleži so spravili vse zemljišče v svojo last, in kmetje so le ubogi najemniki, ki živijo v nevednosti in siromaštvu (hranijo se skoro jedino le s krompirjem). Zato se kar trumoma sele v Ameriko, in prebivalstvo (4·7 milj.) se je v petdesetih letih skoro za polovico zmanjšalo. Najboljši severovzhodni del so posedli priseljeni Angleži. Gl. m. Deblin (250.000 pr.), sedež podkraljev; Belfest (260.000 pr.), tvorniško mesto; Kork, luka. Na j. zah. je otočič Valentia, od koder vodi kabel v Severno Ameriko.

Francoska.

(536.400 km², 38·4 milj. pr.)

Francoska leži še ob zahodnem roglju trupa evropskega, pa je vendar že namorska država, ker ima svoj delež na Atlantskem oceanu in Srednjem morju. Skoro povsod ima naravne meje (morje, Pireneji, Alpe, Vogezi, Ardeni), le na s. je odprta proti Belgiji. Pariški poldnevnik jo deli v dva precej jednaka dela, le polotoka Bretanj in Normandija sta nepravilna podaljška na zah. Od naj-severnejše točke (pri Dinkerku) do najjužnejše (na vzhodnem koncu Pirenejev) je 950 km, največja širina ob 48. vzporedniku pa znaša 880 km.

Obala od Kaleškega preliva pa do izliva Sene se vleče jugo-zahodno in ima le malo dobrih luk; niti Bulonj ni pristopen za bojne ladje. Vzhodna in severna obala Normandije ima polno plitvin

in kleči, zato so morali napraviti umetno bojno luko v Šerburgu. Prav tak je velik zaliv med Normandijo in Bretanjo. Šele zahodna obala Bretanje je strma, polna globokih zajed in dobrih luk. Južno od izliva Loire je obala ravna, polna sipin. Za njimi se širijo rodovitne grezetine (t. j. ravna zemlja, katero so ali morje ali reke naplavile). Od Žironde do notranjega kota Biskajskega zaliva se vleče obala skoro naravnost proti j. Spremljajo jo visoke sipine (Landes), katere je veter z morja nanesel, in ki branijo vodam v morje odtekati se, zato so nastala močvirja na njih notranji strani. Sedaj so nasadili po sipinah vse polno borovcev, da ne more veter prenašati sipe dalje v notranje predele.

Obala ob Srednjem morju je nizka, polna obalskih jezer, ki leže za dolgimi zemeljskimi kosami. Rodanova delta vedno bolj narašča. Vzhodno od nje se vleče strma obala, polna dobrih luk (Marselj, Tulôn). V obče pa Francoska nima veliko prirodnih luk, nego si jih je morala večinoma šele umetno ustvariti, ali pa že obstoječe z velikimi težavami vzdrževati. Zato Francoska vkljub ugodni legi ni toliko napredovala v mornarstvu, kakor Angleška in Holandska.

Površje Francoske pripada večinoma k nižavju. Mislimo si lok potegnjen od Vogezov vzporedno z Alpami do blizu vzhodnih Pirenejev. Ob tem loku se vleče Francosko sredogorje. Severno in vzhodno od njega je večinoma nižina, ravno tako tudi vzhodno ob Rodanu in Soni. Visoka gorovja so ob južni in vzhodni meji.

Pireneji so na francoski strani strmi in polni snežnikov (vrhunec Pik di midí, 2900 m). Zahodne Alpe pošiljajo na francosko stran mnogo odrastkov, katerim pravimo Predalpe in jih zaznamenjemo po dotičnih deželah (Dofinéske imajo nad 4000 m visoke vrhunce). Tudi njih najvišji vrhunec (Montblank, 4810 m) stoji na francoskih tleh. Pod njim je čudovita gorska dolina «Šamuní», polna ledenikov. Skoz Kotijske Alpe vodi najvažnejša zveza (12 km dolg predor) med Francosko in Italijo. Ker je glavno sleme z razvodnico bliže italijanski nego francoski strani, zato so tudi Rodanovi dotoki mnogo daljši nego Padovi.

Rodan izvira na zahodni strani Sv. Gotharda, teče po jedni najdaljših podolžnic med Alpami (Valis), preteka modro Ženefsko jezero (lac Lemán) in se preriva v ostrih zavojkih med Juro in Savojskimi vapnenimi Alpami k široki Provansalski nižini. Tam se obrne pravokotno proti j. in ima deltast izliv z lagunami, kakor Pad. Od desne strani mu priteka Sôna z Dubom, ki je po prekopu zvezan z Reno, od leve pa Izer in Diranso.

Severno od Rodanove preseke se vleče proti s. vzh. Švicarski ali Francoski Jura, ki je sestavljen iz vzporednih vapnenih pogorij 1000 do 1300 m srednje višine (Kret de la než 1700 m). Zahodno od Jure je Burgundska ravnina, ki je odprta proti Reni («burgundska vrata»), zato vodi tam važna cesta od sredozemskih dežel k renski nižini. Tudi jugozahodna obronka Vogez in Arden (gosto porastena visočina ob Mozi) spadata k Francoski. Med obema se razprostira Lotarinška planota. Črez njo drži marnrenski prekop.

Sredi tu opisanega gorskega okvira se razprostira Francosko sredogorje, ki je zvezano le na s. vzh. z Nemškim (z Vogezi), na drugih straneh pa je popolnoma osamljeno (Sôna, Rodan, Kanal di midí ali poldnevniški prekop in Garona). Po vrsti se vlečejo od s. proti j.: Langrska planota (važno razvodje) do burgundskega prekopa; Kot' d'or («zlate gorice») do središnjega prekopa (C. d. centre); Šaroleško in Lijoneško pogorje pa Seveni, ki se strmo spuščajo k Provansalski nižini. Na te se naslanja severozahodno Overnjska planota z mnogimi ugaslimi vulkani (Mont Dor, 1900 m), severno pa Foreško pogorje (med Loaro in Aljero).

Ves severni in zahodni del Francoske od Skalde do Pirenejev napolnjuje valovita Francoska nižina. Le po Normandiji in Bretanji se vzdigajo še griči malo nad 400 m. Med Seno in Loaro je pragu podoben nizek hrbet, ki loči nižino v sensko in garonsko kotlino. Iz prve odvaja vodo Sena s svojimi dotoki Marno in Oazo na d. in Jono na l. Velika in razvita reka je Loara z levim dotokom Aljero. Garona izvira sicer v Pirenejih, ali svoje največje dotoke (Tarn, Lot, Dordonj) dobiva iz Francoskega sredogorja. Njeno široko ustje se imenuje Žironda. Poldnevniški prekop jo veže s Srednjim morjem. Sploh ima Francoska mnogo prekopov, ki zelo pospešujejo promet.

Na Francoskem izvirajo tudi Skalda (Šelda), Moza in Mozela.

Podnebje francosko je sploh ugodno in enakomerno, na zah. oceansko, na vzh. pa bolj kontinentalno. Bližina morja, katero nikoli ne zamrzne, daje Francoski toplejše zime, kakor jih imata Nemčija in Avstro-Ogerska pod isto zemljepisno širino. Tako ima Francoska, izvzemši najvišje gorske predele, v primeri z drugo Evropo zelo ugodno podnebje. Po Alpah in Pirenejih imajo le dva letna časa: dolge zime in deževna poletja. Provansalska nižina ima srednjemorsko podnebje: topla, suha poletja in deževne zime brez zmrzali.

Zato obiluje Francoska najdražjih pridelkov, ki so povzdignili sposobne in marljive prebivalce do precejšnjega blagostanja. Fran-

coska daje najbolj žarka in najdražja vina (medok), ki uspevajo do izliva Loare in Oaze. V Provansalski nižini goje zlasti oljko in drevje, ki rodi mnogo južnega sadja. Vsi predeli države so izvrstno obdelani in dajo zlasti mnogo žita (pšenice). Zaradi pomanjkanja travnikov je živinoreja manj razvita.

Francoska obrtnost spada med prve na svetu, ker državi ne manjka zlasti železa in oglja. Poleg tehnične izurjenosti kažejo Francozi posebno še fin okus in razum za lepe oblike, in v tem jih nihče na svetu ne prekaša. Francozi so mojstri v izdelovanju vseh predmetov, ki so podvrženi modi, n. pr. obleke, nakrasnin, pohištva, igrač itd. Tu je treba omeniti najprvo svileninsko obrt v Lijonu, kjer izdelujejo predmete, ki se za drag denar pošiljajo daleč po svetu. Poleg Pariza (modni predmeti) je važno obrtno središče tudi v Lilu in bližnjih krajih, kjer izdelujejo zlasti bombaževino, sukno, platno in stroje.

Sedanji prebivalci so nasledniki starih Galcev, katere so Rimljani polatinili. Pozneje priseljeni Kelti (Bretonci na Bretanji) so se ohranili še do današnjega dne (okoli 1 milj. pr.). V začetku srednjega veka so se naselili na Francoskem tudi germanski Franki in Burgundci, ki so se pa kmalu poizgubili med Romani. Francozi so ohranili marsikatero lastnost starih Galcev: oni so štedljivi in z malim zadovoljni; čast jim je nad vse. Tudi v znanostih so Francozi mnogo storili, tako da se lahko merijo z Angleži in Nemci. Južno narečje se imenuje «lang d'ok», severno pa «lang d'ui».

Francoska je bila že v srednjem veku mogočna in cvetoča država, v sedemnajstemu stoletju pa je veljala v vsakem obziru za prvo državo na svetu. Bojevitimi kralji so razširili meje do Rene in globoko v Belgijo. Francoski jezik in francoski običaji so se udomačili med vsemi omikanci (francoščina je še sedaj jezik diplomatov in plemičev). V začetku našega stoletja je bila Francoska na vrhuncu svoje moči, in c. Napoleon I. je poskusil celo vso Evropo pod svojo oblast spraviti, ali samozavest drugih narodov je to preprečila. Vkljub mnogim zmešnjavam in nezgodam je Francoska še vedno jedna najizobraženejših in najbogatejših držav.

Od l. 1870. je Francoska republika, ki je (s Korsiko vred) razdeljena na 87 departmentov. Predsednika volijo na šest let.

Severna Francoska (Flandrija, Artoá, Pikardija, Normandija in Il de Frans) obsega porečje Sene in je tako rekoč celota za se, kakor n. pr. Češka. Sredi te kotline, tam, kjer postane z Marno pomnožena Sena velika reka, in kjer se stekajo ceste iz vseh delov

Francoske, stoji gl. m. Pariz (2·5 milj. pr.), jedno najsičajnejših mest na svetu in po velikosti drugo. Najstarejši del mesta «sité» se nahaja na otočiču sredi Sene (stolna cerkev «Notre Dam»), glavni del («la ville») pa na severni strani reke. Tu so krasna poslopja (v palači Luver umetniške zbirke), prostorni trgi in lepa izprehajališča. Vse to je opasano s široko cesto «bulvard», ki je postala na mestu starih branikov, zunaj nje pa so predmestja. Na levi strani Sene se nahajajo naučni zavodi (vseučilišče «sorbon»). Okoli vsega mesta je venec trdnjav. «Pariz je Francoska», t. j. v vsakem obziru že več stoletij pravo središče vse države, kakršnega ni nikjer drugod na svetu. Tu se strinjajo vsi udi Francoske ne le glede trgovine in obrtnosti, nego tudi v duševnem in političnem obziru. V mestu in bližnji okolici izdelujejo velikansko množino modnega in galanterijskega blaga. — Versalj ima veličasten grad, nekdanj dvor francoskih kraljev. St. Denis, imenitna opatija s kraljevimi grobi.

Ob dolnji Seni in bližnji obali so bili ustanovili v desetem stoletju iz Skandinavije prišli Normanci posebno vojvodino z gl. m. Ruano (114.000 pr.). Do tja prihajajo ob plimi velike morske ladje; obrtno mesto. Le Havr (120.000 pr.) ob izlivu Sene, drugo tržišče in izvozna luka. Šerburg, prva vojna luka; Amjen, obrtno mesto. Artoá (lat. Artesia, zato «arteški studenci») je žitnica francoska; Kale in Bulonj sta prevozni luki na Angleško. Flandrija je zelo gósto naseljena; Lil (220.000 pr.), močna trdnjava, in Rubé (125.000 pr.) imata veliko obrtnost.

V vzhodnem delu senske kotline je manj rodovitna Šampanja, zlasti vzhodni del ima več vapnenih planot. Vendar raste na gričih dobro, ne posebno močno vino, iz katerega napravljajo prijetno penino, imenovano «šampanjec». Rems (110.000 pr.), kjer so kronali francoske kralje, in Šalón na Marni (bitka s Huni l. 451. po Kr.) trgujeta najbolj s penino.

Lotaringija je bolj poljedelska dežela. Nekdanj je imela svoje vojvode, a Francija in Nemčija sta se prepirali za njo, dokler si je nista razdelili l. 1871. Zato ima dežela mnogo močnih trdnjav. Nansí, staro gl. m.; Tul in Verdén, starodavni škofijski mesti.

Zahodna in srednja Francoska (Bretanja, Poatú, Anzú, Orleané, Ovérnj). Bretanja nima reških zvez z ostalo Francosko. Zemlja ni rodovitna, celo pustinja, zato se ljudje pečajo z živinorejo, ob morju pa žive že od nekdanj znani ribiči in mornarji, ki ribarijo celo ob prodovini blizu Nove Fundlandije. Vsa obala je močno razjedena, in morje pljuska na njo do 14 m visoko. Brest je vojna luka.

Nant (124.000 pr.) je bil nekdanj prva trgovinska luka, sedaj pa je Loara s peskom napolnjena in se po leti skoro posuši. Mesto ima precejšnjo obrtnost («nantske sardine»).

Dežele ob dolnji in srednji Loari so zelo rodovitne, dobro obdelane in se imenujejo «vrt Francoske». Tu je mnogo zgodovinskih krajev in bojišč. Tur, staro škofijsko mesto (bitka l. 732. po Kr.); Orlean na najsevernejši točki Loire, kjer vodi cesta iz Pariza v jugozahodno Francosko, zato «ključ notranje Francoske». Osrednja planota (Overnj) je le malo rodovitna in redko naseljena. Največje mesto je Klermónt-Feránd (začetek križarskih vojen); Viší, kiselica. Malo rodovitno je tudi primorje Poatú med Loaro in Žirondo. Poatjé, blizu so imenitna bojišča.

Južna Francoska (Gaskónj, Langdók, Prováns). Jugozahodni del Francoske med sredogorjem in Pireneji se je imenoval v starem veku Akvitanija. Izvemši obalo s sipinami (Landes), je to rodovitna, gosto naseljena dežela, ki ima toplo podnebje in zelo razvito vinstvo. Tu rastejo rdeča vina, ki se izvažajo obilo in so po celem svetu znana pod imenom «bordoška vina». Sredi bogatih vinogradov stoji krasno mesto Bordó (258.000 pr.), tam, do koder prihajajo o plimi velike ladje po Garoni; četrto mesto francosko in tretja izvozna luka. Bajón, mejna postaja proti Španskemu; Pó (Pau), kopalnišče; Lurd, božja pot. — Langdók je bila že ob času Rimljanov cvetoča dežela, polna mest. Sedaj goji zlasti oljike in svilode. Na najvišjem mestu med Atlantskim oceanom in Srednjim morjem se vzdiga Tulúz (150.000 pr.), obrtno mesto. Tu se oddali poldnevniški prekop od Garone in vodi do Seta (Cette), važne luke za vino. Monpeljé, nekdanj imenitno zdravilsko vseučilišče, krasna okolica; Nim ima velikanske ostanke rimskih zgradb.

Jugovzhodni del Francoske med Ševenimi, Pireneji in Alpami se prišteva sredozemskim deželam. Tu je solučna Prováns (rimska «Provincia»), kjer izvrstno rodita vinska trta in oljka. Prebivalci so posebno živahni in podjetni. Po dolinah je preblago podnebje (zato mnogo prezimovališč), a višavje je večinoma golo. Vzhodno od rodanske delte stoji Marsélj (445.000 pr.), jedno najstarejših mest v Evropi, ker so se Grki tu naselili že 600 let pr. Kr. (Massilia). Mesto stoji zato daleč od reke, ker Rodan preveč peska s seboj prinaša. Tu je prva trgovinska luka francoska, ki ima zveze z vsemi tržišči ob Srednjem morju, zlasti z Alžerjem, Egiptom ter južno in vzhodno Azijo. V Marselju je središče pridelovanja olja in njegove trgovine. Tulón ima izvrstno prirodno lukó, ki je močno utrjena.

Avinjon je bil v štirinajstem stoletju prestolnica papežev. Nica in Mentona (šele od l. 1860. francoski) sta mnogo obiskovani prezimovališči.

Blizu je najmanjša evropska državica, kneževina Monako, ki je pod francoskim in italijanskim pokroviteljstvom.

Korsika je zelo gorat in neprehoden otok, zato je tamošnje prebivalstvo (Italijani) še zelo surovo in je bilo še pred kratkim vdano krvni osveti. V Ajáčju se je porodil Napoleon I. l. 1769.

Vzhodna Francoska (Dofiné, Savoja, Lijoné, Burgundija in Franš-Konté). **Dofiné** se razprostira med Rodanom in Kotijskimi Alpami. Večinoma je gorata dežela, obsega pa tudi rodovitno dolino ob dolenji Izeri in del Provansalske nižine. Ob gorenji Diransi so lahkomiselnó uničili vse gozde, zato je voda sprala zemljo s tamošnjega skrilavca in napravila velikanske goličave, katere pa izkušajo zdaj z nova pogozditi. Oljka in južno sadje raste le še ob Rodanu. Grenóbel, močna trdnjava ob Izeri, kjer se stekajo ceste čez Mali Sv. Bernard, M. Sení in M. Ženéver. — **Savoja** je najgoratejša dežela francoska. Vendar obsega poleg visokih gora in ledenih puščav tudi nekaj rodovitnih ravnin z gostejšim prebivalstvom. Po višavju se rede prebivalci («savojardi») prav siromašno z živinorejo, zato iščejo na tujem zaslužka. Dežela je šele od l. 1860. francoska, ali prebivalci so govorili že poprej francoski.

Lijoné je poleg pariške okolice najobrtnejši predel na Francoskem. Prirodno središče vsega porečja Lijon (466.000 pr.) stoji ob izlivu Sone v Rodan. Ker je bilo to porečje že pod Rimljani dobro obdelano, zato so tu postavili gl. m. vse Galije («Lugdunum»), ki je zdaj drugo mesto Francoske in središče svilarske obrti. Tu so sploh največje tkalnice za svilo v celi Evropi, tkejo pa večinoma italijansko svilo. Tudi v sosednjem St. Etijenu (135.000 pr.) izdelujejo še svilene trakove; največ pa se pečajo z železno obrtnostjo (orožje, stroji), ker so tam bogati premogovniki ob gorenji Loari.

Vojvodina **Burgundija** se razprostira na obeh straneh Sone in sega proti s. zah. še čez Kotdorske gorice. Na desni strani reke so bogati vinogradi, na levi pa rodovitna polja. Kotdorska vina izvaža gl. m. Dižón na podnožju goric, kjer prihaja pariška cesta v ravnino. — Ob Dubu se razprostira **Franš-Konté** ali «svobodna grofovina burgundska». Ob ronki Jure imajo neprijazne gorate predele z mnogimi gozdi in obilico gonilne moči za obrte (urarstvo). Besansón (stari «Vesontio») in Belfórt, trdnjavi, čuvata «burgundska vrata».

Srednja Evropa.

Središče naše zemljine se nahaja med Apeninskim in Balkanskim polotokom ter Severnim in Vzhodnim morjem. Zahodna meja so mu Jura, Vogezi in Ardeni, vzhodna pa Karpati in Visla. Najbolj je vzpeta srednja Evropa na j. zah., kjer se nahajajo Alpe, potem pa se počasi znižuje k Nemškemu sredogorju in Nemški nižini. Pa tudi proti vzh. se znižuje srednja Evropa, le da se ne pričakovano zapahnejo vmes Karpati kot veliko sredogorje v začetku vzhodne Evrope. Tudi vode teko večinoma od j. proti s., le vzhodni del predalpske planote pošilja svoje reke v Črno morje.

Notranja srednja Evropa ima mnogo manjših gorovij, ki se menjujejo z večjimi in manjšimi planotami ter nižinami. Po navpični izobrazbi razločujemo lahko štiri vzporedne pasove: 1.) predalpske planote; 2.) kotlino jugozahodne Nemčije in češko-moravsko kotlino; 3.) srednjenemško gorovje in 4.) severnonemško nižino. Alpe se razprostirajo večinoma po srednjeevropskih državah, zato jih moramo na tem mestu opisati natančneje.

Alpe.

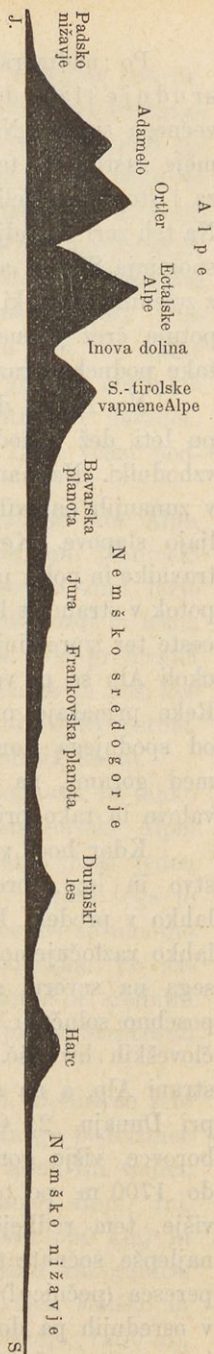
Alpe se vzdigajo sredi Evrope («ogrodje evropsko») ob mejah najvažnejših evropskih držav. Čeravno se ne morejo primerjati niti po dolgosti, niti po višini azijskim ali ameriškim pogorjem, vendar spadajo med najvažnejša gorstva na svetu. Vkljub nizkim prehodom ločijo precej natanko narode in podnebje. Glede prirodnih lepot in mnogovrstnosti oblik pa prekašajo vsa druga gorstva, le kovin nimajo mnogo.

Alpe se ločijo od Apeninov pri sedlu Altare (zahodno od Savone, 500 m) ter se vlečejo v polkrogu blizu 1000 km daleč do Donave pri Dunaju in pri izlivu Save (ravno v sredi med polutnikom in severnim tečajem). Najbolj so stisnjene in vzdignjene tam, kjer se vlečejo od j. proti s. (do 130 km); proti vzh. pa se znižujejo in širijo kot pahljača, tako da znaša daljava med Ljubljano in Dunajem že 280 km. Ves svet, na katerem stoje Alpe, meri 220.000 km². Skoro na vseh straneh se vzdigajo naravnost iz nižine: iz provansalske, gorenjeitalske, ogerske in iz donavske doline; le na s. sta visoki planoti švicarska in švabsko-bavarska. Na j. vzh. stoji z njimi v zvezi Kras, a bližnji sosedje so jim Francoski Jura, Nemško sredogorje in Karpati.

Po dolgosti delimo Alpe v zahodne ali francoske do prelaza Velikega Sv. Bernarda, srednje ali švicarke Alpe do Ina in Adiže ter v vzhodne ali avstrijske Alpe. Po širokosti razločujemo pri srednjih in vzhodnih Alpah tri pasove: severne (vapnene), osrednje (prvotne) in južne (vapnene) Alpe. Iz tega se vidi, da niso jednostavno pogorje, kakor n. pr. Pireneji ali večina Apeninov, nego da so sestavljene iz mnogo krajših in daljših samostalnih pogorij in skupin, katere ločijo globoke podolžnice in poprečnice. Mnoga pogorja imajo celo drugačno smer, ki se ne ujema z gori omenjenim polkrogom.

Alpe so sestavljene iz raznega kamenja in zato imajo tudi različno obliko in različno višino. Dve poglavitni vrsti kamenja sta kristalinsko ali prvotno (granit, rula, sljudovec) in vapneniško. Glavno sleme zahodnih Alp ima kristalinsko kamenje, francoske Predalpe pa vapneniško (zato se imenujejo tudi «Zahodne vapnene Alpe»). Ta vapneni pas spremlja osrednje Alpe tudi na s. in s. vzh., a na j. se začinja šele vzhodno od Laga mažjora. Osrednje Alpe imajo bolj temno lice zaradi sivega kamenja in obilnejše vegetacije. Vzdigajo se navadno zelo strmo in imajo gole, gladke stene; le koder sta rula in sljudovec že sprhnela, zlasti v vzhodnih Alpah, nastajajo bolj položni, obrasteni obronki in vodotočine.

Njih vrhunci imajo čudno obliko (stolpi, piramide, rti, rogovi, zobje), in med njimi se nabirajo ledeniki ter snežne poljane, ki se že od daleč blešče. Vapnene Alpe pa so mnogo svetlejšje, iz plasti zložene in imajo večkrat kot mramor bele stene. To gorovje je vse razorano, se vzdiga propadno, ima vse polno razpok in debri, ter mnogo suhih plazov in votlin; grebeni so zobčasti, vrhunci nepravilni in čudnih oblik. Goličav je vse polno, in že v spodnjem delu ni gozdov. Zlasti v vzhodnih Alpah je prepolno skalnatih planot.

Pod. 9.
Prerez srednje Evrope.

Po nadmorski višini razločujemo nizke (600 do 1800 m), srednje (1800 do 2800) in visoke Alpe, ki se vzdigajo čez ločnico večnega snega. Nizke Alpe segajo do meje gozdov, srednje pa do meje rastlin. Iz tega vidimo, da z višino pojema toplina (na 170 m za 1 stopinjo). Velik pa je razloček med severnimi in južnimi obronki. Na teh zori še sadje srednjemorskega predela, in vedno zeleno grmičje spominja Sicilije ali Grške. Severni obronki pa so hladni, mokrotni, z zelenimi travniki ter grčavimi smrekami in jelkami porasteni. Kdor potuje čez Brenner ali Sv. Gothard, opazi lahko v enem dnevu take podnebne razlike, kakor med Norveško in doleno Italijo.

Na Alpah dežuje zelo obilno. Severnim obronkom prinašajo po leti dež zahodniki in severozahodniki, južnim pa jeseni jugovzhodniki. Najmanj dežuje po zimi in v osrednjih Alpah, največ pa v zunanjih pasovih. Premnoge reke imajo velik strmec ter napravljajo slapove. Ker prinašajo obilo voda, opustošijo o povodnjih travnike in polja po dolinah. Včasih izpremeni že jedna nevihta majhen potok v strahovit lijak, ki vali drevje in skale s seboj, odnaša hiše in ceste ter izpreminja rodovitna polja v prodnate puščave. Vse ravnine okoli Alp so po več metrov globoko napolnjene z alpskim kamenjem. Reke prinašajo prod tudi v jezera na podnožju Alp in jih polnijo od spodnjega konca proti gorenjemu. Ta jezera leže na polovico med gorami, na polovico pa v nižini ali med griči, imajo modre valove in tako prijetne bregove, da so ljudje ob njih gosto naseljeni.

Kdor hodi v Alpe, opazuje, kako hitro se izpreminja rastlinstvo in lice obronkom od spodaj navzgor. V malo urah pride lahko v predele, ki imajo tako podnebje, kakor polarni kraji. Zato lahko razločujemo po višini sledeče pasove: 1.) Poljedelski pas sega na severni strani do 1000 m, na južni pa do 1500 m in v posebno solnčnih krajih celo do 1800 m. To je tudi najvišja meja človeških bivališč. Vinska trta raste tudi na zahodni in vzhodni strani Alp, a na severni le pri Ženevskem in Bodenskem jezeru ter pri Dunaju. 2.) Gozdni pas ima do 1300 m mešane listovce in borovce, višje gori pa le borovce. Ruševje raste po mrzlih krajih do 1700 m, po toplejših pa do 2000 m in celo 2200 m, toda čim višje, tem redkejša. 3.) Planinski pas ima v poletnih mesecih najlepše, sočnate travnike. Rastline so zelo žive barve in imajo velika peresca (pečnice!). Ti pašniki segajo v vapnenih Alpah do 2000 m, v osrednjih pa do 2500 m. Tod čuvajo pastirji («planšarji») julija in avgusta svoje črede ter napravljajo sir, maslo in skuto. Ovce (po nekaterih krajih tudi koze) se vzpenjajo do skrajnih zelišč. 4.) Skalni

in snežni pas ima gole skale, ki so skoro vedno s negom pokrite, zlasti na osojnih mestih. Naposled se začenujajo velike, nepretrgane snežene in ledene poljane, izmed katerih mole le najvišji skalnati rti.

Poletna toplota ne more raztopiti vsega snega. Vsak sneg, ki dolgo časa leži, se izpremeni v zrnat led, ki se nabira v globelih med vrhunci in se vsled svoje lastne teže pomika navzdol po položnih obronkih. Tak zmrzel sneg, ki je od daleč podoben, okorelim slapovom imenujemo ledenike (Gletscher, Ferner, Kees). Čim večja je množina ledu, tem nižje sega ledenik, in tem več kalne vode teče izpod njega ob toplih letnih dnevih. Na gladkih obronkih zdrči sneg, ko se začne tajati, z neizrečeno hitrostjo navzdol: plaz, ki vse pred seboj podira in ruši ter celo ljudi včasi pokoplje (bernardinski psi!).

Nobeno visoko gorstvo ni tako močno obljudeno kot Alpe, to pa zaradi mnogo dolgih in prostornih dolin, pa tudi planinski travniki dajo po leti toliko zaslužka, da se ljudstvo po zimi lažje preživi. Živinoreja daje seveda glavno hrano, pa tudi gozdi in lesna obrt (kovinska je le redka) prebivalstvo vzdržujejo. Vsi prebivalci Alp so krepki, utrjeni ter bolj konservativni glede običajev in noš, ker so od drugega sveta ločeni, pa tudi svobodoljubni in odkritosrčni. Svoje občutke izražajo v priprostih pesmih, ali nedolžnih šalah.

Alpe so tako zelo obljudene, tudi zaradi pristopnosti in lahko prehodnih sedel, dočim nižja gorstva (Pireneji, skandinavske Alpe) ovirajo občevanje. Na mnogih krajih je treba samo črez jeden prelaz iti, da se pride že na drugo stran pogorja. Zaradi tega je tudi promet črez Alpe neprimerno velik (ceste in mostovi so umetno izpeljani), in trgovina daje ljudem tudi mnogo zaslužka. Po zahodnih Alpah bivajo največ Francozi, po južnih obronkih srednjih Alp Italijani, po severnih in severovzhodnih Nemci, po jugovzhodnih Alpah pa Slovani (Slovenci).

Med Alpami je vse polno dolin in nizkih sedel. Doline so zelo razvite, imajo premnogo stranskih dolin in sodolin. Mnoge podolžnice se izpremene v spodnjem delu v poprečnice, n. pr. ob Reni, Ini, Salici, Aniži, Adiži in Soči. Najdaljše doline so ob Diransi, Reni, Ini, Aniži, Muri, Adi, Adiži, Dravi (od izvira do Maribora 350 km) in Savi. Med mnogimi sosednjimi dolinami so zelo nizke razvodnice, n. pr. med Kanalsko in Ziliško pri Trbižu (797 m), med Ziliško in Savsko (848 m), med Rijenško in Dravsko (Toblaško polje, 1200 m), tako da se lahko iz Verone v Maribor potuje po samih dolinah, in le edenkrat je treba prekoračiti 18 m visok preval.

V alpskih dolinah je vse polno jezer, deloma izvornih, deloma pretočnih. Leže pa kot skrivnostni biseri med lepimi, večinoma gosto naseljenimi kraji. Največ jih je v poprečnicah in tam, kjer se doline razširjajo v nižine: gorenjeitalijanska, Ženevsko, Curiško, Bodensko in jezera v Salckamergutu. Mnogo manj jih je v podolžnicah, n. pr. koroška in kranjska jezera. Navadno so alpska jezera tudi zelo globoka, po 200 do 300 m in celo 400 m. Prod, pesek in blato pa jih vedno bolj polni, tako da so nekatera že kar izginila.

Zahodne in srednje Alpe.

A. Osrednji pas.

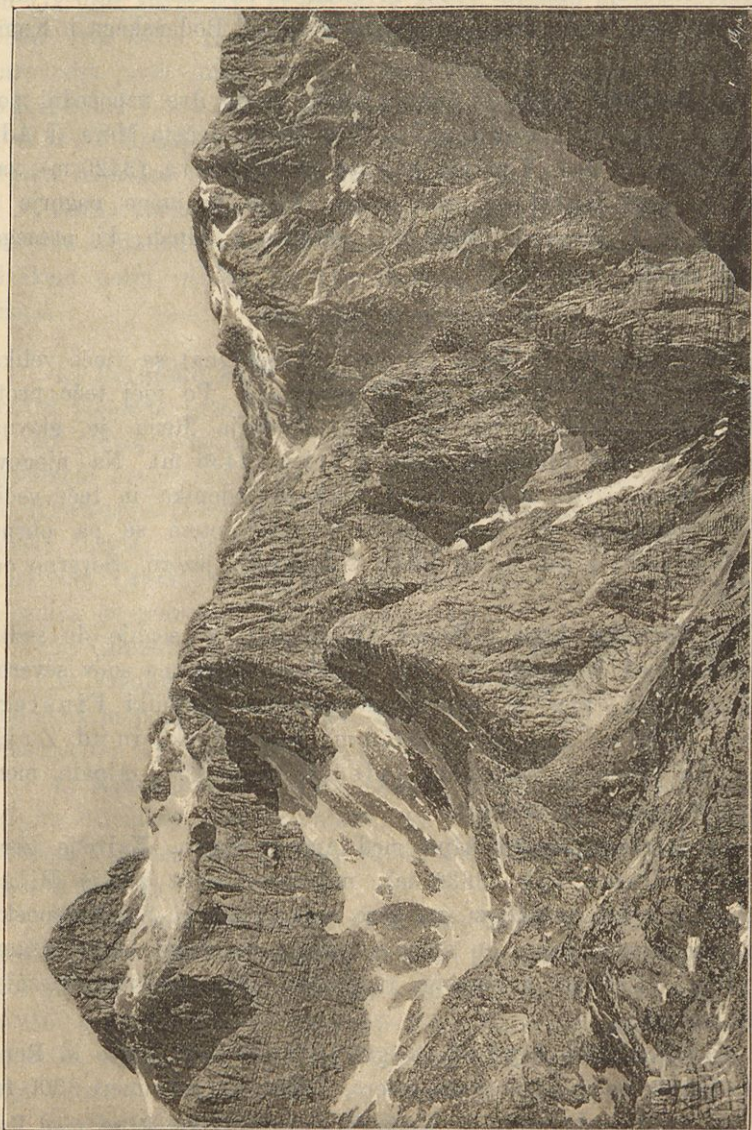
1.) Prva skupina, **Primorske Alpe**, se vleče od začetka še proti zah., pri Kol di Tendi (tu sem postavljajo nekateri mejo Alp) pa se obrnejo proti s. in drže do izvira reke Sture (pritok Tanara). Vrhunec Merkantur (3170 m).

2.) **Kotijske Alpe** (kralj Cottius je vladal ob času Avgusta v Suzi) se vlečejo do Dore Riparije in prelaza M. Ženevra (1860 m). Goro Monte Vizo (3850 m) so imeli dolgo časa za najvišji vrhunec Alp, ali mogočnejša je skupina na zah., Dofenske Predalpe (Les Ecrins, 4100 m).

3.) **Grajske Alpe** do Vel. Sv. Bernarda (2470 m) imajo najvišjo goro vsega gorstva, Mont Blank (4810 m), ki pošilja mnogo ledenikov globoko doli proti s. zah. (v dolino Šamuni, pa tudi v druge doline). Sredi velikanske grmade, podobne trdnjavi, se vzdiga okrogla kopa vrhunca. Najvažnejša prelaza sta M. Sení (2080 m), skozi katerega vodi 12 km dolg predor, in zelo težavni Mali Sv. Bernard (2190 m), čez katerega je vodil Hanibal svoje Kartazane. Zahodno od te skupine so Savojske Predalpe.

4.) **Peninske Alpe** do Simplona (2010 m) so najjednotnejša in najobsežnejša skupina vseh Alp. Sleme je 60 km dolgo in nikjer nižje od 3000 m, a čez 20 vrhuncev je nad 4000 m visokih. Na obe strani se spuščajo dolgi ledeniki. Najvišji vrhunec je Monte Roza (4640 m), ali sredi skupine se vzdiga mogočni Materhorn (4480 m), znan po svoji čudni, stolpu podobni obliki. Čez Simplon vodi najstarejša in najzložnejša alpska cesta. (Napoleon jo je dal sezidati l. 1801. do 1807., ima 612 mostov, 10 galerij in 9 pribežališč.)

5.) **Lepontinske Alpe** do Splugna (2100 m) so mnogo nižje (noben vrhunec ne doseže 3600 m), ali sedla so zelo visoka (čez 1900 m). Sredi njih je važno sedlo Sv. Gothard (2114 m), pod

Foc. 10. Triglav od zahoda.

katerim vodi 15 km dolg predor. Tod je najkrajša pot med Nemčijo in Italijo, zato velikanski promet na njej. Sv. Gothard je tudi imenitno razvodje (katerih rek?) in točka za zavedanje. Ravno tako vodi splugenska cesta čez jedno samo sedlo od Bodenskega h Komskemu jezeru.

6.) **Retijske Alpe** do Ine in Adiže imajo dve vzporedni pogorji, grizonsko in berninsko. Med obema tečeta Mera (k Adi, sedlo Maloja) in Ina. V prvem pogorju je Silvretta (3420 m), od katere se cepi Retikon proti s. zah. Višje je južno pogorje z vrhuncem Pik Brnina (4050 m), zadnjim v Alpah, ki presega 4000 m višine.

B. Severni in južni pas.

Od Lijona pa do Kura (severno od Splugna) se vleče velika podolžnica, ki deli osrednji pas od severnega. Po njej teče proti j. zah. Rodan, proti s. vzh. pa Rena (Prednja Rena je glavna izvirnica), a med njima je sedlo Furka (2436 m). Na njegovi zahodni strani izvira Rodan izpod velikega ledenika in teče večinomoma jugozahodno po široki dolini Valis, potem se pa obrne ostrokotno proti s. zah. in se izliva v Ženevsko jezero. Severno od njega so:

1.) **Bernske Alpe** («Berner Oberland»), ki segajo do sedla Grimzla med Rodanom in Aro. Posebno veličastne so v severovzhodnem delu, kjer se neposredno vzdigajo snežniki Finsteraarhorn (4280 m), Jungfrau (4170 m), Menih, Šrekhorn itd. Z njih se pomika premnogo ledenikov (Aleč je najdaljši v Alpah, meri 25 km) in slapov (Staubbah).

2.) **Štirikantonske Alpe** med Aro in Rajso. Najvišje gore so na j.: Damastok (3630 m), najznamenitejša pa je Pilat (2120 m) z lepim razgledom (na goro vodi železnica). Štirikantonsko jezero ima krasno lego; ob njem se vzdiga na drugi strani osamljeni Rigi (1800 m) s slavnim razgledom (dve zobčasti železnici vodita na vrh).

3.) **Glarenske Alpe** ali pogorje Tedi med Rajso in Reno pa do Curiškega in Valenskega jezera. Vrhunec Tedi meri 3300 m.

4.) Pred poslednjimi se vzdigajo **Svetogalske Alpe** med Valenskim in Bodenskim jezerom. Sentis, 2504 m.

5.) **Luganske Alpe** med Lago mažjore in L. di Komo so jedine vapnene planine v južnem pasu.

Vzhodne Alpe.

Meja med osrednjimi in severnimi vapnenimi Alpami se vleče ob Ili čez sedlo Arl (1800 m) v dolino Rozane in Ine, potem ob Cileri čez sedlo Gerlos v dolino Salice. Iz te drži po preseki naravnost proti Aniši, ali pri izlivu Balte jo zapusti in gre čez prelaz Šober v lesniško in muriško dolino, potem pa čez Semernik (980 m) v dunajsko kotlino. Čez omenjeno sedlo vodi najstarejša alpska železnica (predor 1.5 km v višini 898 m).

Južna meja osrednjih Alp je mnogo priprostejša: iz doline gorenje Adiže se obrne za Izako in Rijenco do razvodnice na Tobraškem polju, potem pa drži skozi in skozi ob Dravi do ogerske nižine.

A. Osrednje Alpe.

1.) **Ectalske Alpe** med Rešnom in Brenerjem. Ta skupina je podkvi podobna grmada in ima visoko ležeče, zaprte doline. Zato je tod največ ledenikov v Alpah, pa tudi najvišje ležečih, stalno naseljenih krajev (okoli 1900 m). Najvišja gora Vildšpic (3770 m). Do Brenerja (1363 m) vodi pot skoro naravnost iz severnoitalijanske nižine, zato je bil ta prelaz že ob času Rimljanov zelo obiskovan. Črezenj so napravili prvo cesto (že v petnajstem stoletju); železnica ne potrebuje nobenega predora.

2.) **Cilerske Alpe** do prelaza Krimla; Hohfajler (3510 m).

3.) **Visoke Ture** do izvira Mure so mogočno pogorje, polno ledenikov in poprečnic. Grosglokner (3800 m) z lepim ledenikom «Pastirico»; Grosvenediger (3670 m); Ankogl (3250 m).

4.) **Nizke Ture** do izliva Lesnika. Vzhodno od izvira Mure ni več ne ledenikov, niti snežnikov; le najvišje gore imajo skalnate grebene. Vrhunec Hohgoling (2860 m); Radstatsko in Roter-mansko sedlo.

5.) **Koroško-štajerske (noriške) Alpe** segajo vzhodno do murske poprečnice ter napolnjujejo široki prostor med Muro in Dravo. Zato se kmalu razcepijo v več širokohrbtaih vej, ki se vzdigajo 2000 do 2500 m visoko in imajo obširne pašnike. Na vzhodni strani Labodske doline se vzdiga lepa Golica (Koralpe, 2140 m). Tega pogorja poudaljšek vzhodno od Maribora so vinorodne «Slovenske gorice».

6.) **Vzhodnoštajerske (Fišbaške) Alpe** so zadnji odrastek proti ogerski nižini. Na tromeji se vzdiga Veksel (1740 m), blizu Gradca pa razgledni Sokol (Schöckl, 1448 m). Litvansko pogorje se vleče do Donave, Bakonjski les pa obdaje severni breg Blatnega jezera.

B. Severne vapnene Alpe.

1.) **Predarlske in Algavske Alpe** med Bodenskim jezerom in Lehom. Parsajer (3020 m); sedlo Arl (1800 m), pod njim 10 km dolg predor.

2.) **Severnotirolske vapnene Alpe** do Ine. Proti s. se spuščajo počasi k bavarskemu višavju, kjer leži nekaj lepih predgorskih jezer. Zugšpic (2960 m).

3.) **Salcburške Alpe** do Salice. Tu se vzdigajo grmade z navpičnimi stenami in skalnatimi planotami, na katerih je vse polno razpok, jam in s snegom napoljenih rup. To kažejo že imena, n. pr. «kamenito morje», «mrtvo pogorje» itd. Vacman (2700 m); Večni Snežnik (2940 m).

4.) **Gorenjeavstrijske Alpe** do Aniže so podobne poprejšnjim. Najvišje so v Salckamergutu (polnem kamene soli); Dahštaju (3000 m). V predgorjih je vse polno lepih jezer, kjer so krasna letovišča.

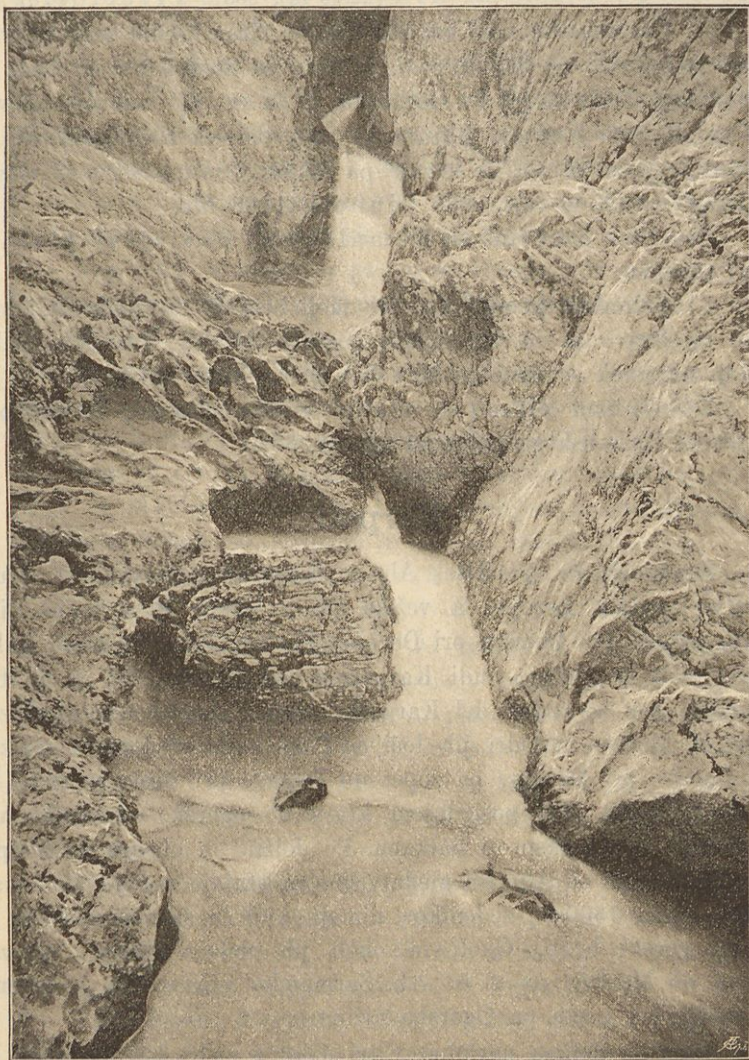
5.) **Dolenjeavstrijske Alpe** do dunajske kotline. Onostran aniške poprečnice prihajajo Vapnene Alpe bolj prijazne ter se vlečejo v mnogih vzporednih, porastenih pogorjih. Samo v južnem delu («severnoštajerske Alpe») je še nekaj višjih gora, n. pr. Hohšwab (2300 m), potem pa se znižujejo, in Dunajski Snežnik (2070 m) je zadnja mogočna gora, katera se vidi že od daleč iz ogerske nižine. Dunajski les z Leopoldovim gričem je zadnji odrastek severnih Alp.

C. Južne vapnene Alpe.

1.) **Ortleška skupina**. Ob sedlu Stilfsu (2780 m), čez katero vodi najvišja cesta v Alpah, se začenja velikansko pogorje, ki je polno ledenikov in napolnjuje ves prostor med Adižo pa Gardskim jezerom. Sestavljeno je še iz prvotnega kamenja. V njegovem severnem delu se vzdiga najvišja gora v Avstriji, Ortler (3900 m). Južna skupina, ki je tudi prvotna, se imenuje Adamelo in ima goro Presanelo (3550 m).

2.) **Dolomitne ali Južnotirolske Alpe** se vlečejo proti s. vzh. do doline Ampeca in reke Pjave. Oblika gora je mnogovrstna in vrhunci čudovito nenavadni. Vzdigajo se kot trdnjavski zidovi in stolpi, in le drzneži si upajo na nje. Vedreta Marmolata (3360 m) ima še obširne snežnike. Med Adižo in Brento razločujemo tudi Lesinske Alpe.

3.) **Karnijske Alpe** segajo do Bele in Zilice. Njih severni del se imenuje Zilske Alpe (Dobrač, 2167 m), njih južni pa Kadorske

Pod. 11. Škocjanski dol na Krasu.

ali Beneške Alpe. Črez Pontebo vodi najkrajša železnica med Benetkami in Dunajem.

4.) **Julijske Alpe** napolnjujejo prostor med Taljamentom in Savo. Po sredi njih teče Soča večinoma po poprečnicah. Ta mogočna

vapnena skupina ima velikane, ki se po obliki in lepem razgledu lahko merijo s severnimi Alpami. Triglav (2863 m) ima še večni sneg; Mangart (2678 m), Krn (2245 m), sedlo Predel (1162 m).

5.) **Karavanke** med Savo in Dravo. Črez Predel sega poprečnica v podolžnico ob Beli in Savi, in tako so nastali tod prehodi, ki so podobni prelazom pri Sv. Gothardu, le da so nižji (žabniški prevali 797 m, Rateški 848 m). Karavanke so podaljšek Karnijskih Alp in se vlečejo premočrtno, ne segajo pa nikjer v višino večnega snega. Grintavec (2560 m); sedlo Ljubelj (1368 m).

Podaljšek Karavank so Kamniške ali Savinjske planine ter Pohorje.

6.) **Vzhodna predgorja.** Ob meji hrvaški ter dalje doli med Savo in Dravo je še več nižjih pogorij (Macelj, Ivančica, Bilo). Zadnji odrastek se imenuje Fruška gora blizu Mitrovice.

Z Julijskimi Alpami so v zvezi kraške planote, ki vodijo h gorstvom Balkanskega polotoka (gl. str. 59).

Karpati.

Severovzhodni podaljšek Alp so Karpati, po velikosti drugo gorstvo srednje Evrope, a vežejo jih z onimi le ozki in nizki hrbti, katere deli Donava pri Devinu (Theben, blizu Požuna). Kakor Alpe, tako se vlečejo tudi Karpati v podobi loka, ki pa je bolj sklenjen, ker se zadnji del Karpatov obrača zopet nazaj proti zah. Črta ob Moravi in Odri jih loči od Nemškega sredogorja na zah. Od Donave pri Devinu, pa zopet do Donave pri Ršavi meri ta lok okoli 1500 km. Pri poslednjem kraju ob ogersko-rumunski meji stoje Alpe ravno nasproti Balkanu. Po dolžini in obsegu so Karpati le malo manjši od Alp, ali glede višine zaostajajo mnogo (slemenska višina znaša 1300 m, ledenikov nimajo nič) in so večinoma le gozdnati gorski hrbti. Okoli in okoli jih obdaje nižavje: na zah. nižina ob Moravi, na s. in vzh. Sarmatska nižina, na j. Dolenje-donavska, na j. zah. pa Ogerska nižina.

Karpatate delimo navadno v tri dele: v zahodne do reke Poprada, v srednje do izvira Viša in Bistrice ter v vzhodne ali zaleške Karpatate. Po sestavi razločujemo osrednje Karpatate med Oravo, Vago, Dunajcem in Popradom (sestavljene so iz prvotnega kamenja) ter zunanji pas, ki je sestavljen iz peščenca in se vleče okoli osrednjih Karpatov. Gozdnati Karpati nimajo notranjega pasa, zato so mnogo ožji od zahodnega in vzhodnega dela.

1.) **Zahodni Karpati:** *a)* Mali Karpati od Donave do Mijave; *b)* Beli Karpati do Bečve (prehod Lisa gora); *c)* Zahodni Beskidi do Sole (prehod Jablunka) in *d)* Visoki Beskidi do Dunajca (Babja gora, 1720 m).

Visoka Tatra je najvišji in najdivjejši del Karpatov, sestavljen iz granita. Vleče se le 90 km daleč od Orave do Poprada, ima pa velikanske oblike, ostre grebene in vrhunce, vse polno jezer («ples»), ki jih obdajajo okoli in okoli globoke doline. Po svojem rastlinstvu in živalstvu (imenitno planšarstvo) nas spominja Alp. Najvišja gora je Gerloški ščit (Gerlsdorfer Spitze, 2660 m).

Vzporedno z zunanjim pasom se vlečejo notranja pogorja, ki polnijo prostor doli do Donave in Tise. Sem spadajo: *a)* Nizka Tatra ali Liptavske gore, ki se vlečejo med gorenjo Vago in Gronom vzporedno z Visoko Tatro (gora Djumbir, 2040 m); *b)* Fatra zahodno od Orave; *c)* Nitranske gore med Vago in Nitro, imajo porastene hrbte in rodovitne doline; *d)* Ogersko rudogorje, na obeh straneh Grona, je bogato zlata in srebra; *e)* Novogradske gore in Matra ob Zadjivi, ter *f)* Hedjalja med Hernadom in Bodrogom, znana po svetovno imenitnem tokajskem vinu.

2.) **Srednji Karpati,** *a)* Vzhodni Beskidi od Poprada do Visloke; sedlo Dukla (502 m); *b)* Gozdnati Karpati do Viša, nerodovitni in redko naseljeni. Od zah. proti vzh. postajajo vedno višji in širši. V njih se nahaja mnogo premoga, soli in petroleja. Črez sleme je težko priti, zato so posebno važna tista sedla, črez katera vodijo ceste, n. pr. Verečki in Jabloniški prehod. Poslednjega imenujejo tudi «Madjarsko pot», ker so baje Madjarji črezenj prišli na Ogersko. Najvišji vrhunec so ob izviru Tise, n. pr. Črnagora (2026 m).

Beskidi in Gozdnati Karpati se spuščajo počasi na severno stran proti Sarmatski nižini ob Visli in Dnjestru. Onostran tega se vleče Podolski hrbet, 300 do 400 m visoka in rodovitna planota, s katere teko rečice vzporedno v Dnjestr.

3.) **Vzhodni Karpati** obdajajo gorato planoto, ki je poprečno 500 m visoka, in so podobni trapecu, čigar severna in južna stranica sta vzporedni. *a)* Vzhodno robno gorovje je podaljšek Gozdnatih Karpatov, ali znižuje se proti j.; sedlo Rodna (1257 m). Z njim v zvezi je *b)* Severni rob, najkrajši izmed vseh (gora Pietrosul, 2100 m). *c)* Južni rob, ki se obrača blizu 46. vzporednika pravokotno proti zah., se imenuje Transilvanske (Zaleške) Alpe. One so skoro tako visoke, kot Tatra (Negoj, 2536 m), ali

mного pristopnejše (prehodi: Temeš, 1050 m; Crvena veža, 352 m; Vulkan, 508 m). d) Zahodni rob ali Zaleško rudogorje med Samošem in Morišem je najnižji izmed vseh (gora Bihar, 1850 m). Ta obrobna gorovja pa niso tako trdno sklenjena, kakor n. pr. češka, zato teko zaleške reke na tri strani iz notranje dežele.

Ogerske nižine.

Med Alpami, Karpati in balkanskimi gorstvi se razprostira dosti veliko nižavje, ki izliva vse svoje vode v Donavo. Ta se je izvijala zelo težavno skozi «Železna vrata» ter ovirala trgovino po svojih skalah, ožinah in brzicah. Sedaj pa so ji strugo razširili, skale izstreljali in napravili mimo brzic zložne prekope. Vsled tega se bode tudi voda hitrejšje odtekala, in nevarnost povodnji bode mnogo manjša. Do sedaj je bilo ob velikih rekah vse polno močvirij, zlasti ob Tisi, ki se tako močno zavija. Ko se je začel sneg tajati, so nastajale vsako spomlad redne povodnji, ki so pretile slabo zidanim hišam. Sedaj pa je že mnogo voda uravnanih in z nasipi obdanih, a lokve in močvirja ob njih so izpremenjena v rodovitna polja.

V zahodnem delu ogerske nižine se vleče več nizkih pogorij od j. zah. proti s. vzh. Bakonjski les in njega podaljšek Novo-gradsko pogorje jo delita v Veliko in Malo ogersko nižino. S prvo je v zvezi Hrvaško-slavonska nižina in Posavina na južni strani Save, z drugo pa Moravsko polje in Dunajska kotlina. Velika ogerska nižina (nekdaj je bila z morjem napolnjena) je popolnoma ravna in zelo rodovitna, le tu pa tam s peskom posuta. Tudi mala nižina je zelo rodovitna, tako da imenujejo donavska otoka Veliki in Mali Sipanec «sadni vrt ogerski».

Podnebje na Ogerskem je popolnoma celinsko: poletja so vroča, zime mrzle, padavin ni preveč. V Karpatih je mnogo ostrejšje podnebje, nego v Alpah; poljedelstvo in gozdi ne segajo tako visoko navzgor, kakor v naših planinah. Ob južnih obronkih so pa poletja zelo vroča, zato raste tam izvrstno vino. Nižina ogerska pa ima zmerno pustinjaško podnebje, zato ni skoro nič gozdov. Tu pa tam so tla posuta z letečo sipo («puste»), zato so le za pašo pripravna. (Ogerska izvažja mnogo konj, goved in prasičev.) Večina nižine pa je prav ustvarjena za pridelovanje pšenice, ki daje izvrstne žetve, tako da je marsikatero leto premnogo izvažajo.

Nemško sredogorje.

Na severni strani Alp se razprostira Nemško sredogorje od Moze do Odre. Med obema gorstvoma je predalpska planota, ki se deli na švicarsko in švabsko-bavarsko. Prva je gričasta dežela, ki se vzdiga poprek 400 do 500 m nad morjem. Tla so ji zelo rodovitna, in ker je tudi podnebje mnogo milejše, nego na švabsko-bavarski planoti, zato uspeva povsod vino. Obrežja Ženevskega jezera spominjajo na obrežja gorenjeitalskih jezer, ker je zavarovano proti mrzlemu s.

Švabsko-bavarska planota se razprostira od Bodenskega jezera do dolnje Ine in proti s. do Donave. Ona je mnogo višja, nego švicarska, ker stoji podnožje Alp blizu Bodenskega jezera skoro 900 m nad morjem, in ob salcburški meji je planota še vedno 420 m visoka. Ob podnožju Alp je planota gričasta in valovita ter ima več jezer med nasipi, katere so nakopičili ledeniki v «ledeni dobi». Tako imenujemo ono mokromrzlo dobo v prazgodovinskem času, ko je imela vsa Evropa mnogo mrzlejše podnebje, nego sedaj, in ko so se nahajali ledeniki celo po nižjih pogorjih, n. pr. na Krkonoših in na Črnem lesu. Ledeniki so se pomikali takrat s Skandinavije celo v severno Nemčijo in z Alp do srede gorenjeitalske nižine.

Švabsko-bavarska planota se le malo nagiba deloma proti s., deloma proti vzh., zato teko tudi reke počasi in imajo le redko pravilno strugo; vsled tega napravljajo barja in močvirja. Zaradi te dvojne nagnjenosti planote ne teče le Donava od z. proti vzh., nego tudi njeni desni dotoki se obračajo proti s. vzh. Reke so tudi nanese mnogo proda, in zato je srednji pas planote nerodovit, večinoma le z gozdi porasten. Ob izlivu Leha se nahajajo na obeh straneh šotna barja (mečave in mahovje, Ried-Moos). Šele v najnižjih predelih blizu Donave (na obeh straneh Izare) je dosti rodovitne zemlje. Ker je planota odprta mrzlim severovzhodnikom, zato ima tudi zelo ostro podnebje in primeroma malo prebivalcev.

Nemško sredogorje ima prav mnogovrstne oblike, ker se zaporedoma vrste pogorja, stopice, planote in brdja. Po višini spadajo med srednje gorovje (jedna sama gora doseže 1600 m), vrhunci so položno zaokroženi (večinoma kope), hrbti skoro vedno obrasteni, doline rodovitne ter krajine lepe in prijazne, ali nikjer posebno veličastne. Podnebje je večinoma milo in prijetno, dežele so skoro povsod gosto naseljene.

Zanimivo je opazati, kako se ta pogorja vlečejo vzporedno proti trem glavnim smerem. Od j. vzh. proti s. zah. drže Sudeti, Češki in Durinški les; od j. zh. proti s. vzh. Švabski Jura, Taunus, Krušne gore in Češko-moravsko vrhovje; od južnega j. zah. proti severnemu s. vzh.: Vogezi, Črni in Odenski les ter Spesart. Skoro sredi teh pogorij stoji Smrečina, od katere se cepijo štiri pogorja, in v kateri izvirajo štiri reke (katere?). Najbolje delimo Nemško sredogorje v tri večje skupine: češkomoravsko, gorenjerensko in dolenjerensko ter v štiri manjše skupine: hesensko in durinško gorovje, Hare in vezersko gorovje.

Češko-moravska skupina se vleče vzhodno od Nabe in Sale pa do Morave in Odre (med poslednjima je razvodnica pri Granici). Okoli središčne nizke stopnjevine se raztezajo tri precejšnja obrobna pogorja. Jugozahodni rob se imenuje **Češki les**, v začetku tudi Šumava. Vleče se od Kapliškega sedla nad Lincem pa do izvira Ogre ter je sestavljen večinoma iz granita in rule. Vserubski prehod blizu Broda (Furth) ga deli v višji jugovzhodni del z gorama Javorjem (Arber, 1450 m) in Plekenštajnom (1380 m), ter v nižji severozahodni (pravi «Češki les»). Kot predgorje prvega dela se vleče ob Donavi **Bavarski les**. To gorovje nima rudnin, bogato pa je raznega lesa (nahajajo se celo pragozdi), in redko prebivalstvo se peča večinoma z drvarstvom, lesno obrtjo in steklarstvom, pa tudi z živinorejo. Zaradi ostrega podnebja je le malo poljedelstva. Dobivajo pa mnogo šote iz barij, ki se nahajajo tudi na najvišjih hrbtih in po globokih dolinah.

Smrečina, gozdnata ploskasta skupina, veže Češki les s **Krušnimi gorami**. Te segajo proti vzh. do Labe in se strmo spuščajo proti j., k s. prav polagoma. Sestavljene so iz kristalinskega kamena in imajo mnogo rudnin (zato se imenujejo tudi «Češko rudogorje»), n. pr. srebra, železa, bakra in cina, potem premoga in rudninskih voda. Gozdov je malo in podnebje preostro za poljedelstvo. Zato so krepki možaki rudokopi, bolj slabotni (tudi ženske in otroci) pa tko, vezejo in klekajo. Najvišja gora je Klin (1240 m).

Sudeti se vlečejo skoro vzporedno s Češkim lesom med Labo in Odro. Na obeh straneh Labe je «Saska Švica», t. j. **Peščenčevo gorovje**, sestavljeno iz vodoravnih peščenčevih plasti, katere je voda izprala in iz njih naredila čudne oblike, n. pr. skalnate stolpe, vrata, mostove itd. Tudi Sudeti so večinoma sestavljeni iz rule, granita in ilnatega skrilavca. Njih začetek se imenuje do Nise **Lužiško gorovje**, podobno planoti, potem pa **Izerske gore** ob izviru

Izere (Tafelfichte 1120 m). Najvišji del Sudetov, pa tudi najvišje pogorje srednje Evrope so **Krkonoši**, ki se vlečejo v dveh vzporednih, širokih hrbtih do Trutnovskega prehoda. Oni se vzdigajo daleč nad gozdno mejo in spominjajo nekoliko na Alpe, zlasti s svojimi planinami in planšarstvom. Vendar se peča polovica prebivalcev s tkalstvom. Najvišja gora je Sneška (1600 m) ob izvira Labe. Kladske gore obdajajo visoko ležeči «Kladski kotel» in nosijo na j. Kladski Snežnik (1400 m) na češko-moravsko-sleški tromeji. Na zahodni strani so Adersbaške gore, polne čudno izlizanih skal («skalnat gozd»). Zadnji del Sudetov so **Jeseniki**, ki se vlečejo od izvira Morave do Bečve (predol Granica), planoti podobno pogorje iz prvotnega kamenja, v katero so pa globoke doline zajedene. Mnogoštevilno prebivalstvo je zelo marljivo; bavi se s prejštvom, tkalstvom in kovaštvom. Najvišja gora je Praded (Altvater, 1490 m).

Sredi tu opisanih pogorij pa med Donavo, Moravo in gorenjo Labo se razprostira **Češko-moravska stopnjevin**a (južna do Otave in Lužnice, srednja do Berovne in Sazave, severna pa do Ogre in Labe). To so gričaste krajine, deloma rodovitne, deloma bogate premoga, železa in srebra. Ob meji med Češko in Moravsko se vzdiga nekaj višje Češko-moravsko vrhovje, ki zapira na j. vzh. «češki romb», ki je tako imeniten po istosmernosti svojega rečja.

Gorenjerenska skupina se razprostira po obeh straneh srednje Rene od Bazila do Mogunca. Na levi strani gorenje Donave se vleče široki hrbet Švabski Jura (600 do 1000 m), ki odtaka svoje vode večinoma k Nekarju in Majni, ter Frankovski Jura (500 do 600 m), ki se obrne naposled proti s. in se zveže s Smrečino; njega vode se odteka v Donavo. Severno in zahodno od teh pogorij se razprostirajo majhne planote, ki sicer niso posebno rodovitne (le ob desnih pritokih Nekarja so plodoviti predeli), a so vendar prav dobro obdelane in gosto naseljene. Švabski Jura («Ostra planina») je umetno namočen.

Nekarjeva dolina, lepa in rodovitna, loči tu opisani pogorji od **Črnega lesa**, Renska preseka pa od Švicarskega Jure. Črni les se spušča strmo proti Gorenjerenski nižini, položno pa na vzhodno stran. Okrogle kope in žlebasto doline so lepo porastene z gozdi, a najvišji vrhunci se vzdigajo nad gozdno mejo, n. pr. Feldberg (1490 m). Na podnožju gora izvira vse polno rudninskih studencev. Onostran Nekarjeve preseke se vleče Odenski les (do 600 m) do Majne.

Vzporedno s tema dvema pogorjema se vlečejo na levi strani Rene Vogezi, Hart (= gozd) in Hunsruk. Tudi ta pogorja se

spuščajo strmo h Gorenjerenski nižini in so najvišja na j., n. pr. Sulški Balon (Sulzer Belchen, 1430 m). Po Vogeskih dolinah je obrtnost zelo razvita. Nekoliko severno od Štrasburga drži črez nje Marn-renski prekop. Hunsruk je valovita planota in se prišteva že srednjenemškemu hrbtu. Severozahodno od Vogezov je Lotarinška nižina. **Gorenjerenska nižina** se vleče od Bazileje do Mogunca 280 km daleč, a široka je le 30 km. Konec nje je imenitna Bingenska soteska.

Dolenjerenska skupina med Mozo na zah. ter Fuldo na vzh. je bila nekdanj okoli 400 m visoka planota (gore se vzdigajo do 900 m), katero so pa globoko zajedene doline razdelile na mnogo manjših planot. Te so istosmerno postavljene na obeh straneh Renske poprečnice od Bingna do Bona in se imenujejo skupno tudi Rensko skrilynato gorovje. Na vzhodnem krilu slede zaporedoma: Tavnus (vinarstvo in rudninski studenci), Vestervald (ima v vzhodnem delu mnogo rudnin), Sauerland (premogovniki in železniki, tkalstvo) ter Har. Med njimi teko reke Lan, Sig in Rur. Na zahodni strani stojita: Ajfel in Visoka Vena (= barje). Prvi je valovito višavje z mnogimi vulkanskimi gorami in žrelnimi jezeri, druga pa pusta planota z obširnimi barji. Na obeh straneh Moze se razprostira gozdnata planota Ardenov.

Hesenko gričevje med Majno in Vero je ploskastovalovita planota, ki ima nerodovitne hrbte. Ob Majni se vzdiga grmada Spesart, ob izviru Fulde pa zelo razcepljeni Ren (do 950 m).

Durinško gorovje med Vero in Salo. Severozahodno od Smrečine se vlečeta Frankovski in Durinški les. Poslednji je lepo porasteno gorovje, ki ima le malo prehodov in zato deli Frankonijo od Duringije. Med zelenimi listovci je vse polno livad, trdnjav in gradov, tako da gorovje nalikuje kakemu parku. Severno od njega se razprostira Durinško brdje.

Harc je grmadno gorovje med Lajno in Salo, ki se od vseh strani strmo vzdiga iz nižine. Hrbti so lepo okroglasti in porasteni z lepim bukovjem. Severozahodni del je bogat rudnin (srebra). Glavni vrhunec je Broken (1140 m), najvišja gora v severni Nemčiji, o kateri je razširjenih vse polno pripovedek (Friderik Rdečebradec!).

Vezersko gorovje se razprostira na obeh straneh Vezer in je porasteno gričevje. Najbolj proti zah. je porinjen Tevtoburški les (bitka l. 9. po Kr.). Severno od njega se vlečejo Vezerska brda, ki gledajo daleč proti s. v nižino.

Severnonemško nižavje.

Severno od Nemškega sredogorja se razprostira do Severnega in Baltskega morja prostorna Germanska (Nemška) nižina med Skaldo in Vislo (870 km). Nagnjena je proti s. zah., najbolj stisnjena ob dolnji Vezeri, najširša pa ob Odri. Laba jo deli v dve polovici.

Nižina vzhodno od Labe ni popolna ravan, nego ima viške črez 300 m in globoke doline. Ker pa so doline in hrbti zelo široki, zato se ta razloček pogubi, in nikjer se ne opazi niti brdje. Različna tla izpreminjajo prav zelo tudi krajine. Na s. in pa na j. je ravnina nekoliko bolj vzpeta. Blizu obale Baltskega morja se vleče Baltska jezerska ploščina (pruska, pomorjanska in meklenburška), ki je podaljšek litvanske v Rusiji in 100 do 160 m visoka. Preobilna jezera so skoro tako velika, kot predalpska, ali mnogo plitvejša. Od Odre dalje proti zah. (celo v Šlezviku) se vleče ta ploščina prav ob obali, katero navadno spremljajo sipine.

Obala Baltskega morja ima samo v zahodnem delu nekaj globokejših zajed (kilsko in ljubeško), a posamezne dele ji je že morje odjedlo ter jih izpremenilo v otoke (Volin, Uzedom, Rujana). Dalje proti vzh. so odprti in plitki zatoni (Pomorjanski in Gdanski). Večina rek se izliva v zatope (Haff), t. j. v take zalive, katere ločijo ali otoki, ali dolge zemeljske kose (Nehring) od odprtega morja (Pomorjanski, Novi in Kurski zatop). Te zapreke je deloma nakopičilo morje (sipine), deloma so reke prinesle toliko tvarine s seboj in jo odložile pred svojim izlivom. Obala je peščena, le ob rekah in na gričih rodovitna.

Južni hrbet se začenja med Odro in Varto pod imenom Tarnoviško višavje in se vleče proti s. zah. (Flaming) celo v Lineburško puštinjo. Med obema hrbtoma je nižina najbolj vdrta (Berlin stoji le 34 m nad morjem).

Popolnoma drugačna je nižina zahodno od Labe. Tu ni nikakršnega hrbta, ki bi varoval celino proti kipenju Severnega morja, in to morje je vsled plime in viharjev mnogo bolj vznemirjeno od Baltskega. Zato sili vedno dalje v celino, in ljudje se mu branijo le s težavo. Od Kaleškega preliva pa do severnega rta Jutlandije se je vlekel nekdanj nepretrgan niz sipin, katere sta nakopičila morje in veter. Morje pa je raztrgalo ta nasip in ga razdelilo v celo vrsto otokov: zahodnofriških in vzhodnofriških. Za temi otoki so zelo plitki deli morja, ki ostanejo suhi ob oseki. Še v zgodovinskih časih (do trinajstega stoletja) je morje udrlo v rodovitno

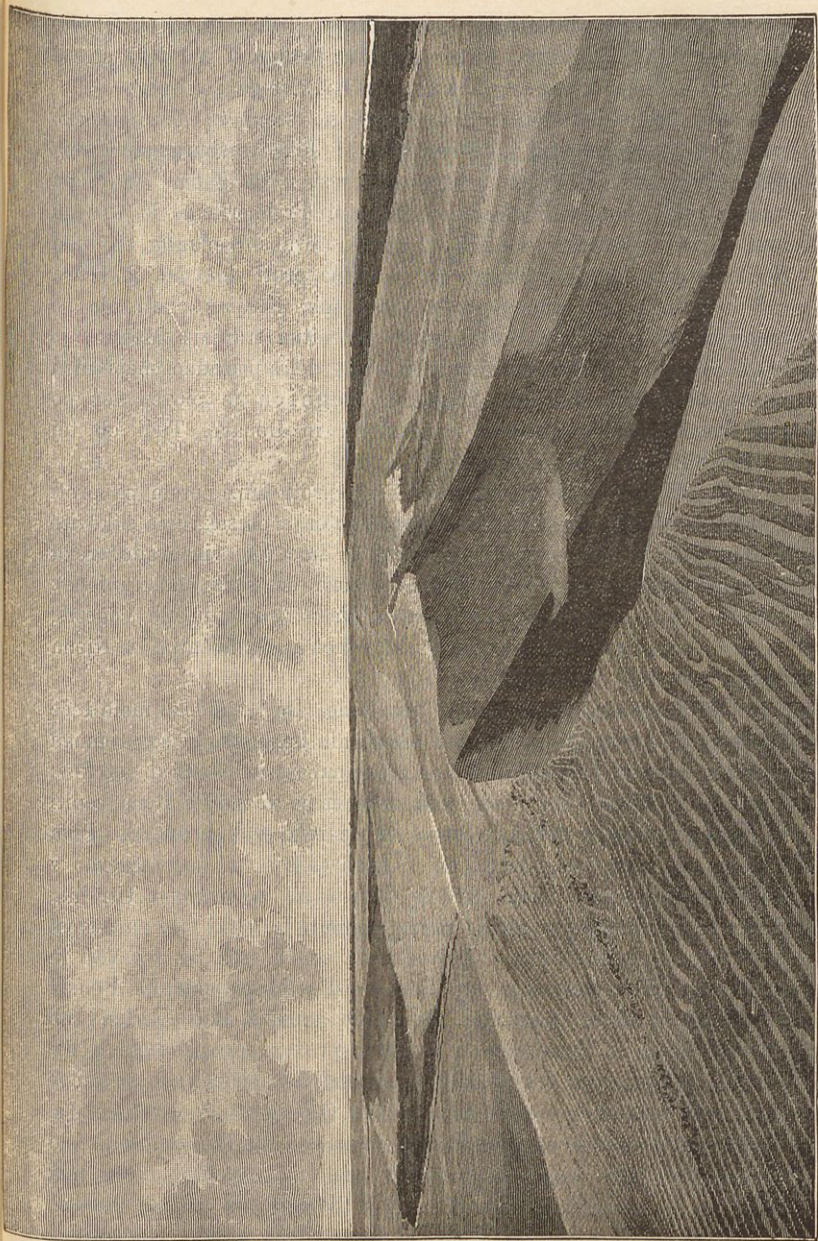
zemljo in pokončalo mnogo tisoč ljudi. Tako sta nastala zaliva Sajdrsko jezero (Zujder) in Dolart. Za plitvinami so napravljeni nasipi, ki branijo za njimi ležeče nizke grezetine poplavam. Grezetine ali črete (Marschen) so zelo plodoviti pašniki, ki pospešujejo živinorejo. O plimi leže pod morsko gladino, in če bi se nasipi pretrgali, bi jih poplavelo morje. Iz tal prihajajočo, ali skozi nasipe prodirajočo vodo odstranjujejo s sesalkami, katere goni veter, ali pa tudi para. Grezetine so najbolj razširjene ob izlivu Rene, potem v severni Holandiji, ob izlivu Emze, Vezere in Labe. Prebivalstvo na njih je zelo gosto.

Bolj na znotraj je ravnina nekoliko višja in varna morskih proval. Imenuje se ta predel Gēst, t. j. barje, ki je pomešano s peskom, porasteno z grmičjem, malo rodovitno in daje obilo šote. Razprostira se od vzhodne holandske meje čez Oldenburško in zahodno Hanoveransko. Kadar hočejo barje obdelati, požgo šoto, ali pa napravijo jarke; poslednje je pravilnejše in sedaj vedno bolj navadno. Gēst ima najredkejšo prebivalstvo v celi Nemčiji, sešbno Lineburška pustinja.

Vodovje srednje Evrope.

Srednja Evropa ima premnogo rek, ki so precej enakomerno razdeljene in daleč navzgor plovne, da se pride po njih in ob njih v najnotranjše predele. Nagnjenost srednje Evrope dela, da teko največ proti s., deloma pa tudi proti vzh.; le iz Alp jih teče nekaj tudi v Sredozemsko morje. V Alpah izvirajo štiri večje reke (Rena, Rodan, Pad in Adiža) in ravno toliko tudi v Nemškem sredogorju (Donava, Vezera, Laba in Odra). Tri manjše izvirajo v Germanski nižini (Skalda, Emza in Ajder), dve večji pa v Karpatih (Visla in Dnjestr), ali poslednji dve tečeta večinoma po vzhodni Evropi.

Rena («nemška reka») izvira na severnem obronku Svetogothardskega pogorja (pod imenom «prednja Rena»), teče s početka proti s. vzh., pri Kuru pa se obrne proti s. in prodira predgorja do Bodenskega jezera (64 km dolgo, 17 km široko). Na spodnjem, zahodnem koncu se deli v dva zaliva. Iz južnega (Untersee) izteka Rena proti zah. in prodira med Švicarskim in Švabskim Juro. Pri Šafhavznu napravlja imenitni «renski slap», ki je pa le 20 m visok, 150 m širok). Na tej poti dobiva od l. strani Turo in Aro z Rajso (od d.). Ara, glavna reka Švicarske planote, izvira izpod Finsterarhorna, teče skozi Brijenško in Tunsko jezero mimo Berna proti s., ali

Pod. 12. Šipine v severní Němčiji.

Švicarski Jura jo obrne proti s. vzh. Rajsa ji donša odtok Štirikantonskega jezera, Limat pa Curiškega. Na levi strani sprejema odtok Novogradskega in Bilskega jezera.

Pri Bazilu se obrne Rena proti s., stopi v Gorenjerensko nižino in tu se začne njen srednji tok. Pri Štrasburgu sprejema od l. plovno Il, ki je po prekopu v zvezi z Rodanom, od d. pa mnogo večja dotoka Nekar in Majno. Prvi prihaja iz Črnega lesa, teče s početka po zelo rodovitni Švabski planoti, a nad Hajdelbergom prodere gorovje in se obrne proti zah. Majna izvira v Smrečini in ima zelo zavrt, zahodni tok. Krajine okoli nje so rodovitne in imajo več velikih mest. Imenitna trdnjava Mogunc je branila vhod v Majnsko dolino. Ta reka dela prirodno mejo med severno in južno Nemčijo. L. pritok Regnica je ploven ter po Ludvikovem prekopu zvezan z Altmilom in Donavo. Tudi ob tej vodni poti je mnogo važnih mest.

Pri Moguncu se zavije Rena malo proti zah., potem pa proti s. zah. ter prodira skozi Skrilnate gore. Ta ozka preseka ima slikovite kraje, stara mesta, drzovite razvaline in imenitne vinograde, reka pa napravlja mnogo brzic (skalnate kleči so sedaj odstranjene). Dotoka: Lan od d., Mozela od l. Ta izvira v južnih Vogezih, a izliva se pri imenitni trdnjavi Koblencu («confluentia»). Njena dolina raja tudi imenitno vino.

Pri Bonu se začne dolnji tok Rene. Do holandske meje teče kot mogočna reka po zelo gosto naseljenih krajinah, ki so premoga in železa bogate. Največja obrtnost pa se nahaja v dolinah d. dotokov: Sig, Rur, Lipe. Onostran holandske meje se počne Rena cepiti na panoge (začetek delte) in tu se obrne reka tudi proti zah. Prva panoga na l. je Val, druga na d. Isel (Ajsel), ki teče severno v Sajdrsko morje, in tretja Stara Rena, ki teče mimo Utrehta, dočim se zelo zmajšana glavna struga imenuje Lek, ki teče naravnost proti zah. mimo Roterdama. Največ vode izmed vseh pa ima Val, in zato je on glavna prometna pot. Vanj se izliva Moza, najdaljši Renski dotok, ki izvira na Langrski planoti in prodira skozi Ardene ob belgijski meji. V Rensko delto se izliva prav za prav tudi Skalda (Šelda), ki izvira na Francoskem (v flandrijskih višinah) in se začne širiti pod Antverpnom v morskoročiva Oster- in Vesteršelda. Renska delta je obširna grezetina (deloma pod morskogladino), zelo skrbno obdelana, gosto naseljena in ima mnogo velikih mest. (Od Rene se je razširila omika po drugi Nemčiji, in ob tej reki so najstarejši kraji v nemški zgodovini, najstarejša mesta cele države.)

Emza izvira v vestfalskem nižavju, teče naravnost proti s. in se izliva v Dolartski zaliv. — Njej podoben je tok Vezere, ki se steka iz Fulde in Vere (izvirajoče izpod Rena in Durinškega lesa). Ko prodere Vezersko pogorje («vestfalska vrata»), prestopi v severnonemško nižino. D. dotok Aler (z Lajno od l.) jo obrne proti s. zah. Pod Bremenom postaje plovna ob plimi in ima trombast izliv.

Labá je največja reka Germanske nižine. Izpod Sneške teče južno do Pardubic, potem pa zahodno do izliva Izere (od d.). Pri Melniku pa jo obrne Vltava proti s. in ji pripelje toliko vode, da postane plovna za večje ladje. Vltava je glavna reka Češke (plovna od Budjejevic) in teče skoro naravnost po sredi dežele od j. proti s. ob poldnevniku 14·5 vzh. od Griniča. Ko prodere Peščenčevo gorovje, nastopi svoj srednji tok in se obrne proti s. zah. Do Devina jo spremljajo še nizke visočine Nemškega sredogorja. Dotoka sta ji Moldava in Sala od l. Potem prestopi v Germansko nižino in teče nekaj časa proti s., Havela od d. jo pa obrne končno proti s. zah. Poslednja izvira v meklenburških jezerih in dobiva od l. Sprevo, prihajajočo iz Lužiških gora. Obe reki napravljata več jezer in sta po plovnih prekopih v zvezi z Odro. Od Prage do Hamburga je Laba zelo važna notranja cesta, pri poslednjem mestu pa se začinja pomorska plovitev, ker do tja gori prihaja plima. Laba ima trombast izliv.

V Baltsko morje teče 1.) Odra, ki izvira v moravskih Jesenikih. Njen gorenji tok je zelo kratek (sega le do Bohumina), potem se obrne proti s. zah. in obkrožuje podnožje Sudetov. Pri Ratiboru postane plovna, sprejema od l. Kladsko Niso ter prestopi v nižino pri Glogovi (začetek dolnjega toka). Iz Sudetov dobiva na l. še Bobro in Zgoreliško Niso, malo pozneje na d. pa svoj največji dotok, Varto z Notečem; (od poslednjega vodi prekop k Visli). Potem se obrne proti s. in prodira skozi jezersko ploščino ter se izliva pri Štetinu v Pomorjanski zatop. 2.) Visla, glej: Vzhodno Evropo str. 126.

V Jadransko morje teko iz Alp: 1.) Adiža izvira iz jezera na sedlu Rešnu in teče večinoma po poprečnicah, le skozi Vinčgav preteka podolžnico. Pri Bocnu sprejme od Brenerja prihajajočo Izako, v katero se izliva od l. Rijenca, ter nastopi svoj srednji tok. V tem je že plovna in dobiva od l. dotok Avizijo. Pri «veronskih vratih» prestopi v gorenjeitalijansko nižino, se močno približa Padu, pa vendar teče vzporedno z njim in se sama izliva v morje.

2.) Plava in Taljament sta skoro popolnoma italijanski reki; poslednja dobiva čez Pontebo Belo s Koroškega.

3.) Soča izvira med Triglavom in Mangartom, nasproti izviru Save, in teče tja pa sem večinoma po poprečnicah. L. dotoka Idrijca in Vipava.

V Črno morje teče Donava, najjimenitnejši veletok srednje Evrope in drugi v naši zemljin. V njenem porečju je nastala Avstro-ogerska monarhija, in zato se ta primerno imenuje «podonavska država». V zgodovinskem pogledu je mnogo važnejša od Rene. Ob času rimskega gospostva je bila več stoletij severna meja njih mo- gočne države, in šele valovi ljudskega preseljevanja so pljusnili čez njo. Njena trgovinska važnost pa se je primeroma pozno spo- znala. Šele, ko so začeli križarji ob Donavi gori in doli potovati, se je odprla ob njej tudi trgovinska pot. Za plovitev pa je bilo v strugi mnogo zaprek, katere so šele v najnovjšem času odstranili.

Donava ima v Črnem lesu dva izvira (Bregge in Brigah) ter teče po Švabsko-bavarski planoti proti s. vzh. do Rezna, potem pa se obrne proti j. vzh. Njeni levi dotoki (Altmil, Nab) je ne pomnože posebno; največ vode dobiva z Alp. Ilera se izliva pri Ulmu v Donavo in jo naredi plovno za male ladje. Leh pa Izara imata močvirne bregove, ravno tako tudi Donava blizu nju izlivov, in zato stoje mesta na levem, višjem bregu. Pri Pasavu se izliva Ina, naj- večji dotok v gorenjem toku, ki ima več vode, nego Donava. Ona prihaja daleč izmed Alp (izpod sedla Maloje v Engadinu), teče od Finsterminških vrat naprej po podolžnici skozi severno Tirolsko, pri Kufštajnu pa prodere Vapnene Alpe in stopi na Bavarsko planoto. Od d. se izliva v Ino Salica, ki prihaja izpod Gerloškega sedla.

Srednji tok Donave se začenja pri Pasavu in trajja skozi vso našo monarhijo do Ršave. Na tem potu se večkrat zoži, pa stopi zopet v širše kotline in nižine. Od Linca do Požuna teče večinoma vzhodno ter dobiva na d. Truno («jezerska reka») in Anišo, na l. pa (gorenjo) Moravo, ki prihaja od moravskega Snežnika. Dunajska kotlina je največja v Avstriji, sicer le malo rodovitna, pa v južnem predelu gosto naseljena, ker je zaradi obilne vodne sile obrtnost močno razvita. V tej kotlini leži svetovno mesto Dunaj ob križišču cest med s. in j., ter med zah. in vzh.

Pred Požunom («ogerska vrata») prestopi Donava na Ogersko, v Malo ogersko nižino, ter sprejema od d. Rabo, od l. pa Vago, Gron in Nitro. Prekrčivši si pot skozi višegradsko so- tesko, se obrne pri Vacovu naravnost proti j. ter premeri Veliko ogersko nižino, ali ne po sredi, nego Donava se drži njenega zahodnega roba, odrastkov Alp. Po sredi nižine teče Tisa, ki ima

len tok in močvirnate bregove, kakor tudi bližnja Donava. Ogerska nižina je ob rekah sploh zelo močvirna, dalje od njih pa pustinja, le njen jugovzhodni del (Banat) je zelo rodoviten. Drava, ki prihaja s Toblaškega polja in sprejema od l. Muro (potem postane plovna), obrne Donavo proti vzh., Tisa pa zopet proti j. Poslednja dobiva vse svoje večje dotoke od l. strani, z zaleškega višavja: Samoš, Križ in Maroš. Sava (z d. dotoki Una, Vrbas, Bosna in Drina) obrne Donavo končno proti vzh. Na d. sprejema v srednjem toku še (dolenjo) Moravo, ki prihaja iz stare Srbije. Najdaljša soteska je Kazan, in konec nje so brzice pri Železnih vratih. Ta del struge je sedaj urejen.

Dolenji tok se obrne za malo časa proti j., potem pa proti vzh.; prav blizu morja proti s., potem pa končno proti vzh. V počasnem toku se vali okoli Vlaške nižine, ki je ob reki močvirnata, zato tam ni večjih mest. Šele ob poslednjem Donavskem kolenu se nahaja važno tržišče Galac, a na desnem višjem bregu je več mest, ki so bila nekdanj turške trdnjave. V spodnjem toku dobiva Donava od d. Isker, od l. pa iz Karpatov Olto, Seret in Prut. Kmalu pod Galcem se začne Donava deliti na panoge, izmed katerih je najvažnejša srednja, Sulina, ker jo vedno čistijo za velike ladje. Dolenja Donava je nevtralna, in plovitev po njej nadzoruje posebno poverjenstvo evropskih velevlasti.

Nemško cesarstvo.

(540.500 km², 53 milj. pr.).

Nemčija je sestavljena (po ustavi iz l. 1871.) iz šestindvajsetih samostalnih držav (kraljevin, velikih vojvodin, vojvodin, kneževin, treh mestnih republik in jedne «državne dežele»). Na zunaj se kažejo kot jednotna država, pa tudi v znotranji upravi imajo mnogo skupnega, n. pr. vojaštvo, carinstvo, denarstvo in nekatere dele pravosodja. Voditeljica te države je Prusija, in vsakokratni pruski kralj je ob enem tudi «nemški cesar», ki zapoveduje celi nemški vojski. Najgostejše je prebivalstvo v obrtnih predelih jugozahodne Nemčije. Poprek pride 97 ljudi na vsak km².

Nemško cesarstvo je večinoma celinska država, ker je obala Severnega morja kratka, a baltska obala pa malo razvita. Zlasti gorenja (južna) Nemčija je popolnoma celinska, kakor se to spozna tudi iz podnebja. Samo zahodni del nizke Nemčije ima namorsko podnebje. Vendar ni veliko razločka v toplini, ker severnejši kraji

leže nižje, južnejši pa višje. Najmrzlejše je podnebje na Švabsko-bavarski planoti, najtoplejše pa ob Reni in njenih stranskih dolinah, ki so zavarovane proti mrzlim vetrovom.

Podnebje je torej ugodno poljedelstvu, katero goje povsod zelo marljivo in previdno. Skoro polovico površja pokrivajo njive, in skoro polovica prebivalstva se peča s poljedelstvom. Žita in sadja pridelujejo obilno, in izvrstno vino uspeva ob srednji Reni in Mozeli. Tudi sladorne pese in tabaka pridelujejo mnogo. Četrtno države pokrivajo gozdi: na podnožju gora ter ob Havoli in Sprevi bukovi in hrastovi gozdi, na gorah in jezerskih ploščinah pa jelovje. Manj razširjena je živinoreja, vendar goje izvrstne konje po severni Nemčiji, goveda po grezetinah in alpskih deželah, ovce pa na Saskem, v Šleziji in po pustinskih predelih.

Nemčija je bogata rudnin, zlasti premoga (ob Reni, na Saskem in Šleskem), in že zgodaj so postali Nemci izvrstni rudarji. Okoli rudnikov se nahajajo tudi najvažnejši obrtni predeli, zlasti po severnih obronkih sredogorja, pa tudi po nižini, v severni Alzaciji in ob Nekarju. Najbolj cveto železna obrtnost, pa volnena in bombaževa. Obilo surovin in obrtnih izdelkov povzdiga tudi trgovino, katero pospešujejo plovne reke, prekopi, železnice in lega ob morju. Svetovni trgovinski mesti sta Hamburg in Bremen, katerih ladje plovejo po vseh morjih in prinašajo blago iz vseh prekmorskih krajev. Šele v drugi vrsti je omeniti luke Baltskega morja (Štetin in Gdansko). Iz nemških naselbin v Afriki in Avstraliji dovažajo slonovo kost, začimbe in kavo.

Večina prebivalcev so Nemci, ki se po narečju zopet dele v gorenje (Švabi, Bavarci, Franki in gorenji Sasi) ter dolenje ali ravninske (dolenji Sasi in Frizi). Književni jezik je že od šestnajstega stoletja «visokonemški». Poleg Nemcev je pa še 4 milj. Slovanov (Poljakov in Lužičanov), potem nekaj malo Dancev, Francozov in židov. Po veri je skoro dve tretjini protestantov in le dobra tretjina katoličanov. Protestanti bivajo zlasti po severni Nemčiji, pa tudi na Virtemberškem in v srednji Frankoniji; katoličani večinoma po južni Nemčiji, pa tudi v porenski pokrajini, Vestfaliji in na Poznanjskem.

Kraljevina Pruska (348.000 km² in 32 milj. pr.). Prusija (Po-Rusija, kjer so nekdanji Slovani bivali) je največja nemška država ter obsega skoro vso severnonemško nižino in velik del nemškega sredogorja. Njeno središče je marka braniborska, a vladajoča rodovina «Hohenzollern» je doma na Švabskem; pokrajino Prusko je dobila šele v sedemnajstem stoletju, a zelo se je pomnožila šele l. 1866. Razdeljena je na 14 pokrajin (Berlin je pokrajina za se).

1.) **Vzhodna Pruska** onostran Visle je malo rodovitna, polna jezer, redko naseljena, ima ostro podnebje, a izvrstno konjerejo. Kraljevec (Königsberg, 176.000 pr.) je važno tržišče (jantar) utrjena luka in vseučilišče. Tukaj kronajo pruske kralje. Tilža (Tilsit) ob Njemnu.

2.) **Zahodna Pruska** ob dolnji Visli je rodovitna, ali ob času, ko se led taja, jo poplavlja reka, zato stoje mesta večinoma na robu jezerske ploščine. Tretjino prebivalcev govori poljski. Gdansko (120.000 pr.) je važna izvozna luka za žito in les s Poljskega na Švedsko in Rusko. Mesto je starinski zidano in močna trdnjava. Torunj, trdnjava (Kopernik!); Elblog (Elbling), cvetoče obrtno mesto ob Nogatu.

3.) **Poznanjsko**, nižina ob Varti in Noteči, deloma prav rodovitna. Ker je poprej spadalo h kraljevini Poljski, govori še več kot polovica prebivalcev poljski. Poznanj, trdnjava proti Rusiji; Gnezdno, staro gl. m.

4.) **Šlezija** ob gorenji Odri je zelo bogata in gosto naseljena. Poleg izvrstnega poljedelstva in ovčarstva ima mnogo premoga (zlasti blizu avstrijske meje), potem železa in kositra, zato je tudi zelo obrtna dežela. V gorenji Šleziji biva mnogo Poljakov. Vratislav (Breslau, 374.000 pr.), imenitno tržišče ob križišču cest; vseučilišče. Ratibor, tu se začinja plovitev po Odri; Legnica; Zgorelice (Görlitz), mnogo tvornic za volnino. Prebivalci na podnožju Sudetov se sploh močno pečajo s platnarstvom in tkanjem volne in bombaža.

5.) **Braniborsko**, večinoma v porečju Havole in Spreve, se razprostira od Labe do Odre. Peščena tla so nerodovitna in z borovci porastena. Ob gorenji Sprevi bivajo slovanski Lužičani. Sredi dežele stoji Berlin (1.700.000 pr.), gl. m. Prusije in Nemčije, ki je lepo zidano. V tem stoletju je neizrečeno naraslo, ker se tam križajo trgovinski poti (11 železnic). Oddaljeno je enakomerno od Labe in Odre in z obema zvezano po prekopih, tako da se blago lahko po ceni dovaža. Berlin ima največje nemško vseučilišče, veliko trgovino in obrtnost (stroji, galanterije, porcelan). Potsdam («pod dobmi») je druga prestolnica. Staro gl. m. Branibor (Brandenburg) med havolskimi jezери; Spandav, trdnjava; Frankfurt na Odri, veliki sejmi.

6.) **Pomorjansko** ob Odri in Baltskem morju. Vzhodno od Odre je dežela peščena, posajena z borovci in ima dobro ovčarstvo. Štetin (140.000 pr.) je najvažnejše tržišče ob Baltskem morju in

luka za Berlin. Štralsund, izvozna luka za Švedsko. Otok Rujana (Rügen) je rodoviten in ima snežnobelo krednato obalo; slovanske starine.

7.) **Saska** obsega vzhodni del Harca in Durinškega lesa pa nižino ob Labi in Sali. Med to pokrajino se nahaja mnogo manjših držav. Devin (Magdeburg, 215.000 pr.) stoji tam, kjer je še zložen brod čez Labo in vodi cesta ob nemškem sredogorju proti vzh.; važno tržišče in obrtno mesto. Vitenberg, «zibelka reformacije»; Halberštat, starinsko mesto; Hale (116.000 pr.), vseučilišče in stare solarnice; Milhavzen, tkalstvo; Erfurt, glavni kraj v Durin-giji (vrtnarstvo).

8.) **Šlezvik-Holštajn** se razprostira po južnem delu Jutlandije. Do l. 1864. je bila ta pokrajina še danska, ali Danci bivajo le na s. Bolj pristopna je obala Baltskega morja, ker je tam mnogo globokih in dolgih zajed; obala Severnega morja je zelo plitka. Altona (150.000 pr.) meji ob Hamburg, trgovinsko in obrtno mesto; Kil, prva bojna luka (severnovzhodnomorski prekop), vseučilišče, ribištvo; Šlezvik, blizu njega grad Gotorp.

9.) **Hanover** (do l. 1866. kraljevina) obsega zahodni del Harca pa grezetine in pustinje med Vezero in Labo, ki so naseljene zelo redko. Hanover (210.000 pr.), lepo in prijazno mesto, obrtnost, politehnika; Gotingen, staro, imenitno vseučilišče; Minden ob stočju Fulde in Vere; Lineburg sredi pustinje je bilo nekdanje imenitno tržišče; Vilhelmshafen, bojna luka ob Jadskem zalivu.

10.) **Vestfalija** med renskim Skrilnatim gorovjem in Tevtoburškim lesom. Minster, staro škofijsko mesto v žitorodnem predelu; Paderborn, starinsko mesto; Bilefeld, platnarstvo; Dortmund sredi obširnih železnic in premogovnikov; Bohum, jeklene livarnice.

11.) **Porenska** obsega kolinsko kotlino in večino Skrilnatega gorovja na obeh straneh Rene. Visočine so nerodovitne, ali doline pregosto naseljene, tako da ima dežela več nego osem mest s 50.000 prebivalci. Obrtnost je zlasti živahna na vzhodni strani Rene (v dolini Rure in Lipe), ker je tam mnogo premoga, železa in gonilne sile. Kolin (Köln, 320.000 pr.), že od Rimljanov utemeljeno mesto, do katerega lahko prispejo manjše morske ladje, ima mnogo srednjeveških stavb, imenitno prestolnico, trdnjavo, trgovino in obrtnost («kolinska voda»). Koblenec; Trevir (Trier), rimski spomeniki in vinarstvo; Ahen (110.000 pr.), toplice in suknarstvo; tu so kronali nemške kralje do šestnajstega stoletja. V obrtnem predelu

stojita na tesnem mestu Elberfeld-Barmen (266.000 pr.), svilarstvo, platnarstvo in bombažarstvo; Solingen izdeluje kovinske predmete; Esen, livarnice topov; Diseldorf (176.000 pr.), trgovina, slikarska šola; Krefeld, središče nemškega svilarstva.

12.) **Hesen-Nasav** obsega jugovzhodni del Skrilnatega gorovja in hesensko gričevje ob Fuldi. Kasel je bil do l. 1866. sedež izbornega kneza. Fulda, star samostan; Vizbaden (krasno mesto, stoječe med vrta), Ems in Homburg so imenitna kopališča. Frankfurt na Majni (230.000 pr.) je bilo poprej samostalno mesto, kjer so volili in kronali nemške kralje od šestnajstega stoletja dalje; živahna trgovina in mnogo denarnih zavodov.

13.) **Hoencolern**, dedna deželna vladajoče rodovine, leži ob gorenji Donavi in Nekarju, popolnoma oklenjena od Virtemberške in Badenske. Sigmaringen pa prenovljeni rodni grad Hoencolern.

Kraljevina Saska je po velikosti tretja država ter obsega severne obronke Krušnih in Lužiških gora pa pred njimi ležečo nižino. Dežela je obdelana marljivo in ima cvetoče ovčarstvo, ali več nego polovico marljivih prebivalcev se redi z rudarstvom (zlato, cin, železo) ter obrtnostjo (platno, volnina in bombaževina). Prebivalstvo je najgostejše na Nemškem (253 na km²). Gl. m. Draždane (Dresden, 336.000 pr.) imajo lepo lego na obeh straneh Labe, tam, kjer stopi izmed gorovja, potem lepe zgradbe in umetniške zaklade, zato jim pravijo «nemška Florenca». Največje mesto je Lipsko (Leipzig, 400.000 pr.) ob križišču cest, zato ima veliko trgovino (tri velike sejme, katere obiskujejo zlasti vzhodnoevropski trgovci); glavno skladišče za kožuhovino, središče nemškega knjigotrštva. Bitka l. 1813. (Jurij Šubie). Kamenice (Chemnitz, 160.000 pr.), glavni sedež bombaževine obrtnosti na Nemškem. Cvikov ima velike železne samokove, Mišonj najstarejšo tvornico za porcelan v Evropi. Okoli Budišina bivajo gorenji Lužičani.

Durinške države. Ob obeh straneh Durinškega lesa (krasno bukovje) ter v porečju Sale in Vere je osem majhnih držav, ki so sestavljena vsaka iz dveh ali še več kosov, zato nimajo velikih mest. Prebivalci so marljivi poljedelci. *a)* Velika vojvodina Saska-Vajmar: Vajmar, «nemške Atene» (Goethe, Schiller, Herder, Wieland); Jena, vseučilišče; Vartburg (pri Ajzenahu), zelo važen grad v književni zgodovini nemški. *b)* Vojvodina Saska-Koburg-Gota: Gota, prestolnica, stoji krasno na severni, še lepše pa Koburg na južni strani Durinškega lesa. *c)* Vojvodina Saska-Altenburg:

Altenburg. *d)* Vojvodina Saska-Majningen: Majningen. *e)* Dve kneževini Švarcburški: Rudolštāt in Sondershavzen. *f)* Dve kneževini Rajs: Grajc z obrtnim mestom Gera in Šlajc.

Države ob Harcu in Vezerskem gorovju. *a)* Vojvodina Brunšviška (Braunschweig) med Vezero in Alerjem: Brunšvik. *b)* Vojvodina Anhaltska sega od Harca do Labe (še črez) in Sale: Desov. *c)* Dve kneževini Lipe ob kolenu Vezere. *d)* Kneževina Valdek zahodno od Kasla.

Države v nižini. *a)* Dve veliki vojvodini Meklenburški: Šverin in Strelic. Dežela je deloma peščena ploščina, na s. pa rodovitno žitno polje. Prebivalci so bili nekđaj Slovani. *b)* Mestna republika (nekđaj svobodno mesto in sedež kupčijske družbe «Hanze») Ljubek ob Travi; trguje še vedno marljivo s Švedijo in Rusijo. *c)* Mestna republika Hamburg (625.000 pr.), 90 km nad izlivom Labe, do kamer prihajajo lahko največje morske ladje; ima mnogo tolmunov, kjer blago nakladajo in razkladajo; prvo tržišče na evropski celini. Zimska luka je v Kukshafnu. *d)* Mestna republika Bremen (142.000 pr.), drugo tržišče v Nemčiji (vvaža tabak in ameriški petrolej) in gl. luka za izselnike. Sedaj je reka s peskom napolnjena, da velike ladje ne morejo do mesta, zato ima predluko Bremerhafen. *e)* Velika vojvodina Oldenburška med Vezero, Emzo in Severnim morjem, izvrstne grezetine: Oldenburg.

Južnonemške države.

Kraljevina Bavarska, po velikosti druga v Nemčiji (76.000 km², kot Češka in Moravska skupaj, ali le 5·8 milj. pr.). Glavni del ob-sega Švabsko-bavarsko planoto od Ilerja do avstrijske meje pa porečje gorenje in srednje Majne. Manjši zahodni del, bavarski Palatinat (Pfalz) leži na levem bregu Rene v gorenjerenski nižini in ob Hartu. Dežela je večinoma poljedelska, v predgorju rede živino ter kopljejo rudo (železo, premog, sol). Obrtnost je le v Monakovem bolj razvita (pivovarstvo, optično orodje). Rodovina Wittelsbach vlada deželo že od dvanajstega stoletja.

V Podonavju leži staro Bavarsko, Švabsko in gorenji Palatinat. Gl. m. Monakovo (München, 410.000 pr.) ob Izari na malo plodoviti in pusti planoti, le pogled na Alpe je lep. Po prizadevanju vladarjev je postalo jedno najlepših in najiminenitnejših mest v Evropi, ima monumentalne zgradbe in umetniške zaklade,

vseučilišče in imenitne slikarske šole. Glede umetnosti in znanosti se lahko meri z Berlinom; umetniška obrtnost cvete zelo. Na podnožju Alp: Oberamergav (pasijonske igre), Rajhenhal (solarne) in Berhtesgaden (rezbarstvo). Avgsburg je bilo konec srednjega veka zelo živahno tržišče, ki je posredovalo med Benetkami in severno Nemčijo; šele v našem stoletju je ostalo za Monakovim. Južno od mesta je bila bitka l. 955. Na s. je pri Donavvertu prehod črez Donavo, in zato so tam imenitna bojišča (Nordlingen). Lindav stoji na otoku v Bodenskem jezeru. Režno (Regensburg) je že staro rimsko mesto, v srednjem veku je imelo donavsko trgovino v svoji oblasti; sedaj bolj obrtno mesto. Malo bolj proti vzh. stoji «Valhala», mramorna palača s kipi imenitnih Nemcev. Pasav na setočju Ine in Donave, staro škofijsko mesto.

V Pomajnju se nahajajo gorenja (malo rodovitna, gorata dežela), srednja (ob Regnici) in doljenja Frankonija (blago podnebje, vinarstvo). Dolina plovne Majne je zelo obljudena in zato stoji tam mnogo starodavnih mest: Bajrajt (Wagner!); Bamberg, staro škofijsko mesto; Virzburg, vseučilišče in vinarstvo; Kisingen, kopališče. Skozi srednjo Frankonijo vodijo važni prehodi med južno in severno Nemčijo. Norimberk (Nürnberg, 162.000 pr.), poprej svobodno mesto, ima mnogo monumentalnih zgradb, v srednjem veku in tudi sedaj zopet prvo trgovinsko in obrtno mesto bavarsko, izdeluje zlasti tako imenovano drobnino (igrače, gumbe, igle, svinčnike, medenino). Furt ima jednako obrtnost; Hof, tvorniško mesto.

Bavarski Palatinat je najmanjše okrožje, ali zaradi njegove rodovitnosti je najgostejše naseljeno. Poleg vinarstva ima tudi cvetočo obrtnost, ker se zahodni del že naslanja na velike premogovnike ob Sari. V Palatinatu je mnogo zgodovinsko imenitnih krajev: Špira (Speyer), imenitno državno mesto, kjer so pokopavali nemške cesarje; Kajzerslavtern, palača c. Friderika Rdečebradca (Janez Šubie); Ludvigshafen, napreduje zelo hitro.

Kraljevina Virtemberška ob gorenjem Nekarju in gorenji Donavi do Bodenskega jezera. Na Švabskem Juri je zemlja nerodovitna, in redko naseljeni prebivalci se pečajo z obrtnostjo. Ob Nekarju so pa najlepši in najrodovitnejši predeli Nemčije, poljedelstvo, sadjarstvo in vinarstvo je zelo razvito, zato je tudi omika med Švabi močno napredovala. Tu stoji glavno mesto Štuttgart (160.000 pr.), lepo mesto sredi gozdičev in vinskih gor, ima veliko obrtnost in razvito knjigotrštvo. Tubinga, vseučilišče (Primož

Trubar!); Hajlbron, kopališče in obrtno mesto; Ulm, ob važnem prehodu črez Donavo, je imel v srednjem veku veliko trgovino; trdnjava, gotiška stolnica.

Velika vojvodina Badenska obsega desno stran Gorenjerenske nižine od Bodenskega jezera do Majne pa večino Črnega lesa. Severni del nižine in predgričja Črnega lesa so zelo rodovitna (žito, vino, sadje, hmelj, tabak), gorovje pa daje mnogo lesa in drv, ki se splavijo po Reni do njenega izliva, da preskrbe Nizozemsko z obojim, zlasti z lesom za ladje. Gl. m. Karlsruhe je bilo ustanovljeno šele l. 1715. in sezidano v podobi pahljače; imenitna politehnika. Hajdelberg, lepo ležeče vseučiliščno mesto, ima slikovite razvaline stare palače palatinskih izbornikov. Manhajm je čisto novo in pravilno sezidano mesto (največje v deželi) ob križišču cest in v začetku velike plovitbe po Reni; tudi obrtnost je cvetoča. Baden (Baden-Baden) v lepi gozdnati dolini, imenitno kopališče (najbolj obiskovano v Evropi). Frajburg v «Brizgoviji» ima katoliško vseučilišče, katero so ustanovili Habsburžani. Kostnica (Constanz) ob Bodenskem jezeru (Hus † 1415. l.).

Velika vojvodina Hesenska sestoji iz dveh delov, katera loči ozka okolica pruskega Frankfurta. Razprostira se po Odenskem lesu, po najsevernejšem delu rodovitne Gorenjerenske nižine (na obeh straneh reke) in po Ptičji gori. Gl. m. Darmštat na severnem podnožju Odenskega lesa. Mogunc (Mainz) nasproti Majnovemu izlivu, največje mesto, važna trdnjava (bila je že ob rimskem času, kakor Štrasburg in Kolin). Tu je ustanovil sv. Bonifacij sedež prvega nadškofa za vso Nemčijo. Vorms, starinsko mesto, obuja zgodovinske spomine. Gisen, vseučilišče na Lani.

Državna dežela Alzacija-Lotaringija (do l. 1871. francoska, ima posebnega namestnika) se razprostira po zahodnem delu Gorenjerenske nižine pa od Vogezov do Arden in Harta. Alzacija je rodovitna in vinorodna, pa tudi obrtna dežela, nasprotno ima Lotariška planota ostro podnebje, dobiva pa nekaj železa in soli. Gl. m. Štrasburg (136.000 pr.) stoji jedno uro od Rene ob veliki prometni cesti, ki veže Pariz z Dunajem; križišče več železnic in prekopov, zato trgovinsko mesto; ima trdnjavo, vseučilišče in gotiško stolnico. Milhavzen in Kolmar, obrtni mesti (bombaževina). Mec, staro škofijsko mesto, mejna trdnjava. V jugozahodni Lotaringiji bivajo Francozi.

Švicarska republika.

(41.400 km², 3 milj. pr.)

Švica ima zelo dobre prirodne meje, zato je tudi ohranila svojo samostalnost med evropskimi velevlastmi. Razprostira se po visoki planoti od Ženevskega do Bodenskega jezera in do Rene pa od Jure (na s. zah.) do Alp na j. Le onostran Sv. Gotharda sega meja daleč proti j. v dolino Tesina in kotlino Luganskega jezera. Švicarska planota je zelo rodovitna, skoro povsod uspeva vino.

Sicer pa je Švica najgoratejša država v Evropi. Vodovja ima obilo, zlasti mnogo jezer. Podnebje je zelo različno po nadmorski višini. V dolinah na južni strani Alp, ki so proti j. odprte, je podnebje popolnoma blago, italijansko; čim višje pa se vzpenjaš, tem ostrejšje postaja, tako da je na temenu Alp podobno že polarnemu. Vkljub temu je Švica naseljena gosteje, kakor n. pr. Tirolsko ali Salcburško. Seveda so planinski predeli tudi v Švici redko naseljeni, tem gosteje pa obrtni kraji. Velika večina prebivalcev so Nemci ($\frac{7}{10}$), potem Francozi na zah. (okoli $\frac{2}{10}$) in Italijani na j. ($\frac{1}{10}$). Po veri so večinoma protestanti v nižini ($\frac{3}{5}$), katoličani pa med gorami ($\frac{2}{5}$). Švicarji so zelo marljivi obrtniki (zlasti Francozi) in trgovci. Marsikater Švicar si zasluži lep denar po svetu, potem se pa vrne v svojo domovino. Z j. zah. izvažajo ure in nakraske, s s. zah. tkanine, iz planinskih predelov pa živalske pridelke, zlasti sir. Mnogo denarja prineso tudi tujci v deželo, ki jo kaj pogostoma obiskujejo zaradi njenih prirodnih lepot. Skozi Švico vodijo tudi važne prometne ceste, n. pr. z Nizozemskega, zahodne in srednje Nemčije v Italijo (Sv. Gothard!).

Švica je zvezna republika, sestavljena iz 22 kantonov (posameznih držav), kateri imajo svoje posebne zakone za notranje stvari (upravo, sodstvo, šolstvo), a za skupne potrebe pa imajo «zvezno vlado» v Bernu.

Francoska Švica. Ženeva (ali Ženevra, 80.000 pr.) je najlepše švicarsko mesto v krasnem predelu z milim podnebjem, zato se mudi tam vedno mnogo tujcev. Mesto je tudi duševno središče Francozov («protestantski Pariz», vseučilišče) in ima velikansko urarsko obrt. Na krasnem severnem obrežju z bujnim rastlinstvom je mnogo prezimovališč za tujce, najimennitnejše Lozán. Kanton Nefšaté (Neuenburg) izdeluje ure (zlasti v mestu Šô de Fond), nakraske, matematično in fizikalno orodje. Kanton Valis ob gorenjem Rodanu je v spodnjem delu francosk, v gorenjem pa nemšk.

Nemška Švica. Največji kanton je Bern z istoimnim gl. m. (48.000 pr.), lep, ali tih kraj. Blizu je krasno Bernsko gorovje. V kantonu Argav se vidijo razvaline grada Habsburga. Bazil (Basel, 88.000 pr.), jedino mesto, ki je na obeh straneh Rene sezidano; najbogatejše tržišče v Švici. Šafhavzen stoji zunaj prirodnih mej Švice na desnem bregu Rene (imeniten slap, ki ustavlja plovitev). Curih (150.000 pr.), najvažnejše in največje mesto v Švici, ima velike tvornice (za svilenino) in učilišča (vseučilišče, politehniko), pa tudi živahno trgovino (tu se prav za prav začinja gothardska železnica). St. Galen z jednakoimnim obrtnim mestom, ki je nastalo okoli stare imenitne benediktinske opatije (v sedmem stoletju). Glarus južno od Valenskega jezera, obrtno mesto, čeravno že med gorami.

Švic, Uri, Untervalden in Lucern se imenujejo štirje «prvotni» ali «gozdni kantoni» (Waldstätten) in so prvi začetek švicarske zveze; (ime prvega je prešlo na vso državo). Okoli Štirikantonskega jezera kažejo kraje, kjer so se baje godili važni prizori ob času bojevanja za švicarsko svobodo. Sredi jezer se vzdiga Rigi z imenitnim razgledom. Nanj in tudi na skalnati Pilat vodita železnici z zobčastimi kolesi, a mnogo lahkih parnikov se vozi po jezeru do raznih letovišč. Lucern je središče vnanjega prometa.

Romanska Švica. Ob povirju Rene in Ine se razprostira velik kanton Grizonija (Graubünden), ki ima večinoma romansko («ladinsko») prebivalstvo. Gl. m. Kur odpira pot h glavnim alpskim prehodom. Tesin obsega dolino Tesina in stranske doline od Sv. Gotharda pa do padske nižine. Prebivalci, podnebje in pridelki so, kakor v Italiji. Belincona ob Tesinu, Lugano, ima krasno lego ob istoimnem jezeru.

Na vzhodnem bregu Rene, nasproti St. Galnu, leži mala samostalna in ustavna **kneževina Lihtenštajn**, ki je v carinski zvezi z Avstro-Ogersko (ima avstrijsk denar).

Kraljevina Belgija.

(29.500 km², 6·4 milj. pr.)

Jugozahodni del te države je pokrit z Ardeni, severozahodni del pa pripada Dolenjerenski nižini, ki je marljivo obdelana. Obala je težko pristopna in nima dobrih luk; le Skalda veže deželo z morjem. Ardenske visočine so malo rodovitne, pa vendar imajo na severnem

obronku velike zaklade premoga in železa, zato spada mala država med prve obrtne dežele na svetu: kovinska obrtnost vsake vrste, tkanine, platno, bombaževine, volnenine, steklenine, zlasti zrcala. Po ravnini je železniška mreža tako gosta, kakor sicer nikjer drugod. Podnebje je popolnoma namorsko, vlažno. Prebivalstvo je zelo gosto naseljeno (220 na km²), šestkrat tako gosto, kot na Tirolskem. V severnem delu so Flamci, ki govoré nizkonemško narečje, v južnem pa Valonci, ki govoré francosko narečje; uradni jezik je francoski. Vere so vsi katoliške.

Flamska Belgija. V središni, najgosteje obljudeni deželi Brabant, na meji med nižino in višavjem, stoji gl. m. Bruselj (Bruxelles, 500.000 pr.). Novi gorenji del mesta govori francoski (sedež kralja, plemstva in oblasti), starejši spodnji del pa flamski (sedež obrtnosti, «bruseljske čipke», in trgovine). Vzhodno je vseučiliščno mesto Leven, južno pa bojišče Vaterlo. Anversa (Antwerpen, 260.000 pr.), prvo tržišče v državi, ker o plimi prihajajo morske ladje celo do mesta, ki preskrbuje ne le vsó Belgijo s surovinami, nego deloma tudi mesta v Porenski. Glede prekmorskega prometa je dosegla Anversa celo Hamburg; prva trdnjava v državi. V Flandriji (zahodnem delu Belgije) stojita Gent (165.000 pr.) in Bruge, ki sta bila že v srednjem veku veliki mesti in središči obrtnosti. Prvo je še sedaj najvažnejše tvorniško mesto, drugo pa si prizadeva po prekopu se z morjem zvezati, kakor je že bilo nekđaj. Ostende, imenitno morsko kopališče.

Valonska Belgija. V Henegavu, blizu francoske meje, so tako veliki premogovniki, da dajo več oglja, nego francoski, in zato podpirajo oni deloma tudi francosko obrtnost. Tu je železniška mreža najgostejša, mesto stoji pri mestu, in med njimi je tudi več trdnjav. Največ premogovnikov je med mestoma Mon in Šarlroa, zato je tam prebivalstvo tudi najgostejše. Namur ob izlivu Sambre v Mozo odpira dve poti na Francosko. Lijéž (Lüttich, 157.000 pr.) ima velikansko kovinsko obrtnost (orožje), vseučilišče. Sereng izdeluje stroje, Vervjé pa sukno. Spá, jeklenice; Bujon (Bouillon), rojstni kraj Bogomira Bujonskega.

Velika vojvodina Luksemburška je samostalna, nevtralna država z nemškím (katoliškím) prebivalstvom. Glavno m. Luksemburg.

Kraljevina Nizozemska.

(33.000 km², 4·8 milj. pr.)

Ta država je popolnoma ravna in leži v zahodnem delu Germanske nižine. Obala je zelo razvita in ima mnogo otokov, deloma takih, katere so nanese reke, deloma pa takih, katere je morje od celine odtrgalo. Četrtnina površja leži pod navadno morsko gladino, zato je ob obali vse polno sipin in nasipov, ki branijo deželo proti poplavi; brezštevilni prekopi z zatvornicami pa odvajajo nepotrebno vodo, in služijo tudi prometu. Kamenja ni videti nikjer, zemlja je večinoma plodovita grezeta, le severovzhodni del pokrivajo mahovja in pustinje. Vode se odtekajo večinoma po mnogih panogah Rene. Podnebje je popolnoma namorsko, zelo vlažno in megleno. Prebivalci so protestantski Germani (Frizi in Flamci), ki so si ustvarili svoj književni jezik holandski (podoben nizkonemškemu) in postali tako poseben narod. Zaradi lege ob morju in plovnih rekah so že od nekdaj izvrstni mornarji in so ustanovili mnogo naselbin po vseh delih sveta. Njih najvažnejše posestvo je v Vzhodni Indiji (Java), dočim so se južnoafriške naselbine že odcepile. Trgovina in rodovitnost zemlje sta zelo povzdignili blagostanje Holancev.

Ob zahodni obali je prava Holandska, najbolj obdelana in obljudena, z najbogatejšimi mesti. Prestolno m. Hág (185.000 pr.) je zelo lepo; blizu njega morsko kopališče Skefeningen. Rotterdam (280.000 pr.), drugo tržišče in prava renska luka, ki izvažata les celo iz južne Nemčije. Ob panogi Sajderskega jezera, katero imenujejo Y («het aj»), stoji največje in gl. m.* Amsterdam (456.000 pr.), sezidano na kolih kakor Benetke, ima nad 100 prekopov, čez katere vodi 300 mostov, in več ladjišč. Spada med prva trgovinska mesta na svetu (tekmuje s Hamburgom), vvažata kavo, tabak in dragulje (brusilnice demantov). Groningen med Frizi. Utreht, tržišče. V Limburgu Mاستriht, obrtno mesto.

* Svobodoljubni Holanci niso hoteli postaviti sedeža svoje vlade v zaprtem, utrjenem mestu, nego na odprtem kraju; v Amsterdamu nima niti deželna vlada svojega sedeža.

Severna Evropa.

Severna Evropa obsega veliki Skandinavski polotok, na katerega se naslanja še polotok Kola. Z njima je v tesni zvezi tudi Finska jezerska ploščina. Politično pa spadata Kola in Finska k Rusiji, torej k vzhodni Evropi. Prehod od srednje k severni Evropi posreduje Jutski polotok.

Kraljevina Danska.

(38.300 km², 2·3 milj. pr.)

Danska obsega severni del polotoka Jutlandije, potem Danske otoke med tem polotokom in Skandinavijo ter Farersko otočje in Izlandijo. Jutski polotok je le podaljšek severnonemškega hrpta. Vzhodna obala je višja in ima mnogo zalivov, zahodna pa je čisto ravna, ima celo vrsto sipin in je ladjam nevarna. Severni del polotoka je pretrgan (Lim-fjord) in nehuje z rtom Skagenom. Površje je skoro popolnoma ravno (najvišji grič je le 170 m visok), z ilovico in peskom pokrito.

Danski otoki (Zelandija, Funen, Laland in še mnogo manjših) so bili nekdam združeni z Jutlandijo in Skandinavijo. Ko se je pa bila zemlja usedla, so se odprla vrata med Severnim in Vzhodnim morjem ter se je celina razdrobila na otoke. Prelevi med njimi so: Sund (najbolj obiskovani prehod), Veliki Belt in Mali Belt. Na otokih gleda tu pa tam izmed ilovice kaka krednata skala. V obče pa so otoki rodovitni, kakor vzhodni del Jutlandije.

Podnebje je z ozirom na severno lego zelo milo in vlažno. Zato je zemlja dobro obdelana in rodi več, nego potrebujejo njeni prebivalci. Rodovitna tla rabijo za polja, travnike in pašnike. Po nekih mestih na otokih so krasni bukovi gozdi, a Jutlandija ima samo na vzh. majhne ostanke gozdov; na zah. pa pokrivajo polotok peščene pustinje.

Danci so Germani in spadajo k skandinavski panogi. V začetku srednjega veka so hodili ropat na Angleško in v Normandijo. Vere so skoro izključljivo protestantske. Ti izvrstni kmetovalci so delavni, pošteni in ljubijo svojo domovino črez vse. Razen s poljedelstvom in živinorejo se pečajo tudi z ribarstvom in mornarstvom. Ker nimajo dosti surovin, je obrtnost nekoliko razvita le v glavnem mestu. Trgovina je bila nekdam mnogo večja; sedaj trgujejo le še s Skandinavijo, Angleško in Hamburgom. Do l. 1814. je bilo tudi Norveško pod dansko oblastjo.

Dansko ima samo jedno veliko mesto, Kjebenhafen (Kodanj, Kopenhagen, 410.000 pr.) ob Sundu, kjer so morale poprej vse ladje plačevati carino; cvetoče mesto, Thorvaldzenove zbirke. Odenze na Funenu, Aarhus na Jutlandiji. Nekoliko bolj oddaljen je otok Bornholm.

K Danski spadajo: Farerski (ovčji) otoki, so skalnati in brez drevja. Zima je čudovito mila (zaradi zalivske struje), da je zmrzal prav redka, a vendar komaj uspevata ječmen in krompir. Zaradi pašnikov rede obilo ovac, pečajo se pa tudi s ptičjim in ribjim lovom.

Izlandija je po velikosti drugi otok v Evropi (105.000 km², 70.000 pr.) ter ima na s. in zah. mnogo fjordov. Pokriva jo temno vulkansko kamenje, in ognjeniki še sedaj močno delujejo. Zlasti v jugovzhodnem delu je vse polno vulkanov, ki so včasi izpustili iz sebe toliko lave, da bi se iz nje lahko naredila gora, večja od Montblanka. Najstrahovitejša je Hekla (1560 m); blizu nje sta dva «gejzira», ki mečeta vrelo vodo 40 do 50 m visoko. V notranjem je mnogo ledenikov, ki se spuščajo do obale in se tam lomijo. Zaradi struje sta južna in jugozahodna obala vedno brez leda, ali poljedelstvo ni možno; le mahovje pokriva skale. Vkljub temu ljubijo prebivalci zelo svojo domovino in se zanimajo za njeno zgodovino. Gl. m. Rejkjavik.

Danci imajo svoje naselbine na zahodni strani Grenlandije in tri male Antile na vzhodni strani Puertorika.

Skandinavski polotok.

(773.000 km², 7 milj pr.)

Ta največji evropski polotok se drži le na s. vzh. trupa celine, a raztega jugozahodno do Skageraka in Kategata (rt Lindesnes). Vzhodna obala meji ob zaprto morje, zahodna pa ob ocean. Poslednja je mnogo razvitejša, ker ima vse polno globoko zajedenih in razcepjenih fjordov (Hardang, Sogne, Nord, Trondhjem). Ob skalnatih obalah opazujejo čudovite svetlobne izpremembe, a v ozadju fjordov vise ledeniki navzdol kot bele medvedje tace, ali pa napravljajo reke lepe slapove. Pred obalo je vse polno manjših strovov («skeri» = škarje) in kleči, med katerimi se vijo zopet fjordi, tako da so zalivi in prelivi podobni labirintu.

Zahodni del polotoka je višavje, vzhodni pa nižavje. Skandinske Alpe (dvakrat tako obsežne kot naše) so bile nekdanj visoka planota, sestavljena iz granita in rule; razjedle pa so jih reke na vse strani in izorale med njimi globoke doline. Ostali so le široki,

s snegom pokriti hrbti, katere domačini imenujejo »fjelde« (poljane). To gorstvo se vzdiga polagoma od s. proti j. (1000 do 1500 m) in ima propadne obronke tik morja. Najvišji hrbti se vzdigajo daleč nad mejo drevja ter imajo zelo obširne snežene poljane, s katerih se spuščajo krasni ledeniki celo do morja. Le borne planinske rastline, mahovi in lišaji pokrivajo te goličave. Tu pa tam leže tudi prostorna barja. Prebivalci bivajo le po globokih in ozkih dolinah v raztresenih poslopih. Na s. je najvišja gora Sulitelma (1875 m), na j. pa Galdhepig (Jemesfjeld, 2560 m).

Proti vzh. se spušča gorstvo počasi in stopnjevito k Skandinavski nižini. Obala sicer nima fjordov, vendar je skalnata, in ob njej se vrste premnogi ostrovi. Vsled te navpične izobrazbe teko skoro vse skandinavske reke, imenovane »elfi«, proti j. vzh. in napravljajo na kraju stopic mnogo slapov. Največje so: Tornea, Angerman, Dal in Klar-elf. V južnem nižavju leže jezera Vener, Veter in Melar. Odtok prvega se imenuje Gota-elf. Največja norveška reka je Glomen; vse druge padajo skoro naravnost v fjorde. Vodnatost polotoka prihaja od velikega mnoštva padavin. Namorsko podnebje in zalivska struja prinašata deželi premnogo vlage, zato dežuje pogostoma. Vsa zahodna obala je vedno topla in tudi po zimi brez leda. Zima je izvenredno blaga in tudi onostran polarnika nič hujša, nego v ostrejših predelih srednje Evrope. Trondhjem (64° s. š.) ima zaradi dolgih poletnih dni še mnogo sadja in cvetlic. Pri Hamerfestu (73° s. š.) raste še gozdiček brez, in krompir uspeva celo do Severnega rta. Na znotraj pa se podnebje hitro ohladi, tako da ima Švedska že celinsko podnebje, t. j. ostre zime, ali precej topla poletja. Na fjeldih paso po leti živino, in gorski obronki dajo obilo izvrstnega lesa, ki se daleč proti j. izvažajo (celo na Špansko).

Zaradi visokih gora in nerodovitnosti zemlje (Švedske je polovico neproduktivne, Norveške pa celo dve tretjini) je polotok naseljen zelo redko (9 na 1 km²). Ob Atlantskem oceanu je naseljeno le ozko primorje in posamezne doline. Le južna Švedska je naseljena gostejše, ker na tamošnjih poljih pridelujejo zadosti žita. V severni Švedski se nahajajo bogati rudniki železa (Gelivara) in bakra, ki dajo tako izvrstno rudo, da jo kar neprecejeno izvažajo na Angleško in Nemško. Glavni zaslužek pa imajo od ribištva. Vse reke in potoki imajo izvrstne losose; na jugozahodni obali love slanike, blizu Lofotov pa polenovke v velikem mnoštvu.

Prebivalci so Skandinavci (Norvežani in Švedji). Čeravno so si sorodni, vendar se zelo razlikujejo med seboj. Norvežani so po-

sebno resni in mirni ljudje; pišejo danski jezik. Pečajo se zlasti z ribištvom, in njih trgovinsko brodovje je v Evropi prvo za angleškim. Švedi so bolj poljedelci in rudokopi, pečajo se pa tudi z obrtnijo (nekateri izdelke zdaj že celo izvažajo). Švedski granit izvažajo v evropska mesta za monumentalne stavbe. Oboji so protestantske vere in skrbne marljivo za izobrazbo naroda.

Švedska (450.600 km², 4·9 milj. pr.) in **Norveška** (322.300 km², 2 milj. pr.) sta dve popolnoma samostalni državi, ali imata od l. 1814. istega kralja, t. j. švedski kralj je tudi norveški («personalna unija»). Na severni strani bivajo še ostanki prvotnih prebivalcev, t. j. Fincev in Laponcev.

Kraljevina Švedska ima samo v južnem, dobro obdelanem predelu večja mesta. Gl. m. Štokholm (270.000 pr.) stoji zelo slikovito na mnogih otokih ob Melarskem jezeru in prekopih, ki vodijo k morju; prvo obrtno in trgovinsko mesto. Goteborg (115.000 pr.), prvo tržišče; Malmo; Karlskrona, bojna luka. Upsala je staro prosvetno središče švedsko, ima imenitno stolnico in slavno vseučilišče, kjer hranijo Ulfilovo prestavo sv. pisma (codex argenteus). V severnem delu Švedske so le majhni kraji ob izlivu rek (lesene hiše). — K Švedski spada tudi Špicberško otočje.

Kraljevina Norveška ima samo primorska mesta ob fjordih. Gl. m. Kristijanija (150.000 pr.) konec istoimnega fjorda. Na zahodni obali Bergen (54.000 pr.), staro trgovinsko mesto, sejmi za ribe. Trondhjem, staro gl. m. Hamerfest, najsevernejše mestece na svetu (najdaljši dan traja dva in pol meseca).

Vzhodna Evropa.

Zahodna Evropa je zelo mnogovrstna glede vodoravne in navpične izobrazbe, vzhodna pa je v vsakem obziru prav jednolična. Zato posreduje ona prehod k Aziji, kjer se razvijajo nižine, planote in gorstva do neizmerne velikosti. Pa ne samo površje, nego tudi podnebje, prebivalstvo in politične razmere vzhodne Evrope so prav jednostavne; kajti čeravno obsega več nego polovico vse naše zemljine, vendar ima samo jedno velikansko državo, Rusko, in poleg nje se skoro izgubi mala Rumunija.

Rusko carstvo s Finsko.

(5·4 milj. km², 105 milj. pr.)*

Rusko carstvo obsega več nego polovico Evrope in je devetkrat večje, nego Avstro-Ogerska. Vsa vzhodna Evropa od 43. do 70. vzporednika in od 25. do 60. poldnevnikar (vzhodno od Griniča) je velikanska nižina, katero prekašajo le še Sibirija ter nižini ob Misisipu in Maranjonu. Na s. jo obliva Severno ledeno z Belim morjem, ki se zajeda z Oneškim in Dvinskim zalivom v nizko obalo. Na vzhodni strani je polotok Kanin, na zah. pa Kola. Baltsko morje ima na vzh. Finski in Riški zaliv. V Črno morje se zajeda polotok Krim, ki loči od njega (preliv Krč) Azovsko morje. Tudi Hvalinsko jezero je morju podobno.

Zato lahko rečemo, da Rusija meji ob štiri morja; navidezno ima torej zelo ugodno lego. Ali pomisliti moramo, da je prvo tri četrti leta, drugo pa polovico leta zamrzlo in torej nepristopno. Vrhu tega sta Baltsko in Črno morje zaprti morji, in da izhodi iz njiju niso v ruski oblasti. Iz Hvalinskega jezera se pa že celo nikamor ne more. Zato izkuša Rusija neprenehoma, da bi prišla do odprtih morij.

Poleg omenjenih polotokov je tem podobna tudi Finska, ki je le slabo spojena z Rusijo in ima popolnoma drugačno obliko. Njeno površje je namreč velika granitna ploščina s premnogimi jezери. Obala je pa zelo zazjedena in spremljajo jo, kakor norveško, mnogi majhni ostrovi («sker»).

Ruski otoki leže v Baltskem (Dago, Ozel, Aland) in Lednem morju (Kolgujev, Vajgač in Návaja zemlja). Mimo Vajgača se pride skozi Jugorski preliv v Karsko morje, ki obliva le na kratko evropsko obalo.

Kot podaljšek Novaje zemlje in Vajgača se nam kaže poldnevniško pogorje Ural, vzhodna meja ruska. Delimo ga v severni ali pusti (do izvira Pečore), srednji ali rudnati (do prelaza jekatarinoburškega) in južni ali gozdnati Ural. V prvem delu se vzdiga njegov najvišji vrhunec Tolpos (1656 m), potem se pa vedno bolj širi in znižuje, tako da se ob 50. vzporedniku popolno izgubi v pustinjah. Od tam naprej smatramo reko Ural za prirodno mejo med Evropo in Azijo.

Ob južni meji Rusije se vlečeta pogorji Kavkaz (glej pri Aziji str. 4) in Jajila na Krimu (Romankoš, 1570 m).

* Tu prebivalstvo Kavkazije (9·7 milj.) ni všteto.

Notranja ruska nižina je kaj jednolična (srednja višina znaša 160 m). Še gričev ni skoro nič; le posamezne visočine se vzdigajo iz ravnine, n. pr. Valdajska (Kamestik, 332 m), važno razvodje. Od Valdajske visočine se razprostira Litvanska jezerska ploščina proti j. zah. Med Dnjeprom in Donom se vleče nizek, zelo širok Srednjeruski hrbet proti j. Še najbolj vzpet je desni breg Volge severno od Saratova (do 350 m).

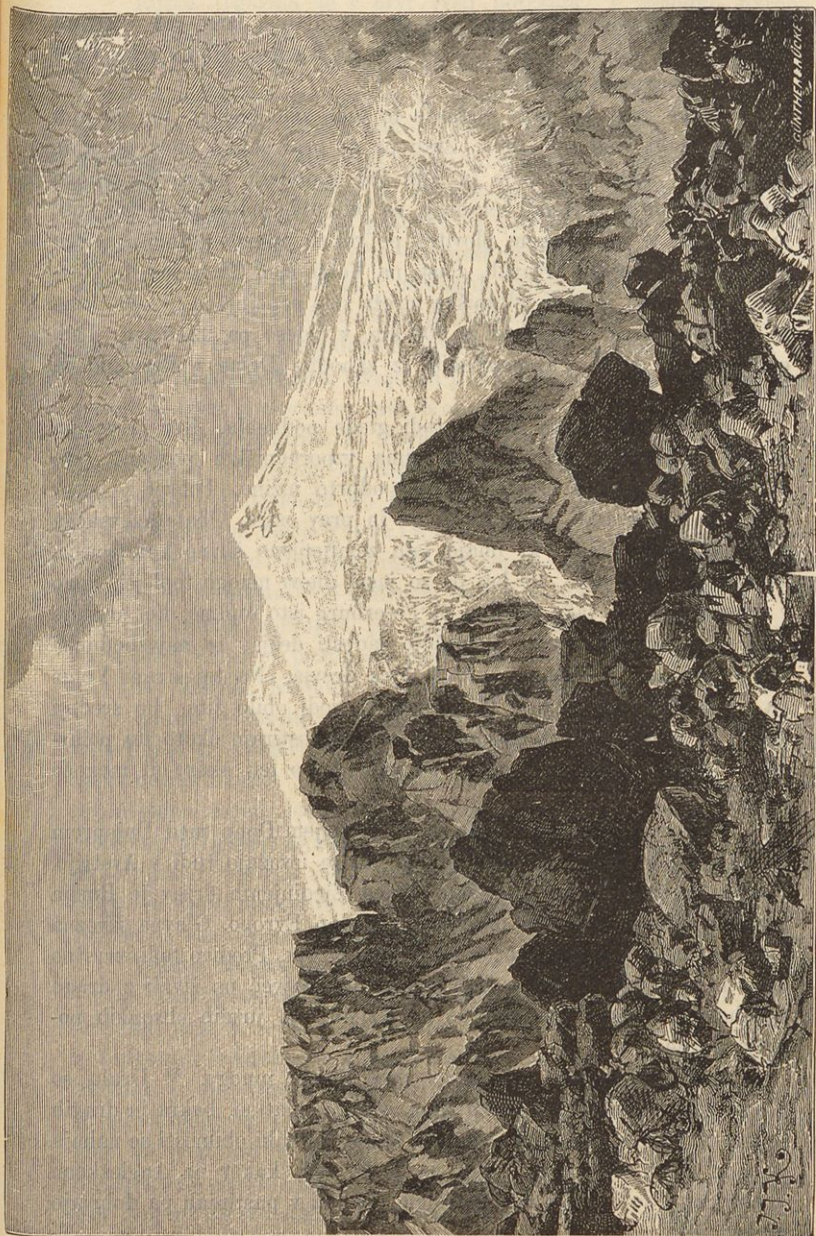
Ruska ali Sarmatska nižina prehaja na zah. v Severno-nemško, na j. zah. v Vlaško, na j. vzh. pa v Kaspijsko nižino. Njeni deli so: 1.) Arktična nižina od 60. vzporednika do Ledenega morja. Pokrita je na s. s tundrami, na j. pa z velikanskimi jelovimi gozdi. 2.) Osrednja nižina med 50°. in 60°. s. zemljep. š. Pokrita je z neizrečeno rodovitno prstjo (predel «črnozēm»), v kateri izvrstno uspeva žito. 3.) Južni predel, večinoma pustinje. Njen vzhodni del je slana Kaspijska pustinja, skoro popolnoma brez rastlin, na zahodni strani Dona pa Pontska pustinja, po kateri se pretaka mnogo rek, zato so tu dobro namočeni pašniki, ki zelo pospešujejo živinorejo.

Ruska nižina ima premnogo rek in jezer, med katerimi se nahajajo le neznatna razvodja, ali jih pa včasih še nič ni, n. pr. pri Maniču. Ogromnejši del Rusije izliva svoje vode proti j. Iz notranje Rusije teko reke skoro kot žarki k štirim okolišnim morjem. V Ledeno morje se izlivajo: 1.) Pečora, ki izvira v srednjem Uralu; 2.) Mezenj; 3.) severna Dvina, ki ima dve izvirnici, se izliva pri ArhangelSKU; 4.) Onega.

V Baltsko morje teko: 1.) Neva, kratka ali zelo vodnata reka (Rusom je sveta), ki odvaja vodovje dveh največjih evropskih jezer s sladko vodo: Ladoge (skoraj tako veliko, kot Dolenja Avstrija) in Onege (za polovico manjše); tudi Pejpuško jezero pošilja svoje vode v Finski zaliv; 2.) zahodna Dvina (Dünna) prihaja z Valdaja in se izliva v Riški zaliv; 3.) Njemen (Memel); 4.) Visla izvira v Karpatih, dobiva na Poljskem dotok Bug in ima deltast izliv.

V Črno morje se izlivajo: 1.) Dnjestr, izvira v Karpatih in teče z njimi vzporedno proti j. vzh.; 2.) Bug; 3.) Dnjepr, po velikosti tretja reka v Evropi, izvira južno od Volge, napravlja brzice («porogi») ob 35. poldnevniku in ima plimujoč izliv; 4.) Don z Doncem, ima Dnjepru podoben tok in se izliva v Azovsko morje.

V Kaspijsko jezero teče glavna reka Rusije, Volga, največji evropski veletok (3200 km). Izvira na Valdajski visočini, teče proti

Pod. 18. Elbrus, najvišja gora v Kavkazu.

vzh. in j., naposled pa proti j. vzh. in ima deltast izliv. Od d. strani dobiva dotok O k o z M o s k v o, od leve pa K a m o. Mejna reka Ural izvira v istoimnem pogorju.

Ruske reke so prav vodnate in teko zelo počasi, ker je njih izvir le malo višji od izliva. Zato pa se prav lahko plovi po njih, čeravno po zimi zamrznejo in njih led spomladi napravlja mnogo škode. Predno so dodelali železnice, so bile reke jedini prometni poti, in še sedaj je na Ruskem plovitev po rekah mnogo važnejša, nego po drugih evropskih državah, zlasti na Volgi med Kazanjem in Novgorodom. Sedaj je tudi železniška mreža zelo popolnjena (32.000 km). Iz St. Peterburga v Moskvo je 600 km, v Odeso pa 2310 km. Tudi prekopov je dosti, najimennitnejši iz zahodne Dvine v Berezino in Dnjepr.

Rusija je celinska država tudi glede podnebja. Ker je večina države od morja oddaljena in nima vzporedniških pogorij, zato pihajo mrzli vetrovi brez ovire črez odprto nižino. Poletje je sicer vroče, a zelo kratko, zima pa dolga in prav ostra. Obale Azovskega morja in izliv Volge, ki imajo isto zemljepisno širino kot Gorica, zamrznejo vsako leto. Po leti pa so jasni dnevi mnogo toplejši, nego v zahodni Evropi, tako da ima St. Peterburg isto toplino, kot srednje Angleško. Zahodni vetrovi prinašajo zadosti dežja, le najvzhodnejši del je peščena in slana pustinja brez drevja. Na tej strani Volge pa se da tudi pustinja še obdelovati in rodi obilo žita. Po srednji Rusiji je mnogo jelovih gozdov, ki se razprostirajo skoro do polarnika. Onkraj njega so tundre, po katerih po leti skoro ni mogoče hoditi.

Najrodovitnejši del Rusije je ob gorenjem Donu med Dnjeprom in Volgo. Žito rodi tam tako obilno, da je izvažajo tudi v Avstrijo, Italijo, Francijo in na Angleško. Poleg Zjedinjenih držav je Rusija največja žitnica za gosto naseljeno zahodno Evropo. Glavna izvozna luka je Odesa z drugimi mesti ob Črnem morju. Predivo tudi izvrstno uspeva in mnogo dobička daje živinoreja, največ pa živali z drago kožuhovino. Vinska trta rodi le na Krimu, na južnih obronkih pogorja Jajile.

Tudi rudninskih proizvodov ima Rusija mnogo. V Uralu so bogati železni rudniki, pa tudi zlata, srebra, platine, bakra in dragih kamenov (jaspis, malahit) se dobiva obilo. V veliki obilnosti se nahaja premog zlasti ob Doncu, kjer ga je še več, kakor na Angleškem. V Kavkaziji so izdatni viri petroleja (Baku), v pustinjah pa dobivajo mnogo soli.

Ruska trgovina je v prvi vrsti notranja. V zahodno Evropo izvažajo poleg žita še usnje (jufta) in kožuhovino (astrahanjske kape). Iz Kitajske vozijo čaj do sedaj še na težkih vozovih (70 do 80 dni), in zahodna Evropa ga dobiva iz Rusije. Veliki letni sejmi so na Ruskem še vedno v navadi, kakor v časih pred železnico. Na te sejme prihajajo trgovci in dovažajo blago iz cele države. (Rusi sploh radi potujejo). Najvažnejši sejm je avgusta meseca v Nižjem Novgorodu, kjer zamenjujejo evropske pridelke za azijske. Ruske obrtne izdelke izvažajo zlasti v Azijo. Večja obrtnost (platno, sukno, svilenine in železnine) je razširjena le v osrednjih pokrajinah in na Poljskem.

Več kot dve tretjini vsega prebivalstva je Slovanov. Veliko- in Malorusi. Prvi so gospodujoče pleme, in njih govorica se rabi za književni jezik. Malorusi bivajo na j. zah. in j. ter imajo lepe narodne pesmi. K njim prištevamo tudi Kozake, ki so bili nekdanj jahajoči graničarji proti Tatarom in Turkom. V porečju Visle prebivajo katoliški Poljaki. Slovanom sorodni so Litvanci in Leti v baltških pokrajinah (od Njemena do Riškega zaliva). Severno od teh bivajo celo do Ledenege morja finski narodi (Mongolci, malofinske skupine, n. pr. Čudi (pravi Finci na Finskem), Laponci na Koli, Samojedi (nomadi in še pogani) ob Lednem morju, Voguli ob Uralu. V baltških pokrajinah stanujejo po mestih in grajščinah Nemci, takisto ob dolnji Volgi. V pustinjah med Volgo in Uralom bivajo turški narodi: Kirgizi, Kalmuki in Tatari, večinoma mohamedanci.

Ruska je absolutna monarhija, katero vlada car («samodržec vseh Rusov»); kneževina Finska (2·5 milj. pr.) je združena po personalni uniji z Rusijo. Vkljub obširnosti države vlada na Ruskem tako rekoč jeden narod, jedna vera (pravoslavna) in jedna volja. Rusi so večinoma poljedelci in živinorejci. Oni so v obče dobrohotni, z malim zadovoljni in težkega dela navajeni. Vkljub napredujoči obrtnosti imajo le večja mesta evropsko lice, manjša pa so vasem podobna. Država je razdeljena v gubernije.

Velika Ruska ob gorenji Volgi in severni Dvini je srce Rusije. Tu se nahaja narodno in versko središče, staro gl. m. Moskva (988.000 pr.). Kremelj je poseben del mesta s krasnimi palačami in cerkvami. V Moskvi se stekajo železnice, in tu je zbirališče notranje trgovine, pa tudi glavni sedež obrtnosti. Nižji Novgorod (72.000 pr.) ob izlivu Oke; na veliki sejmi julija in avgusta prihaja okoli 300.000 ljudi iz vseh krajev Evrope in Azije. Tula (66.000 pr.) izdeluje železnino in orožje (največja orožarnica). Smolensk, važen prehod čez Dnjepr. Arhangelsk, važna luka zlasti za lesnino.

Baltske pokrajine med Njemnom in Nevo. Ob najnotranjejši zajedi Finskega zaliva stoji St. Peterburg (Petrograd, 1,267.000 pr.), krasno gl. m., polno palač in monumentalnih zgradb (stolna cerkev sv. Izaije), ima popolnoma evropsko lice (Peter Veliki je je začel zidati l. 1703.). Tu je prvo tržišče (prekopi na vse strani; železnice v zahodno Evropo [v Lizbono 4825 km] in Azijo) in drugo obrtno mesto. Kronštad, prva bojna luka. Riga (283.000 pr., Nemci in protestanti), tretje tržišče, ima ugodno zvezo z notranjščino. Jurjev (Derpt, Dorpat), vseučilišče.

Finska je velika kneževina; $\frac{9}{10}$ nje z jezeri, močvirji in gozdi pokritih, zato v notranjem malo naseljena. Ob obali bivajo Švedi. Gl. m. Helsingfors (71.000 pr.), vseučilišče.

Zahodna Ruska (Litvanska), južno od Njemna. V sredi so brezkončni gozdi in močvirja (čuvajo še bizenta), na s. in j. pa rodovitna oranica in pašniki, kjer goje goveda. Vilna, križišče železnic, ki imajo smer proti obali. K Zahodni Rusiji se prištevata tudi Volhinija z velikimi močvirji («Rokitno») ob Pripetu in Podolija z mestom Žitomiro.

Poljska («Poljša») ob srednji Visli je rodovitna zemlja, ali slabo obdelana. Gl. m. Varšava (615.000 pr., polovica Židov) stoji ob glavnem prehodu čez Vislo; trgovinsko in obrtno mesto (lesnina). Lodž (315.000 pr.), prvo tvorniško mesto na Poljskem. Čenstohova, božja pot.

Mala Ruska ali **Ukrajina** ob srednjem Dnjepru, pripravna za živinorejo in poljedelstvo. Kijev (250.000 pr.) je bilo gl. m. Rusije pred prihodom Mongolov. V devetem stoletju je tu razširjal krščanstvo in omiko sv. Vladimir. Harkov (200.000 pr.), važni sejmi ob križišču cest, ki prihajajo iz južnih delov Rusije; vseučilišče.

Južna Ruska je bila nekđaj v oblasti Turkov in Tatarov, zato se imenuje tudi «Nova Ruska». Za poljedelstvo je najprikladnejši predel med Dnjestrom in Prutom, kjer se nahaja tržišče Kišinev (120.000 pr.). Ob Črnem morju pa je najboljša luka Odesa (405.000 pr.), ki naglo napreduje; drugo tržišče v Rusiji (izvažajo žito). Nikolajev (77.000 pr.) in Herson sta bojni luki, ali poslednjo zasiplje pesek. Krim ima na južni, strmi obali sredozemsko podnebje (prezimovališče Livadija). Sebastopolj, bojna luka; Krč na vходу v Azovsko morje. Rostov (70.000 pr.) ob Donu napreduje in prekaša starejše mesto Taganrog.

Vzhodna Ruska (carstvo kazanjsko in astrahanjsko) obsega dežele ob srednji in dolnji Volgi tja do Urala. Kazanj (140.000 pr.),

trguje s Sibirijo. Perm in Jekaterinburg sta središči rudarstva na obeh straneh Urala. Astrahanj (95.000 pr.), imenitno tržišče (astrahanjke in kavijar) v zelo razcepljeni delti Volge; ribištvo po Volgi in Hvalinskem jezeru. Orenburg ob Uralu stoji konec evropskih železnic in v začetku karavanske poti v Azijo.

V Ciskavkaziji je največje mesto Stavropol. Derbent ob Hvalinskem jezeru; Vladikavkaz ob cesti čez Kavkaz, koder nameravajo napraviti železnico.

Kraljevina Rumunska.

(131.000 km², 5·4 milj. pr.)

Rumunija sestoji iz Vlaške nižine med Transilvanskimi Alpami in Donavo, dalje iz Moldavije na vzhodnem pobočju Karpatov ter iz donavske delte in Dobrudže (od l. 1878.). S Karpatov prihajajoče reke so deroče: Šil, Olt (Aluta), Seret in Prut. Ob poslednjem je meja med Rusko in Vlaško nižino, ki pokriva skoro vso kraljevino in rodi obilo žita. Donava je nevtralna prometna pot in zelo važna tudi za našo monarhijo. Ob njej je še mnogo močvirij in nenaseljenih predelov, zlasti v delti (Kilija, Sulina in Sv. Jurij).

Rumunci ali Vlahi so romansk narod ter izvirajo od nekdanjih rimskih naselnikov. Velika večina tega naroda so kmetje, ki so bili še pred malo desetletji turški podložniki in tlačani plemičev, zato so v omiki zelo zaostali; bogati «bojari» pa so si pridobili večinoma v Parizu površno omiko. Sedaj si prizadevajo tudi Rumunci, kakor drugi narodi na Balkanu, da bi v naglici popravili, kar so zamudili. Trgovina (izvažajo žito in živino) je večinoma v rokah tujcev, ali pa priseljenih Armencev in židov.

Gl. m. je Bukarešt (220.000 pr.) ob Dimbovici; lepo in cvetoče mesto. Brajila in Galac (80.000 pr.) sta važni tržišči ob zadnjem kolenu Donave. V Galac prihajajo morske ladje. Jaš (Jassy, 90.000 pr.) v Moldaviji, izvažá pridelke po splavih.

Amerika.

(38·347 milj. km², 124 milj. pr.)

Amerika je popolnoma ločena in čisto za se, zato jo po pravici imenujemo «novi svet». Kakor nobena druga zemljina, se razprostira skozi vse pasove, izvzemši južni ledeni pas. Od severnega skrajnjika (kap Merčizen) pa do južnega (kap Frouerd) meri 14.000 km in do rta Horna na Ognjeni zemlji celo 15.500 km. Glavna os zemljine je nagnjena proti j. vzh., tako da ležita vzhodna točka severne in zahodna južne Amerike pod istim poldnevnikom, 80° zahodno od Griniča.

Ameriško sredozemsko morje (Mehiški zaliv in Karajbsko morje) deli Ameriko v dve precej jednaki zemljini, kateri spaja le 62 km široko Panamsko medmorje. Od severne Amerike ločimo še lahko srednjo Ameriko (792.000 km²) od medmorja Tehuantepeškega pa do Panamskega. Obe zemljini sta si podobni in imata obliko pravokotnega trikotnika, ki se klinasto zožuje proti j. in ima svojo hipotenuzo obrnjeno k Velikemu oceanu. Severna Amerika je mnogo bolj razvita od južne. (Ponovite polotoke, rte in zalive!)

Amerika se približuje na s. zah. Aziji, tako da se lahko v enem dnevu priplove iz prve v drugo. Tudi Aleuti na južni strani Beringovega morja kažejo proti Aziji. Vendar ima Amerika mnogo živahnejšo zvezo s starim svetom, in obe obali Atlantskega oceana sta si nekako podobni. Na treh mestih sta si nasprotni obali precej blizu: med Grenlandijo in Norvegijo (1500 km, toliko, kot od Trsta do Kristijanije), med Irlandijo in Novo Fundlandijo (3300 km, toliko, kot po železnici iz Havra v Carigrad) ter med Sijero Leono in rtom Brankom (ravno toliko). Med južno Ameriko in Avstralijo (ob 30. vzporedniku) pa je 13.000 km, skoro toliko, kolikor je vsa Amerika dolga.

Navpična izobrazba.

Površje severne Amerike je večinoma višavje, v južni Ameriki pa je skoro dve tretjini nižavja. Gorovja drže v obeh delih večinoma od s. proti j. Na zahodni strani se vleče skozi vso zemljino visoko gorovje, po sredi je nižina, na vzh. pa srednje gorovje. To pravilo velja tudi za srednjo Ameriko, ker, kar je bilo nekdanj nižina, je sedaj morje, kar pa so bile gore, so sedaj otoki. Med obrobnimi gorovji ima Amerika velikanske kotline, ki zbirajo skoro vse njeno vodovje v primeroma redkih vodotočih, zato ima Amerika tako orjaške veletoke.

Ob Velikem oceanu se vleče skoro nepretrgoma najdaljše gorovje celega sveta, Kordiljeras de los Andes (Kordiljera = veriga). Značilno je po svoji poldnevniški smeri, po svojem položaju tik morja, po višini, obilnosti vulkanov (okoli 200; 82 živih) in bogastvu rud (kakor vsa poldnevniška pogorja). Široko pa je različno, od 75 do 150 km, tako da pokriva skoro tretjino vse zemljine, in da je med posameznimi pogorji prostora za več planot. Proti vzh. se spuščajo Kordiljere v južni Ameriki stopnjevito, v severni pa prehajajo v nižino tako, da se skoro ne opazi. Slemena in prehodi so zelo visoki, zato drži le malo cest prek njih (sedaj celo železnice).

Kordiljere se dele po deželah, skozi katere se vlečejo; razločujemo pa zlasti južno-, srednje- in severnoameriške Ande. V južni Ameriki so najvažnejše (od j. proti s.): Patagonske, Čilske, Bolivijsko-peruvanske, Kitske (Ekvadorske) in Kolumbijske. Od začetka se vlečejo v jedni sami potezi, so divje in zelo nerodovitne. Ob 33. vzporedniku j. š. se nahaja ognjenik Akonkagua (6835 m), najvišja gora v Ameriki. Ob 30. vzporedniku odstopi glavno pogorje nekoliko od obale in nareja prostor za puščobno planoto Atakamo, ki je polna solitra. Kmalu potem se razcepijo Andi v dve pogorji, ki oklepata visoko planoto Bolivijsko-peruvansko. Na tej leži jezero Titikaka (3850 m, toliko, kot višavje Tibet), med večjimi jezeri torej najvišje. Na njegovih vzhodni strani se vzdigata velikanska vrhunca Nevada de Sorata ali Ilampu (6550 m) in Ilimani (6410 m), na zahodni pa Sajama (6420 m). Ločnica večnega snega se nahaja še nad 6000 m. Ob virih Maranjona se dele Andi celo v tri pogorja, ob polutniku pa oklepajo Kitsko planoto z gorama Čimboraso (6250 m) na zah. in Kotopahi (5960 m) na vzh., ki je najvišji med sedaj delujočimi ognjeniki na celem svetu.

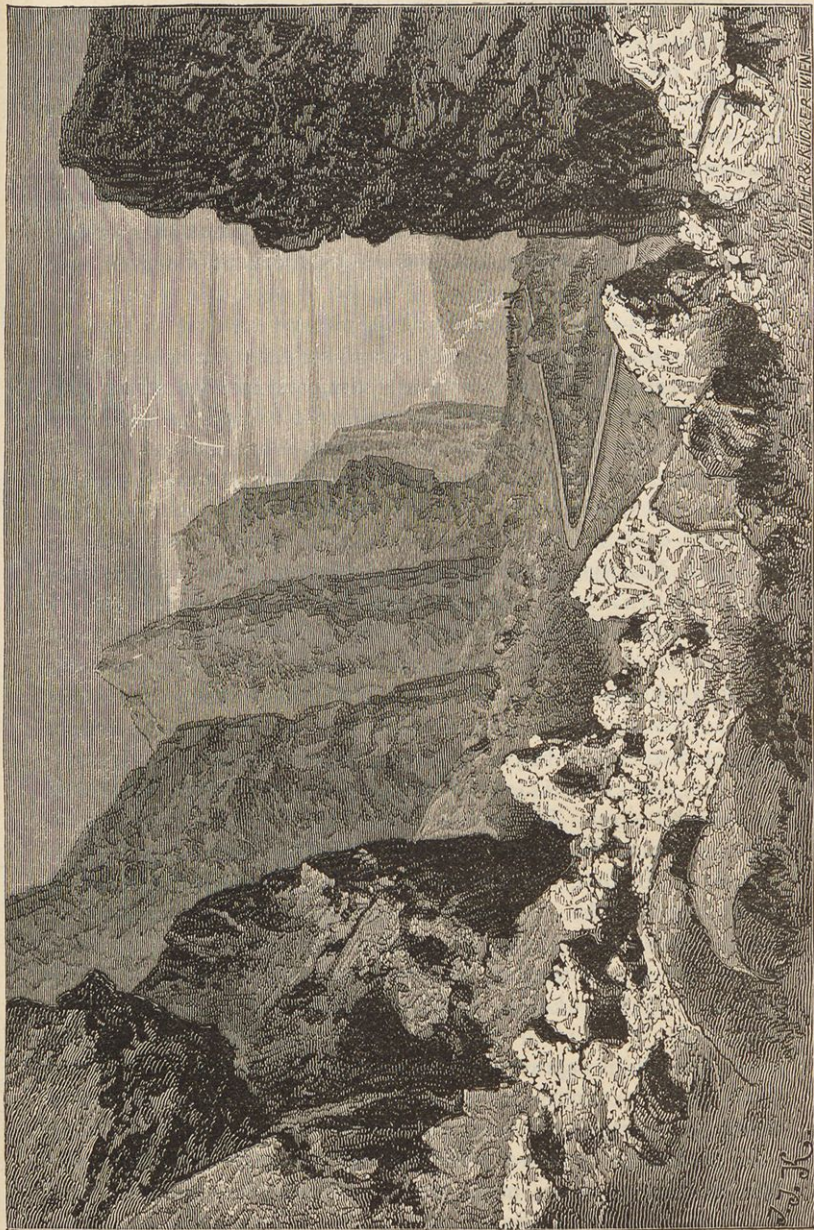
Srednjeameriške Kordiljere so poprek 2000 m visoke, a imajo najvišje vrhunce tudi nad 4000 m. Najznamenitejše so Gvatemalske z ognjenikom Fuegom (4260 m).

Severnoameriške Kordiljere se cepijo v dve glavni pogorji. Med njima je v Mehiku Anahvaška planota. Višji je vzhodni rob, ki se stopnjevito spušča k morju. V jugovzhodnem delu je mnogo ognjenikov (s snežnimi vrhunci), n. pr. Citlaltepētēl («zvezdnata gora», ali Pik d' Orizaba 5580 m), najvišji v severni Ameriki, in Popokatepetēl («dimni hrib», 5420 m). Podaljšek zahodnega roba se imenuje Sijera Madre in je bogat srebra. Ta se znižuje proti rekama Rio grandel del Norte in Žila (l. dotok Kolorada).

Onostran te zareze se vzdiga višavje prave severne Amerike. Na zahodni strani se vleče Sijera Nevada di Kalifornija (M. Uitni 4540 m), dalje ob Kolumbiji Kaskadsko gorovje in potem Severnoameriške primorske planine z vulkansko goro Sv. Ilije (5500 m) in Lepovremščico (Fairwether). Vzhodno od Sijere Nevade je planota Uta z Velikim slanim jezerom. Po njej teče reka Kolorado v globokih «kanjonih», t. j. v trdo skalo zajedenih strugah z 800 do 1000 m visokimi bregovi. Vzhodni rob te planote se imenuje Skalno gorovje (Roky Mountains) z vrhuncema Huker ali Merčizen (4780 m) in Blanka Pik (4410 m).

Na vzh. Andov se nahajajo v južni Ameriki štiri ločena gorovja: Sijera Nevada di St. Marta ob Marakajbskem zalivu (do 5300 m), Venecvelske primorske gore, Gijansko višavje s Sijero Parimo med Orinokom in Maranjonom ter Brazilsko višavje (večinoma okoli 600 m visoke planote med Maranjonom in Laplato), čez katero se vleče več vzporednih pogorij; najvišje je Sijera Montikejra (Itatijaja, 2710 m). V severni Ameriki pa se imenuje vzhodno gorovje Eligeni. Sestavljeno je iz več vzporednih pogorij (do 2000 m), ki imajo mnogo lesa, železa, premoga in petroleja. Na njih izvirajo sicer kratke, ali zelo vodnate in plovne reke.

Nižine med Kordiljerami in vzhodnimi gorovji se imenujejo po rekah, imajo pa tudi še svoja posebna nazivala. Laplatska nižina se imenuje tudi **Pampas**. Pokrita je z visoko travo, po kateri se paso divji konji, goveda in psi. Reka Laplata (Rio de la Plata «srebrna reka») je prav za prav le plimujoč izliv Parane in Urugvaja. V prvega se izliva od d. strani Parugvaj. Ob Maranjonu (Amazonas) so tropični pragozdi **Selvas**, sestoječi zlasti iz palm. Ob rekah in lokvah je bujno rastlinje, vse polno

Pod. 14. Kanjon.

vzpenjalk in zavijalk, da med drevjem ni mogoče hoditi. Drugod pa se vejevje dotika drugo drugega, tako da spodaj nič ne raste in se po pragozdu lahko hodi. Zaradi nezdravega podnebja je nižina le redko naseljena. Amazonas je najrazvitejša reka (5500 km) in ima največje porečje na celem svetu (7 milj. km²). Njegovi d. dotoki: Ukajali, Purus, Madejra in Topajos so večji od evropskih veletokov. Rio Negro, l. dotok, veže Kasikjarska bifurkacija z Orinokom. Nižina ob tej reki se imenuje **Ljanos** (= ravnine), in ob deževju jo pokriva kot mož visoka trava, po kateri se paso divji konji, goveda in mezgi.

Tudi v severni Ameriki se nahaja nižina v treh reških kotlinah. Ob Misisipu in Misuriju (obe skupaj sta 6530 km dolgi, in njiju porečje meri 3·3 milj. km²) se razprostirajo na zahodni strani **Prerije** in **Savane** (suhi, pustinski travniki), na vzhodni pa nizki griči, ki so bili poprej gozdnati, sedaj pa so največ dobro obdelani (pšenica, turšica in na j. bombaž). Misisipi («oče veletokov») izvira iz nizkega brdja ob 47. vzporedniku. Njegov d. dotok Misuri («blatna reka») je mnogo daljši (5000 km), izvira v Skalnih gorah in se izliva pri St. Lujiju. Misurijev pritok je čudesi Jeloston, katerega veže bifurkacija s Kolumbijo, tako da prihajajo lahko ribe iz Pasifika v Atlantik (kakih 10.000 km daleč)! Od d. dobiva Misisipi še dotok Arkansas, od l. pa Ohajo (Ohio). Misisipi je zelo važna prometna pot za Zjedinjene države (le ob povodnjih leže v strugi izruta drevesa). Reka prinaša s seboj mnogo prsti in blata, zato narašča njegova delta vedno bolj in se zariva dalje v morje.

Primorska nižina in Kanadska jezerska ploščina Na vzhodni strani Eligenov se vleče topla, dobro namočena in zelo rodovitna nižina, ki daje obilo tabaka, bombaža, turšice in riža. Reke (Hudzon, Delavar) so zelo kratke, ali imajo ob plimujočih izlivih izvrstne luke. V Kanadi je največje nabirališče vode celega sveta. Gorenje jezero (tako veliko, kot Galicija s Šlezijo vred) leži le 180 m nad morjem, a Ontario le 70 m. Vmes je Mičigansko, Huronsko in Irijsko (Erie) jezero. Iz poslednjega pada voda 50 m nizko (855 m široko) v podobi podkve v nižje jezero Ontario in napravlja najveličastnejši slap na svetu, Nijagaro. Okoli njega je narejen prekop z zatvornicami, tako da ladje lahko plovejo po veletoku Sv. Lovrenca celo v Kanadska jezera.

Arktična nižina obdaja v odprtem loku Hudzonov zaliv. Ona je skoro neplodna, polna jezer in rek, med katerimi mnogokrat ni prave razvodnice. Kakor Sibirija, je tudi ona na s. pokrita

s tundrami, dajo pa največ dobička živali, ki imajo dragocene kožuhe. Le te žive v jelovju južno od tunder, zlasti v zahodnem delu, kjer so še malo znani gorski kraji. Najjužnejši del ima med močvirji mnogo pustinj, po katerih so se nekdam pasle velikanske čete bizonov, in ki se dajo deloma tudi obdelovati. Reke so: Jukon (z zlatonosnim Klondikom), Mekensi in Nelson (v gorenjem toku Saskačavan); jezera pa Medvedje, Robsko, Atabaoko in Vinipeško.

Podnebje ameriško je seveda zelo različno, vendar prehajajo te razlike počasi jedna v drugo. V obče pa je novi svet hladnejši od starega, zlasti v severni Ameriki, kjer je zemlja odprta proti s. vzh., a zaprta toplim jugozahodnikom. Pogorja na vzh. so tako nizka, da vejejo vzhodni, mokri pasati čez nje in izpuščajo svojo vlago šele na vzhodnih obronkih Kordiljer, zato izvirajo tam orjaški veletoki. Na vzh. Kordiljer ni prostorov brez rastlin; ali suha doba traja po deževju tako dolgo, da se ne morejo gozdi zaploditi. Južna Amerika je toplejša od severne, ker ima bolj namorsko podnebje (severna je ob polarniku preširoka, popolnoma celinska). Na zahodni obali teko večinoma tople struje in vejejo polutniški vetrovi, zato je ona toplejša od vzhodne, kjer so struje in vetrovi mrzli.

Iz teh vzrokov sega mrzli pas v severni Ameriki skoro do 50. vzporednika. Tudi Kanada in vzhodni del Unije imata še kontinentalno podnebje (velik razloček med zimo in letom), čeravno prihaja mnogo mokrote od Mehikanskega zaliva. Njujork ima isto zemljepisno širino, kot Rim, in po leti tudi isto toplino; a po zimi pa zamrzne tam mimo tekoča reka Hudzon skoro za tri mesece. V južnem delu Unije je rastlinstvo že subtropično, in ob izlivu Misisipa rasto že prve palme. Zahodna Unija (zahodno od 95. poldnevnik) ima večinoma suho, planotno podnebje, zato so tam pustinski travniki. Na planotah med glavnimi pogorji se pojavljajo že peščene in slane puščave, kjer morajo vodo umetno napeljevati, če hočejo, da jim zemlja rodi. Višje stopice Skalnih gora pa nosijo gozde, ker tam dežuje izdatnejše. V primorju ob Tihem oceanu je blago, namorsko podnebje.

Tropična Amerika ima tako vroče podnebje, kakor druge zemljine ob polutniku. V srednji Ameriki, ob Orinoku in Maranjonu je rastlinstvo najbujnejše (zlasti palme) in najmnogovrstnejše, kakršnega nima niti Vzhodna Indija. Velike vrednosti so mnoge vrste dragocenega lesa. Primorje ob Tihem oceanu med 4.º in 28.º j. š. je skoro brez dežja, ker vzhodni vetrovi izgublajo vso mokroto že v

Andih. Zato je tudi rastlinstvo siromašnejše, in ob južnem povratniku imamo celo Atakamsko puščavo. Južno od povratnika pa vlada večinoma namorsko podnebje, ker se zemljina tako zelo zožuje.

Iz Amerike so presadili v druge zemljine najvažnejše pitome rastline: turšico, krompir, tabak in kinovo drevo. Drugih koristnih rastlin pa ni imela mnogo, in morali so jih šele iz starega sveta vpeljati, zlasti bombaževca, kavoveca, cukrov trs, riž in pšenico. Te pa uspevajo v Ameriki izvrstno in zalagajo prebivalce svoje prvotne domovine.

Manj razvito je ameriško živalstvo. Nekaj posebnega za to zemljino so veliki plazilci (aligatorji in kajmani), kače, orjaške želve in premnoge ptice s krasnim perjem (papige, kolibri). Tudi metulji in hrošči imajo zelo pisana krila. Nasproti pa ni velikih mačjih zveri in debelokožcev (jagvar, tapir). Severna Amerika ima zaradi bolj celinskega lica velike prežvekovalce (bizon, severni jelen), potem medveda in kožuharje. Južna Amerika pa je imela pred najdbo le malo koristnih živali; ljama je le slabo nadomestovala našo ovco. Sedaj so pa povsod razširjene naše domače živali in se paso tam že podivjane po južnoameriških travnikih. Značilni za južno Ameriko so lenivec, mravljinčar in dolgorepe opice.

Prvotni prebivalci so bili Indijanci, rdečekožci (ker imajo nekateri rodovi zares rdečo barvo), večinoma svetle do temnorjave polti, bolj majhne postave, širokega obraza, brez brade, kratkih in črnih las. Pečali so se večinoma z lovom (na mnogoštevilne jelene in bivole). Samo po planotah srednje in južne Amerike, koder je bolj suho in torej manj gozdov, so se bili poprijeli že tudi poljedelstva ter pridelovali zlasti turšico in krompir. Bivali so v precejšnjih mestih in imeli tudi urejene države (Mehiko, Peru), a železa še niso poznali. Evropeci so le s težavo privadili nekatere Indijance, da so se stalno naselili, in jih pridobili deloma za krščanstvo. Od njih so se Indijanci naučili le strelno orožje rabiti in konje brzdati, drugači pa samo slabih lastnosti (neizmerno žganje piti). To in pa ker se med seboj streljajo, je zelo zmanjšalo njih rod, da jih je sedaj le še kakih 12 milj. Prav za prav pa ne izumirajo popolnoma, nego se križajo in mešajo z drugimi plemeni (mestici). Tudi Eskimovce ob severnem polarniku prištevajo Indijancem zaradi njih jezika, v resnici pa so podobni bolj Mongolcem.

Ko je Kolumb Ameriko našel (oktobra l. 1492.), so začeli Evropeci kar vreti v novo zemljino, tako da sedaj pripada tri petine Amerikancev evropskemu plemenu. Najprej so se selili Španci po

južnih predelih severne Amerike, potem po srednjem in večjem zahodnem delu južne Amerike. Za njimi so se polastili Portugalci Brazilije, in šele potem so se naselili Angleži v severni Ameriki. V drugi polovici preteklega stoletja je bil večji del Amerike v oblasti Evropevcov. Leta 1776. so se ustanovile Zjedinjene države, po l. 1810. pa so se oklicale španske naselbine kot samostalne republike, in l. 1889. so tudi Brazilijanci vpeljali republiko. Vendar vlada španski jezik po nekdanjih španskih naselbinah, v Braziliji pa portugalski. V Ameriki rojene potomce Špancev in Portugalcev imenujejo «kreole». Romanski prebivalci so katoličani, Angleži pa večinoma protestanti.

Po l. 1517. so vvažali v Ameriko tudi črnce kot sužnike tamošnjim bogatim posestnikom, ki so imeli preobširna zemljišča. Potomce belih in črnih roditeljev imenujejo «mulate» (žoltorjave polti), ki bivajo zlasti po j. Zjedinjenih državah, v Zahodni Indiji in v Braziliji. V novejšem času se selijo v Ameriko obilo najrazličnejši narodi, in celo Kitajci so začeli siliti črez Tihi ocean.

Severna Amerika je gostejše naseljena (2 na km²), nego južna (1 na km²). Večina prebivalcev se peča s poljedelstvom in dobiva tako bogatih pridelkov, da jih celo izvažajo. Premnogo dobička dajo tudi živinoreja in ribarstvo (zlasti v arktičnih vodah) pa rudarstvo (zlato, srebro, premog, petrolej, železo in baker). Vseh teh pridelkov izvažajo mnogo na tuje. Po severovzhodnem delu Zjedinjenih držav se je razvila tako velikanska obrtnost, kakor na Angleškem, in njih izdelki se izvažajo v srednjo in južno Ameriko, kjer obrtnosti skoro še nič ni. Zaradi tolikih prirodnin, pridelkov in izdelkov je tudi trgovina sploh zelo velika in zaostaja le malo za Angleško. Duševna izobrazba pa je večja med Germani in Slovani, nego med Romani.

Severna Amerika.

Široka stranica severne Amerike je zelo razvita, ali za promet ni to nikake važnosti. Obala ob Tihem oceanu je strma, le v severnem delu je več fjordov. Vzhodna obala je najbolj razvita, ali vendar toliko ne, kot zahodna evropska. Nikjer se vreme tako naglo ne izpreminja, kot v severni Ameriki; za toplimi jesenskimi dnevi nastopijo hipoma ledeni in viharne meteži («blizard»). Celo po leti nastopajo nevihte s strahovitimi cikloni.

Arktično otočje. V severnem Ledenem morju je mnogo velikih otokov, n. pr. Bankova, princa Alberta, princa Uelškega in Bafinova

zemlja, ali najvažnejša je **Grenlandija** («zelena dežela», 2·2 milj. km², 10.000 pr.), največji otok na svetu. Pokriva jo višavje (na j. vzh. čez 4000 m), ki je popolnoma z ledom pokrito. Snežena odeja je debela po več sto metrov in sega celo do morja, ravno tako ledeniki, ki se na obali odkrhnejo in plavajo potem kot ledene gore ali ledene poljane (včasih celo do 40. vzporednika). Če pride ladja med nje, ali pa če se led na njo odlušči, jo razbije. Ledene gruče plavajo zlasti ob vzhodni obali, tako da ne morejo ladje do nje. Ozka zahodna obala pa po leti ozeleni; tam imajo Eskimovci majhne naselbine, živeč ob lovu rib in morskih psov. Danci gospodujejo nad njimi, in njih misjonarji so jih že mnogo izpreobrnilih h krščanstvu. Upernivik je najsevernejši kraj, ki je stalno naseljen.

Britanska severna Amerika. Vsa dežela severno od 49. vzporednika (izvzemši Alasko) je v angleški oblasti. Velika je skoro toliko, kot Evropa, ali neizrečeno puščobna, polna močvirij in gozdov. Le jugovzhodni del (južno od 55. vzporednika) se da nekoliko obdelovati, in tam so tudi Evropeci naseljeni (ob Vinipeškem jezeru pridelujejo še pšenico). Drugod se pečajo ljudje le z lovom na kožuharje. Politično je vsa dežela združena v jedno državno zvezo («Dominion of Canada») ter je sedaj razdeljena v sedem pokrajin in devet distriktov, le Nova Fundlandija ima svojo posebno upravo. Podnebje je tako neugodno, da je Hudzonov kanal (pod isto širino kot Severno morje) le malo mesecev prometu odprt, in Labrador (v isti širini kot Velika Britanija) je skoro neobljudena dežela. Tamošnji Indijanci in Eskimovci se pečajo z lovom na kožuharje in z ribarstvom.

Prava **Kanada** (8·7 milj. km², 5 milj. pr.), na levi strani Sv. Lovrenca in vzhodno od Kanadskih jezer, se deli v gorenjo (zahodno) in dolenjo (vzhodno) Kanado. Prva je bila nekdanj v francoski oblasti, in še sedaj so prebivalci večinoma katoliški Francozi, v drugi pa protestantski Angleži. V prvi se pečajo le na j. s poljedelstvom, a na s. dajo gozdi velik dobiček; v drugi pa je podnebje že tako ugodno, da žito celo izvažajo. Jezera in reke so polne rib. Poleg jezer in prekopov pospešujejo trgovino tudi mnoge železnice, zlasti kanadska «pasifiška železnica», ki vodi do zlatih rudnikov na zah. Gl. m. Kvibek (Quebec), trdnjava; Montriól (Montreal, 220.000 pr.), «kanadska metropola», glavno tržišče, ker do tja gori prihajajo velike ladje; Tronto (182.000 pr.). Polotoka Novi Brunšvik in Nova Škotska; Halifaks ima izvrstno luko.

Otok **Nova Fundlandija** je kaj malo rodoviten in le na južni strani obljuden, ker je tam blizu imenitna prodovina (Sandbank),

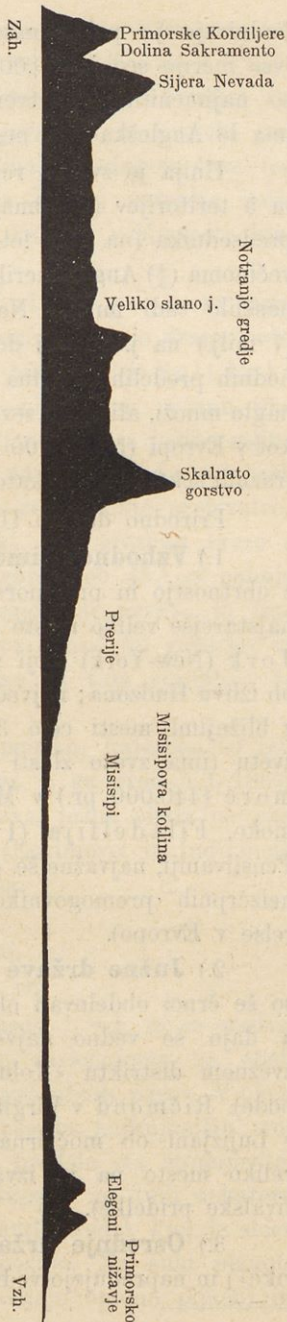
kjer je najobilnejši lov na ribe, zlasti pole-
novke. Tukaj se srečujeta mrzla in topla
struja, in zato se shajajo tam cele množice
evropskih in ameriških ladij. Tudi kabel
je napeljan (iz Halifaksa) črez otok in
prodovino v Evropo.

Zjedinjene države ali Unija.

(9·2 milj. km², 70 milj. pr.)

Unija («Zjedinjene države ameriške,
Unitats stats of America») obsega ves srednji
del severne Amerike (od 25.º do 49.º s. š.)
in je skoro tako velika, kot vsa Evropa.
Tudi po svojem izobraženem prebivalstvu
in obilnosti prirodnin se lahko imenuje
«druga Evropa». Tu so združeni vsi pogoji,
ki povzdigajo kulturo: zmerno podnebje,
vodnate reke in plovna jezera, rodovitne
nižine, rudnata gorovja, razvita obala z
dobrimi lukami ter ugodna lega med Evropo
in Azijo.

Najbolj povzdigajo bogastvo Unije
premnoge prirodnine in poljski pridelki.
Severno od 34.º uspevajo zlasti pšenica,
turšica, konoplja in tabak, južno pa riž,
bombaž in cukrov trs. Ameriško pšenico
in bombaž prodajajo po vseh svetovnih
tržiščih. Živino rede zlasti na zah. in od-
dajajo, česar imajo preveč, vzh. (svinino
vvažajo celo v Evropo). Največ zlata dobi-
vajo v Kaliforniji, srebra v Nevadi, bakra
ob Gorenjem jezeru, železa in premoga v
Eligenskem pogorju, pa tudi drugod po
celi državi, petroleja v Eligenih. V zahodni
Virginiji se nahajajo natorni podzemeljski
plini, katere ljudje po cevéh daleč odvajajo.
Obrtnost (zlasti kovinska in bombažna) se
je razvila najbolj po severovzhodnih drža-
vah. Tudi trgovina je največja na vzh.

Pod. 15.

Prerez severne Amerike.

Podpirajo jo poleg mnogih prekopov zlasti brezštevilne železnice (vse merijo sedaj 290.000 km, več nego cele Evrope), med katerimi so najimenojnejše četverne «pasifiške železnice». Trgovinskih ladij ima le Angleška več, nego Unija.

Unija je zvezna republika, sestavljena iz 45 držav, 1 distrikta in 5 teritorijev (ki nimajo še po 60.000 pr.). Sedež zvezne vlade in predsednika (na štiri leta voljenega) je v Vašingtonu. Prebivalci so večinoma ($\frac{4}{5}$) Angloamerikanci ali «Jankis». V novejšem času se je tam naselilo tudi mnogo Nemcev, Ircev in Slovanov. Črnci in mulati (7 milj.) na j. so bili do l. 1865. še sužnji; Indijanci žive le v zahodnih predelih (tretjina milijona). Vsled naseljevanja se prebivalstvo naglo množi, ali le po severovzhodnih predelih je tako gosto naseljeno, kot v Evropi (50 do 100 na 1 km²). Vere je večinoma protestantske (raznih sekt); le $\frac{1}{6}$ je katoličanov. Po več kot 100.000 pr. ima 30 mest.

Prirodno delimo Unijo v sledeče predele:

1.) **Vzhodno primorje** ali starejše države; pečajo se zlasti z obrtnostjo in prekmorsko trgovino. Mesta: Boston (450.000 pr.), najstarejše veliko mesto in «zibelka Unije», znanstveni zavodi. Novi Jork (New-York) stoji v jednakoimni, najgostejše naseljeni državi ob izlivu Hudzona; največje in najlepše mesto v Ameriki (1·8 milj. pr., z bližnjimi mesti celo 3 milj.),* prvo tržišče v Uniji in drugo na svetu (ima zvezo zlasti z Evropo), pa tudi zelo obrtno. Baltimore (440.000 pr.) v Merilendu, glavna izvozna luka za tabak in moko. Filadelfija (1·05 milj. pr.) v železa in premoga bogati Pensilvaniji, najvažnejše obrtno mesto. Pitsburg (240.000 pr.) sredi neizčrpnih premogovnikov, zato velika kovinska obrtnost (izvažata relse v Evropo).

2.) **Južne države** so bile poprej najbogatejši del Unije, ko so še črnci obdelovali obširne plantaže; sedaj so nekoliko propadle, a dajo še vedno največ bombaža. Vašington (230.000 pr.) v zveznem distriktu «Kolumbiji»; (kapitol, bela hiša, spomenik svobode). Ričmond v Virginiji, važna luka. Novi Orlean (244.000 pr.) v Lujizjani ob močvirnati in nezdravi delti (žolta mrzlica), jedino veliko mesto na j., izvažata bombaž. (Galveston v Tejasu, izvažata živalske pridelke).

3.) **Osrednje države** pridelujejo žito («žitnica severne Amerike») in napredujejo vedno bolj. Med mnogimi občili sta najvažnejša

* Sedaj hočejo združiti vse bližnje kraje (Bruklin, 850.000 pr.) v jedno samo mestno občino «Veliki Novi Jork».

Misisipi in Misuri. Ob njijnem setočju je glavno razcestje (največji kolodvor na svetu), S. Lují (S. Louis, 460.000 pr.), važno tržišče za notranjščino. Sinsinati (Cincinnati, 300.000 pr.), «kraljica zahoda», tvorniško mesto, izvaža žito, živali (prasiče) in živalske pridelke. Čikago (1·2 milj. pr.) narašča silno v zadnjem času (od l. 1829. dalje), največje tržišče za žito na svetu; največje ladje plovejo naravnost v Evropo. S. Pavel (134.000 pr.) v Minesoti, kjer biva mnogo Slovencev.

4.) **Države in teritoriji** okoli Skalnih gora so manj rodovitni in redko naseljeni predeli. Naseljenci kopljejo drage rude, ali pa namakajo zemljo umetno. V Utškem teritoriju je Salt Lake Siti središče mormonske sekte. Primorje ob Tihem oceanu ima ugodnejše podnebje in je tudi gostejše naseljeno. Tu je jedino veliko mesto S. Frančiško (300.000 pr.), ki je od l. 1848., ko so našli zlato rudo, neizrečeno hitro naraslo in ima zelo bogate prebivalce; prvo tržišče na zahodni strani Amerike, ki ima živahno zvezo z vzhodno Azijo in Avstralijo. — V Skalnih gorah ob 45.º se nahaja pri reki Jelostonu čudesen predel «nacijonalni park», ki ima velikanske slapove in vodomete («Mamutove»), nad 50 gejrjev in več kot 1000 vročih studencev. Jugovzhodno od tam stanujejo še divji Indijanci.

Alaska je najseverozahodnejši del Amerike, katerega so bili posedli Rusi v prejšnjem stoletju zaradi lova, a ga prodali l. 1867. Uniji. V notranjem je prava arktična puščava, južna obala pa ima toplejše podnebje. Naseljena je zelo redko (Eskimovci in Indijanci), ima pa mnogo kožuharjev in koristnega lesa.

Republika Mehiko.

(1·95 milj. km², 12·6 milj. pr.)

Velika Anahvaška planota se zožuje proti j. vzh. in se spušča strmo k obema oceanoma. Vendar lahko razločujemo na obeh straneh tri stopice in na njih ravno toliko podnebnih pasov. V obeh primorjih sta vroča predela, rodovitna in bogata najbujnejših tropičnih pridelkov, pa zelo nezdrava. Srednja predela sta stopnjevita, imata zmerno toplo podnebje in še vse evropske, pa tudi nekatere tropične pridelke. Nad 2000 m se začanja mrzli predel, kjer je sicer le malo gozdov, a evropski pridelki še uspevajo. Na suhi planoti rasto zlasti agave ali aloje (iz njih napravljajo opojno pijačo) in kakteji. Proti s. postaja Mehiko vedno bolj suh in puščoben; ravno taka je tudi mehikanska Kalifornija.

Mehiška planota je bogata rudnin, zlasti srebra, katerega je več kot polovica, kar ga je na svetu porabljenega, prišla iz Mehika. Vkljub temu in vkljub ugodni legi je ta zvezna republika (od l. 1822.) le redko naseljena (jedva 6 na 1 km²) in nima nikakršnega blagostanja zaradi nemarnosti prebivalcev (večinoma Indijancev in mesticev). Ko so se Španci l. 1520. polastili te dežele, so našli na planoti mogočno državo Actekov. Na otokih celinskega jezera so imeli svoje dobro utrjeno gl. m. (kjer sedaj), katero so branili mnogoštevilni vojaki, oboroženi z bombaževimi ščiti in kamenim orožjem. Sredi mesta se je vzdigalo veliko svetišče, in na njegovi strehi so žrtvovali bojnemu bogu žive ljudi.

Gl. m. Mehiko (345.000 pr.) stoji v zdravem predelu med dvema jezeroma, spada med najlepša mesta ameriška in ima zvezo z vzhodnimi lukami. Puebla (100.000 pr.) je prvo obrtno mesto. Gvadalupe (84.000 pr.). Keretaro, severozahodno od gl. m., († cesar Maksimilijan l. 1867). Verakruc, izvozna luka na vzh., ne more uspevati zaradi mrzličastega podnebja, a na zah. raste vkljub temu naglo Akapulko, izvrstna luka.

Srednja Amerika.

(444.000 km², 3·3 milj. pr.)

Srednja Amerika se razprostira od medmorja Tehuantepeka pa do Paname. V svoji celoti je podobna obema Amerikama (polotoka Jukatan in Honduras) ter predstavlja tako rekoč vso celino v malem. Proti j. vzh. pa se dežela vedno bolj zožuje do Panamskega medmorja (62 km). To gričasto medmorje nameravajo sedaj prekopati; jednak prekop je namenjen tudi med jezerom Nikaragvo in Tihim oceanom. Ob obali poslednjega se vleče cela vrsta živih vulkanov, tako da spada srednja Amerika med najbolj ognjeniške predele na svetu. Podnebje je vroče in zelo mokrotno, zlasti na vzh., kjer se nahajajo neprodorni pragozdi. Po zahodni, bolj gorati in bolj suhi strani pa raste vse polno koristnih rastlin, zlasti kavovec, kakavovec (kot drevo visok) in razne vanilije, katerim se perje zavija. Več kot tretjina prebivalcev govori španski («Ladinos»), drugi so še Indijanci («Indios»).

V srednji Ameriki je pet majhnih republik, ki se pa hrepene združiti, in res so se v zadnjem času že sklenile (l. 1896.) v «zvezno republiko srednjeameriško». Po vrsti si sledijo republike takole: Gvatemala (gl. m. Gvatemala, na potresnem zemljišču;

goji košenilke), Salvador (S. Salvador); Honduras (Managva); Nikaragva (Tegucigalpa) in Kostarika (S. José). Vzhodno od Gvatemale je angleško posestvo Britanski Honduras (Belize), kjer raste dragocen les (mahagoni, cedra, palizander). Obala Moskito je nevtralna.

Srednjeameriški arhipel ali Zahodna Indija.

Pri polotoku Jukatanu se začenja dolgo otočje, ki se naposled zakrivi proti južni Ameriki, tako da je podobno prirodnemu mostu med obema Amerikama. Vsi Antili so gorati in Mali tudi ognjeniški (pogostni potresi). Podnebje je popolnoma tropično, po obalah vroče in nezdravo. Glede rodovitnosti in obilnih prirodnih primerjamo lahko to otočje Vzhodni Indiji (Kolumbova zmeta!), ker daje mnogo kave, cukra, tabaka, kakaja, popra, bombaža, indiga, vanilije in južnega sadja. Nekdanje prebivalce (karajbe) so Španci iztrebili; sedanji so črnci in mulati, le malo je belih.

Veliki Antili. 1.) Podolgasti otok **Kuba** (119.000 km², 1·7 milj. pr.) med Florido in Jukatanom je v zahodnem delu špansk, ali hrepeni po samostalnosti. Zaradi njegove rodovitnosti ga imenujejo «biser Antilov». On rodi zlasti cukrov trs, kavo in tabak (najimenitnejši na svetu). Gl. m. **Habana** (200.000 pr.), Kolumbov grob. 2.) **Hajiti**, gorat otok, ki je ravno tako rodovit, kakor prejšnji, ali slabo obdelan, ker so se tamošnji črnci zopet polenili in posuroveli. Na otoku sta dve samostalni republiki, Hajiti in Dominikana (San Domingo). 3.) **Jamajka**, najvažnejše angleško posestvo v Zahodni Indiji, rodi cukrov trs. 4.) **Puertoriko** daje tabak; zadnji ostanek španskih naselbin, ki so bile nekdanj tako velikanske.

Mali Antili imajo črne prebivalce in rodijo cukrov trs. Večinoma so angleški (Barbados in Trinidad), potem francoski (Martinik in Gvadelup), nizozemski in danski.

Bahamski otoki so nizki, koralni in slabo namočeni, zato le malo naseljeni; nahajajo se v angleški oblasti. Na otoku Gvanahani (S. Salvador) je pristal Kolumb 12. oktobra 1492. l.

Južna Amerika.

Nekdanja španska posestva na zahodni strani južne Amerike so sedaj samostalne republike. Površje je zelo gorato, in potresi so kaj navadni. Čeravno imajo tropično in zmerno toplo podnebje, vendar je rastlinstvo siromašnejše, nego na vzhodni strani Amerike. Nasproti pa so zelo rudnate, in tudi živalstvo daje lep dobiček po nižinah. Prebivalci so večinoma Indijanci in mestici. Notranji nemiri ovirajo zelo gmotni napredek, in politične meje se večkrat izpreminjajo.

1.) **Venecvela** (1·04 milj. km², 2·4 milj. pr.) je zvezna republika, ki obsega skoro vse porečje ob Orinoku. Večji zapadni del pokrivajo travniki (Ljanos), kjer se paso izvrstna goveda, vzhodni del pa pragozdi. Le majhen del je obdelan in rodi kavo, kakao, tabak, kinovo drevo in cukrov trs. Gl. m. Karakas (80.000 pr.) ima krasno lego na planoti; pristanišče La Gvajira.

2.) **Kolumbija** (1·2 milj. km², 3·9 milj. pr.) so zedinjene države, ki segajo od Atlantskega do Tihega oceana. Od primorskih nižin ob Magdaleni pa do kordiljerskih snežnikov se vrste vsi toplinski pasovi. Glavni pridelki so kina, kava in tabak. Zvezno gl. m. Bogotá (96.000 pr.) stoji 2600 m visoko in je torej zelo zdravo. K tej republiki spada tudi država Panamá z jednakoimnim gl. m. Od tod pa do Kolona vodi železnica (štiri ure), ki olajšuje promet, da ni treba daleč okoli južnega rta.

3.) **Ekvador** (307.000 km², 1·4 milj. pr.) je zelo rodovitna dežela, ali ima neizrečeno lene prebivalce. Ob vroči in vlažni obali je le malo ljudi, gostejše pa so naseljeni na bolj mrzli planoti. Tam stoji gl. m. Kito (80.000 pr.), 2850 m nad morjem, ima vedno spomlad, ali potresi je nadlegujejo. Pristanišče Gvajakil. Ekvador in Peru sta pravi domovini kinovega drevesa (kina = lub). — Sem spadajo otoki Kolon (Galapagos), kateri imajo mnogo kopre, gvana in biserjev v morju.

4.) **Peru** 1·14 milj. km², 3 milj. pr.) je največja država na zahodni strani južne Amerike. Obala je gola in suha, proti goram celo puščobna. Med predgorji in kordiljerskimi snežniki so predeli brez gozdov, ali ugodni za evropske pitome rastline; zlasti doline imajo tropično rastlinje. Proti vzh. se znižujejo Andi propadno k pragozdom ob Marañjonu. Na planotah raste kinovo drevo. Že Španci so imeli tu svoje najbogatejše srebrne rudnike, in še sedaj je dežela bogata zlata in srebra, a mnogo več dobička daje «gvano». Prebi-

valci so večinoma krščanski Indijanci, le malo je belcev. Ko so Španci deželo premagali (1530 do 1540), so našli tu dobro urejeno državo (vladarji «inke» so stolovali v Kucku), kjer je bila podobna omika, kakor v Mehiku. Gl. m. Lima (110.000 pr.) ima živahno obrtnost. Kaljao, pristanišče. Iz primorja vodi v notranje predele železnica, ki je najvišja na svetu (skoro 4800 m).

5.) **Bolivija** (1·3 milj. km², 2·3 milj. pr.) je sedaj celinska država. Nekdaj so dobivali na planoti mnogo srebra, a ker je to ponehalo, je osiromašelo tudi poprej bogato mesto Potosi (4000 m nad morjem); vendar še izvažajo srebro in cin. Gl. m. Sukre (25.000 pr.), največje pa La Pas (56.000 pr.).

6.) **Čile** (776.000 km², 3·5 milj. pr.) je dolga ali ozka dežela, ki ima dobre luke in se vzdiga od obale do Andskih slemen. Severni del je suh in nerodoviten (puščava Atakama), a daje vendar največ dobička po svojih rudninah (baker, srebro). Solitra dobivajo za polovico toliko, kolikor ga potrebuje ves svet. V južnem primorju pa zadosti dežuje, in zato je tam veliko žita («vrt novega sveta»). Zaradi ugodnega podnebja so prebivalci večinoma Evropei. Gl. m. Santjago (336.000 pr.) je zvezano po železnici z luko Valparajizo (150.000 pr.).

Patagonija je popolnoma nerodovitna ter razdeljena med Čile in Argentino. Od gozdnatega otoka Čiloe se vleče niz otokov do viharnege Magaljenovega preliva. Onostran njega je Ognjena zemlja (Tierra del Fuego), kjer siromašno živijo mali Pešereci.

7.) **Argentina** (2·8 milj. km², 4·1 milj. pr.) je zvezna republika. Pokrivajo jo večinoma travniki, koder podivjani pastirji jahajo ter čuvajo velikanske črede konj, goved in ovac. Dežela izvažajo mnogo klavne živine, mesnega

J. zah.

Andes
Gorska planota
Titikaka j.

Amazonsko nižavje

Gijansko pogorje

S. vzh.

Pod. 16.

Prerez južne Amerike.

izvlečka, suhega mesa, kož in volne. Gl. m. Buenos Ajires (720.000 pr.) je največje mesto v južni Ameriki in ima skoro polovico Evropecev, večinoma Italijanov. Malvini (Falklandski otoki) so angleški.

8.) **Paragvaj** (253.000 km², 430.000 pr.), celinska država med Paragvajem in Parano. Prebivalci so katoliški Indijanci in mešanci, ali zaradi dolgotrajne vojne z Brazilijo in Argentino zelo redki. Izvaža paragvajski čaj «jerbo». Gl. m. Asunsjon (45.000 pr.).

9.) **Urugvaj** (178.700 km², 830.000 pr.) ima velikanske travnike, zato imenitno živinorejo. Izvaža volno, kože in mesni izvleček. Gl. m. Montevideo (260.000 pr.) je lepo zidano, ima krasne palače in tekmuje z argentinsko prestolnico.

10.) **Brazilija** (8·4 milj. km², 17·5 milj. pr.) je bila do l. 1889. cesarstvo (v portugalski rodovini), a sedaj je zvezna republika in obsega skoro polovico vse južne Amerike. K njej spadajo nižina ob Maranjonu, brazilsko višavje in planote skoro do izliva Laplate. V notranjem so skoro sami pragozdi, dosti je pa tudi planot brez gozdov. Zato so le primorski predeli dobro obdelani in naseljeni z belimi ljudmi. Med prebivalci je dosti črncev in mulatov, ob rekah pa se pojavajo neizobraženi Indijanci, ki so večinoma še kanibali. Najvažnejši pridelek je kava (v primorju), tako da jo daje Brazilija skoro polovico, kolikor je na vsem svetu potrebujejo. Izvažajo tudi cukrer, kavčuk, bombaž, kože in dragocen les («brazil», po katerem je dežela dobila ime). V gorovju je mnogo zlata, ob rekah pa dijamantov. V južni Braziliji se pečajo tudi naseljenci (Nemci) s poljedelstvom in sadjarstvom. Gl. m. Rio de Žaneiro (Rio de Janeiro, «januvarska reka» 600.000, z bližnjimi kraji 800.000 pr.) stoji krasno ob globoki zajedi; važno tržišče. Druga tržišča so: Bahija (200.000 pr.), Pernambuko (190.000 pr.), Sao Paulo (140.000 pr.), Santos, izvozna luka za kavo in Para, ki izvaža kavčuk. Dijamantino v deželi Mato Grosso.

11.) **Gijana** (438.000 km², 400.000 pr.) je hribovita dežela, ki ima vroče, nezdravo podnebje. V notranjem so pragozdi, po katerih živijo Indijanci in podivjani črnici, ob obali je pa bujno rastlinstvo in le malo evropskih naseljenikov. Vzhodni del je v francoski oblasti (gl. m. Kajén), srednji (imenovan «Surinam») v holandski, zahodni pa v angleški (gl. m. Žoržtavn).

Evropska posestva v Ameriki.

	km ²	pr.
Angleži posedujejo	9,487.000	6,760.000
Španci	128.000	2,430 000
Holandci	130.000	118.000
Francozi	82.000	378.000
Danci	360	33.000

Poslednji so prodali l. 1896. svoja posestva Amerikancem.

Avstralija.

Ime, lega in obširnost.

To najmanjšo (jugovzhodno) celino so našli holandski mornarji v začetku sedemnajstega stoletja in ji dali po svoji domovini ime Nova Holandija (1642). Natančneje je preiskal novi svet, zlasti njegovo otočje Anglež Cook (Kuk) od l. 1768. do 1780. Misleč, da se razširja okoli južnega tečaja, so jo začeli imenovati tudi «terra australis», ali ob kratkem Avstralija. Angleži so ustanovili tam l. 1788. naselbino za kaznjence (primeri Sibirijo!). Ker pa je velika razlika med celino in otočjem, ki napolnjuje Tihi ocean od 30.º s. do 30.º j. š., zato imenujemo sedaj Avstralijo le celino (s Tasmanijo), a ostala otočja Oceanijo. Za severozahodna mala otočja je tudi v navadi ime Mikronezija. Ves ta svet meri 8,800.000 km² in ima 4,800.000 pr., in sicer spada na celino (s Tasmanijo) 7,630.000 km² in 3,200.000 pr.

Vodoravna izobrazba.

Celinska Avstralija je podobna nepravilnemu sedmerokotniku, iznad katerega molita polotoka Jork in Arnhemova zemlja. Če si mislimo Tasmanijo spojeno s celino (kakor je nekdanj tudi bila), tedaj najdemo, da je Avstralija po zunanji obliki precej podobna Afriki. Najsevernejši rt je K. Jork, najvzhodnejši K. Biron («Bajrn»), najjužnejši K. Vilson (jugozahodni Levin: meja med Tihim in Indijskim oceanom), najzahodnejši K. Stip in pa Severozahodni rt (N. W. C.).

Avstralija je le malo členovita in ima malo zalivov. Na s. jo obliva Harafursko morje s Kambriškim in Karpentarijskim zalivom. Iz poslednjega se pride skozi Toresov preliv v Koravno morje, v katerem je raztegnjeno veliko Barijerno klečevje ob severovzhodni obali. Med celino in Tasmanijo je Basov preliv, ki vodi v odprti Avstralski zaton z Vincentovim in Spenserjevim zalivom.

Navpična izobrazba.

Avstralska celina je velika planota, ki se vzdiga poprečno 500 m nad morjem. Večinoma je to suha, peščena, s trnjem in bo-dečo travo porastena ravnina, kateri zelo primanjkuje vode. Nahaja se pač dosti suhih strug (creek = krik), ki se le ob deževju napol-nijo z vodo. Tedaj včasih tudi zelo naraščajo in se izlivajo v slana jezera; a usihajo ob suhih letnih časih in puščajo k večjemu mlake in kale za seboj. Tu pa tam se nahajajo na avstralski planoti tudi osamljeni griči in celo krajša pogorja, imenovana «ranges» (n. pr. Makdonel-Ranges ob povratniku), ki imajo zelo strme obronke, pa so tudi popolnoma pusta.

Najvišja pogorja se nahajajo na j. vzh. in vzh. avstralske celine. Vlečejo se večinoma vzporedno z obalo in se spuščajo celo propadno k ozki primorski nižini. Na vzhodni strani Spenserjevega zaliva stoji Flindersove gore (do 1000 m). Po Viktoriji in južnem Uelsu (do 34.° j. š.) se razprostirajo Avstralske planine z najvišjo goro Mt. Kosčjusk, 2233 m; Taúnsend (Townsend 2240 m). Iz Sidnija proti j. zah. vodi železnica po Piktonskem predolu. Na severni strani tega se začenjajo Modre gore, ki drže do rečice Hunter. Po severnem Uelsu se razprostirajo Liverpulske gore, a po Kvinslandu Kvinslendske gore do polotoka Jorka.

Večji avstralski otoki so gorati, manjši pa nizki, koralni. Na Novi Gvineji se vzdiga gora Oven Stenli do 4025 m. Najvišji vrhunec Tasmanije se imenuje Humboltov vrh (1650 m). Na Novi Zelandiji je mnogo živih ognjenikov, gejzirjev, toplih vrelcev in parnih vulkanov. Na južnem otoku se vzdiga Mt. Kuk do 3760 m, na severnem pa s snegom pokriti Ruapehu do 2700 m in Mt. Egmont do 2520 m. — Na Sandviških otokih je najveličastnejši ognjenik naše zemlje Mavna Loa (4150 m), ki ima na svojem obronku jezeru podobno žrelo (skoro 4 km v premeru), napolnjeno z vročo lavo. Severno od njega se vzdiga še višji Mavna Kea («bela gora», 4210 m), ki pa sedaj ne deluje več.

Vodovje na celini.

Kakor že rečeno, je Avstralija večinoma suha. Njene reke so celo nepopolno razvite. Le malo je plovnih in še te večinoma samo ob deževnem letnem času. Ker največ dežuje v Avstralskih planinah, zato izvirajo iz njih tudi največje avstralske reke. Med njimi je najdaljša Mere (Muray), ki izvira izpod Kosčjuskove gore in spre-

jema od desne strani Lahlan (z Murumbidžem) ter Darling. Skozi jugozahodno Avstralijo teče Labodja reka (Swan river), skozi zahodno pa Merčizon. Viktorija se izliva v Kambriški, Flinders pa v Karpentarski zaliv. Najvažnejša celinska reka je Kuper-krik.

Avstralska jezera so slana in ob suhem vremenu zgol plitke močarine. Najvažnejša so Er (Eyre), Torens in Gerdner.

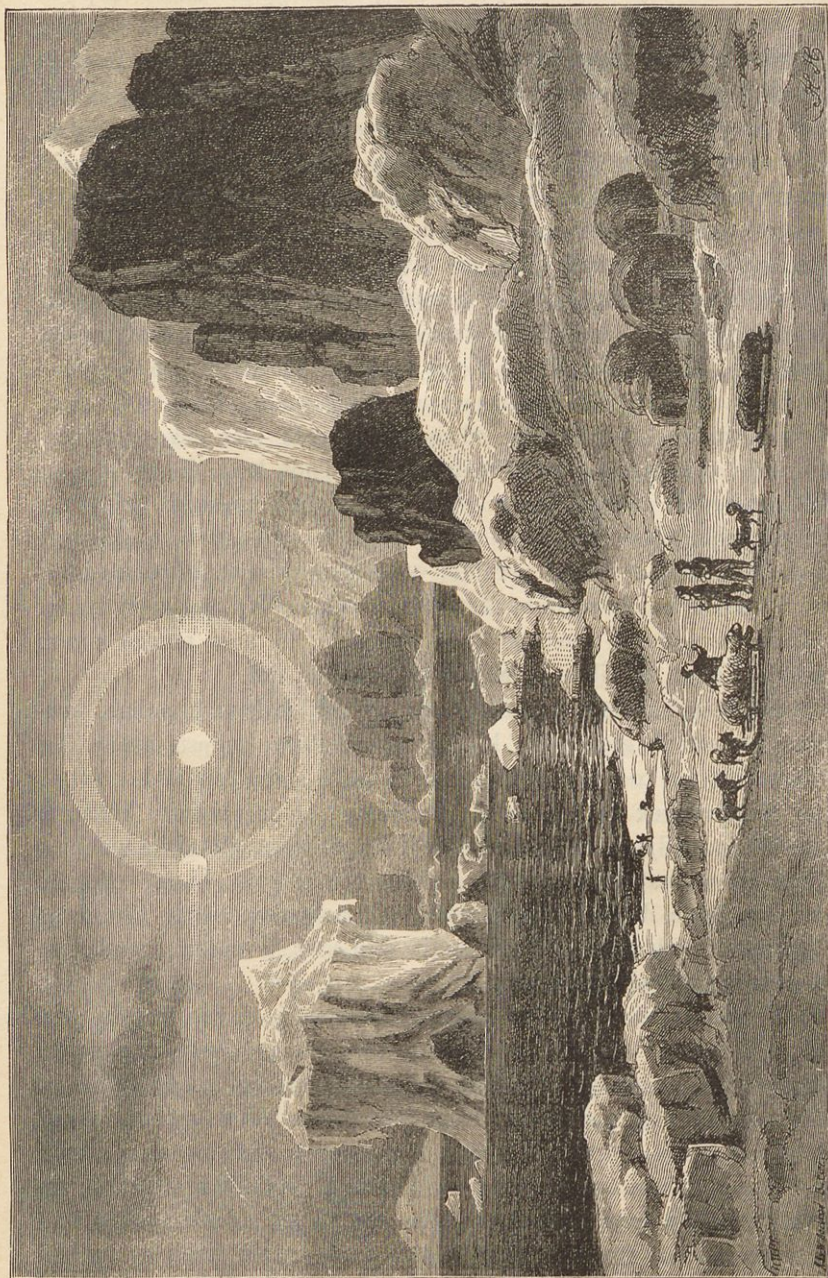
Podnebne razmere.

Severna Avstralija (od 11.º do 25.º j. š.) pripada toplemu pasu, srednja (od 25.º do 35.º j. š.) subtropičnemu, in le najskrajnejši jug (s Tasmanijo in Novo Zelandijo vred) leži v južnem zmernem pasu. V toplem pasu (na Novi Gvineji in bližnjih otokih) se menjavata poluletna monsuna: mokri severozahodnik veje od oktobra do aprila (poletje), suhi severovzhodnik pa od aprila do oktobra (zima). V subtropičnem pasu se že poznajo štirje letni časi: deževna spomlad od septembra do decembra, suho poletje od decembra do marca, zopet deževna jesen do junija, a v juniju, juliju in avgustu jasna, suha zima. Največja vročina in suša je v januarju, poleg tega pa vleče še pekoč in žgoč veter. Tedaj ni videti niti jedne travice, tako da mora večkrat poginiti velika množina goved in ovac. Sneg ne pada nikjer v nižavju avstralskem, a vendar zmrzuje zemlja v dolgih zimskih nočeh daleč gori proti s. V južni Avstraliji je podnebje zmerno in vkljub zelo hitrim izpremembam prav zdravo. V Melbenu znaša srednja letna toplina le 13·5 C. Kadar dežuje več dni zaporedoma, se izpremeni vsa zemlja v neprehodno močvirje.

Severozahodni otoki imajo sicer tropično podnebje, a severovzhodni mokri pasat ga precej hladi. Tudi na Sandviških in bližnjih otokih vlada enakomerno, ohlajeno tropično podnebje. Na Havaju imajo skoro večno poletje (24.º do 26.º C.). Istotako vlada po jugovzhodnih otokih enakomerna, po pasatih ohlajena vročina. Gorati otoki imajo dosti dežja in bujno rastlinstvo, po nizkih pa dežuje jako malo.

Prirodnine.

Avstralsko rastlinstvo je borno, jednolično in samo tej zemljini lastno. Pragozdov ni nikjer, gozdov le malo, pač pa mnogo neprehodnega grmovja. Visoko drevje raste največ le v posameznih skupinah. Avstraliji lastne so akacije in klejasta drevesa, med njimi zlasti «eucalyptus», ki s kosmatim, usnju podobnim listjem popije

Pod. 17. Zrační pojavi v severních polárních krajích.

mного mokrote. Kolenčaste palme imajo mečem podobne, navpične liste, ki ne dajo nič sence. Notranja Avstralija je pokrita z malim grmičjem in slano travo, katero ovce rade mulijo. Po vzhodni in južni Avstraliji so Evropci razširili pitome rastline, zlasti žito, zelenjad, sadno drevje in tudi vinsko trto goje z uspehom. Vso obalo pokrivajo nepretrgani gozdi, ki so pa vedno redkejši ter siromašnejši navzgor in na znotraj. Po ozkih gorskih dolinah v jugovzhodni Avstraliji so gozdi podobni našim, drugod pa raste zlasti mnogo borovcev in palm, seosebno pa evkalipt, ki vse drugo drevje zatemnjuje.

Eekalipt vzraste 20 do 25 m visok in ima vedno zeleno listje, ki polagoma odpada ob vseh letnih časih, pa se vedno z novim nadomešča. Posamezni listi so po 20 cm dolgi in 3 cm široki in vise navpično na vejah, tako da pod takim drevesom ni nič sence. Listi so hrapavi, debeli, od zunaj podobni usnju, od znotraj pa gobi, kjer se voda nabira; zato sade evkalipt po močvirnih krajih. Tudi lepo dišeče olje se cedi iz njegovih listov. Skorja se lušči v dolgih trakovih, ki vedno vise na deblu. Med posameznimi debli je mnogo prostora, kjer pa nič ne raste, ker evkalipti porabijo vso mokroto za se, in potem izžge solnce tla, da ne more nobena travica vzkleti. Med vejevjem žvižga in šumi navadno iz pustinje vroči monsun, ki nosi mnogo prahu s seboj. Kadar se vihar pojači, tedaj nastane dež.

Na otokih, zlasti nizkih, rasto najbolj kokosova palma, kruhovec, banane in gomoljike, ki dajo prebivalcem zadosti hrane. Tri kruhova drevesa rode v devetih mesecih toliko sadja, da lahko živi ob njem jeden človek ta čas, ostale tri mesece se pa preživi s kuhanim kruhovčevim sadjem. Imenitni sta tudi drevesi pisang (rajska smokva) in kazvarina, katera ima šibke, nizko viseče veje, ki se vedno in vedno cepijo na dvoje; zato jo radi sade na pokopališčih. Čim dalje se gre proti vzh., tem manje rastlinskih vrst je videti; vendar so vse podobne vzhodnoindijskim.

Kakor spominja avstralsko rastlinstvo na že davno minole čase, tako tudi živalstvo. Avstraliji lastni so vrečarji, zlasti kenguru, ki živi v velikih čredah po notranjih planotah. Značilni za to celino so tudi mnogi kljunaši, povodne in druge lepo pisane ptice (papige, čopasti golobi, noji «emu»), črni labod, bela vrana, leteči vrečar «valobi», hudi pes «dingo», premnoge kobilice in komarji. Velikih sesalcev in roparskih živali v Avstraliji ni, pač pa premnogo ribakov in plavutarjev po vseh avstralskih morjih. Izmed evropskih živali se najbolj množe ovce. Ker pa ni zadosti vode, morajo lastniki čred kopati globoke vodnjake, ki izvrstno koristijo.

Avstralski otoki imajo zelo uborno živalstvo; le ptičev je premnogo, toda ne različnih. Na Novi Gvineji in bližnjih otokih živi prekrasna rajčica. Prvotniki so povsod redili pse, prasiče in kokoši. Okoli nizkih otokov mrgoli premnogih morskih živali, ali tudi živalske vrste pojenjujejo od zah. proti vzh.

Trgovina je večinoma v zunanjih (angleških) rokah. Skozi zemljino vodi telegraf (3157 km) iz Palmerstona ob Port Darvinu do P. Adelajda. Železnic imajo že 21.000 km (najvažnejša je iz Adelajda čez Melbern in Sidni v Brisben, 2908 km). Gl. pristanišče Sidni ima redno zvezo mimo Fidžiskih in Sandviških otokov v S. Frančiško (25 dni) potem čez Albani in Kolombo v Suec (26 dni) ter v Kaptavn (19 dni). Iz Palmerstona vodi kabel na Javo, a iz Kvinslanda ga nameravajo položiti do Vankúverja in Kanade.

Celinska Avstralija je bogata kopanin, ali rudarstvo je zanemarjeno. Največ je zlata, zlasti v Viktoriji, Avstralskih planinah in Modrih gorah. Tudi bakra je mnogo, zlasti v severnem delu Flindersovega pogorja. Železna ruda se nahaja semtertja (n. pr. ob gorenjem Merčiznu) samородna, da bi jo lahko takoj v železo prekoval. Premoga je le malo (v Modrih gorah in na Tasmaniji).

Prebivalci.

Od najdbe Avstralije pa do današnjega dne se je prebivalstvo zelo izpremenilo: prvotniki so skoro izginili, naseljencev pa je že skoro 3·3 milj. Za kaznjenci so se naselili svobodni Angleži (zlasti po l. 1851.), potem Francozi, Nemci, Kitajci i. dr. Prvotnikov je na celini le 60.000; na Tasmaniji so že izumrli, na Novi Zelandiji jih je pa še 41.500. Imenujejo jih «maoris» = mavri (sredi severnega otoka), ki so se zdaj podvrgli angleški vladi. Na Novi Gvineji žive črni Papuanci, sorodni avstralskim črncem, ki so sicer zelo nadarjeni in hrabri, ali surovi. Polinezci so lepi in nadarjeni ljudje, ki pa vzpričo Evropecev hitro ginejo. Na Salamonovih otokih so prebivalci pridni poljedelci, ali zavrtni ljudožrci.

Naselbine se nahajajo samo ob obali in se ne morejo več širiti proti sredini, ker je suha in peščena. Nova podjetja niso imela pričakovanega uspeha, vrednost proizvodov se je zmanjšala, in zato se mnogi zopet izseljujejo, zlasti iz Melberna.

Avstralija s Tasmanijo je sedaj zvezna država (The Commonwealth of Australia), sestojéča iz šestih držav in jednega teritorija pod pokroviteljstvom angleškim. Državo vlada angleški guverner, ki ima svoj sedež v Sidniju. Države imajo vsaka svoj parlament z

dvema zbornicama. Poslance volijo države neposredno, starejšine pa zbori pojedinih držav. Skupno imajo sedem ministerstev in najvišje sodišče. Posamezne države so:

1.) **Novi Južni Uels** (najstarejša naselbina, ki ima največ ovac in goved); gl. m. Sidni (430.000 pr.) Tu je sedež vlade; vseučilišče, velika trgovina in v okolici neizčrpnj premogovniki.

2.) **Kvinsland** (Queensland), gl. m. Brisben (Brisbane).

3.) **Viktorija**, najmanjša ali najbolj cvetoča država zaradi obilo zlata, žita in vina. Gl. m. Melbern (Melbourne 490.000 pr.) je podobno evropskim velikim mestom, ima vseučilišče in veliko trgovino z domačimi pridelki.

4.) **Južna Avstralija** ima krasno podnebje, poljedelstvo, vinarstvo in živinorejo. Edeléd (Adelajde 145.000 pr.). K tej državi je prislonjen teritorij Severna Avstralija, pusta in propadajoča dežela. Palmerston.

5.) **Zahodna Avstralija** rodi vino in sadje ter koristen les. V novejšem času so našli tudi zlato in v morju love biserje. Gl. m. Pers (Perth); Albani, utrjeno in močno pristanišče.

6.) **Tasmanija**, gorat a rodoviten otok, ki je popolnoma podoban celini, s katero je bil nekdaž združen. Gl. m. Hobart.

Avstralski otoki.

Nova Gvineja, največji otok na svetu (785.400 km², 840.000 pr.), ima nepredorne pragozde, zato ni njena notranjost skoro še nič preiskana. Holandci si laste zahodno polovico, Nemci severovzhodno in Angleži jugovzhodno.

Od Nove Gvineje se vleče v polkrogu (vzporedno z vzhodno obalo Avstralije) niz goratih otočij, ki so vsa pokrita s tropičnimi pragozdi. Prebivalci so Papuanci, ki so bili poprej ljudožrci. Ta otočja so: Bismarkov arhipel (poprej Nova Britanija, nemški); Salamonomovi otoki (severni so nemški, a južni, rodovitnejši angleški); Novi Hebridi (francoski) in Nova Kaledonija. Na poslednji so imeli poprej Francozi naselbine kaznjencev, katere so pa sedaj opustili. V smeri istega polkroga leži Nova Zelandija, ki je skoro tako velika kot Italija, kateri je tudi po obliki podobna, a šteje le 700.000 pr. Podnebje je zdravo, ali mokrotno in mrzlejše nego v Evropi pod isto zemljepisno širino. Manjši severni otok je ognjeniški ter posebno bogat vročih vrecev, gejzirjev in jezer. Večji južnejši otok (onostran Kukovega preliva) je podoben našim planinam ter ima vse polno

ledenikov in podolgastih jezer po dolinah. Nova Zelandija je naselbina angleške krone, zelo bogata vsled poljedelstva, živinoreje in zlate rude. Gl. m. Uelington (Wellington), potem Oaklend (Auckland) na severnem, Denidèn na južnem otoku.

Sredi Velikega oceana leži premnogo majhnih otočij, ki so deloma ognjeniška (gorata in visoka), deloma pa koralna (nizka, klečevita). Poslednja pokrivajo mnogokrat morske plime, da so nevarna ladjam; zato pa so tamošnji prebivalci izvrstni mornarji. Koralna otočja so: Palaú, Marjani (Ladroni) in Karolini, vsi španski. Maršalovi otoki so nemški, Gilbertovi pa angleški.

Visoki otoki so Fidži (britanski),* Tonga ali Prijateljski otoki (samosvoji), Samoa (Angleži, Nemci in Amerikanci se potegujejo za nje).

Kukovi in Društveni otoki (glavni otok je prelepi Tahiti). Poslednji, kakor tudi še bolj proti vzh. ležeči Tuamotu (Nizki otoki) in Markezas so v francoski oblasti. Glavni pridelek vseh teh otokov je «kopro», t. j. mastno jedro kokosovega oreha, iz katerega napravljajo milo.

Na severni strani polutnika stoji najvažnejše avstralsko otočje Sandviško ali Havajsko (17.000 km², 100.000 pr.), ker je tu središče trgovine med Azijo, Ameriko in Avstralijo. Vsi otoki so ognjeniški, zlasti največji Havají. Prebivalci so omikani in iznajdljivi, po veri protestanti. Njih država je sedaj republika pod pokroviteljstvom Japonske, katera si jo želi prisvojiti zaradi trgovinske važnosti. Gl. m. Honolulu na otoku Oahu ima vseučilišče in vilam podobne hiše. Tudi kratko železnico imajo že.

* Ti leže 180° vzhodno od Gr., vendar izpremene mornarji datum šele vzhodno od Tonških otokov, tako da štejejo na teh ponedeljek, a na Samoí pa še nedeljo.

Polarni kraji.

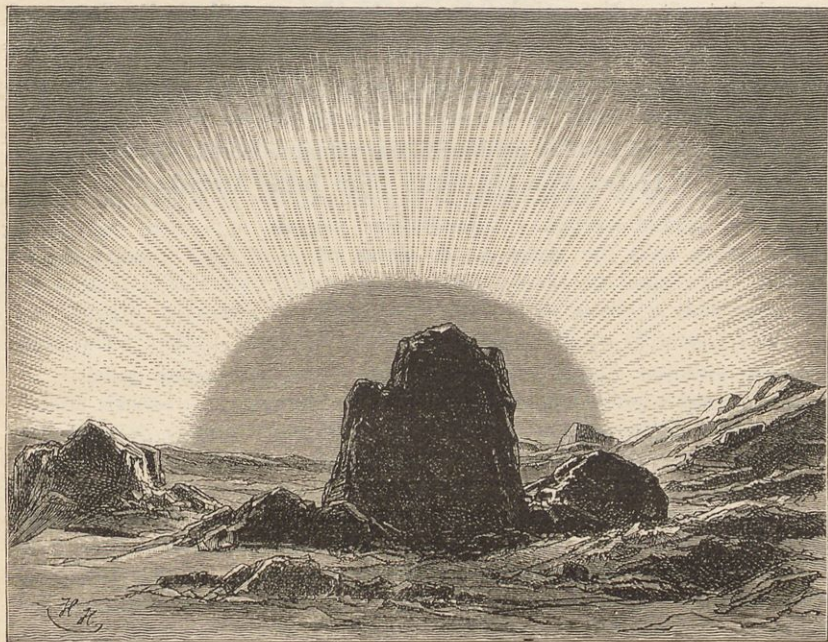
(4·48 milj. km², 80.500 pr.)

Severni polarni kraji. Čeravno bi morali prištevati severnim polarnim krajem vse predele onostran severnega tečajnika, torej najsevernejši del Evrope, Azije in Amerike z bližnjimi otoki, vendar smatramo kot take le bolj oddaljene otoke, t. j. Špicberge in Franca Jožefa zemljo. Obedve otočji sestojita iz dveh večjih in več manjših otokov. Obala jima je zelo razjedena, polna fjordov. Južno od Špicbergov leži Medvedji otok. Med obema otokoma Franca Jožefa zemlje se vleče preliv Avstrija-sund. Severno od vzhodnega otoka je Petermanova zemlja z rtom Dunajem pod 83. vzporednikom. To je najsevernejša točka, katero so do sedaj dosegli. Na otokih so vulkanske planote iz dijorita, na katerih se vzdigajo posamezni vrhunci 800 do 1000 m nadmorske višine.

Severne polarne dežele so podobne velikanski puščobi, polni prav majhnih ledenih kupov in golih skal. Pod 83. vzporednikom trajata najdaljši dan in najdaljša noč po štiri mesece. Na severnem polu je od 21. marca pa do 22. septembra neprenehoma dan, potem nastopi poluletna noč. Planote so pokrite z ledeniki, ki se spuščajo brez gruj do obale. Na strmi obali se lomijo in padajo v morje, po katerem plavajo kot «ledene gore». Na suhem je led sinj, moten, zrnat in trd, v morju pa postane zelo krhek in lahko razbije ladje, ako pade na nje. Ledene grude, ki plavajo blizu obale, so na zraku modre, večinoma s snegom pokrite, v vodi pa odsevajo zeleno in napravljajo nepredorne pregrade. Na odprtem morju se naredi debel «skladni led» (Packed) in jako široke «plavajoče poljane», ki se večkrat spojijo in zrastejo. S silnim hreščanjem trčijo jedna ob drugo, in gorje ladji, ki bi slučajno plula sredi takih poljan! Veter in morske struje poganjajo ledene poljane vedno dalje, in na njih plavajo velikanske skale, ki pridejo na tuje obale kot «blodeče skale», n. pr. z Grenlandije na obalo Nove Fundlandije.

Morska struja ublažuje precej ostri mraz. Na Franca Jožefa zemlji znaša srednja letna toplina — 16° C., in dežela ni tudi o

najtoplejšem poletju popolnoma brez snega. Vendar so obale vsako leto kaka dva meseca brez leda, in zato obiskujejo evropske ladje tudi polarne kraje, kadar love severne medvede, tulnje in mrože. Ljudje niso nikjer stalno naseljeni; celo rusko lovsko naselbino na Špicbergih menjajo večkrat. Na polarnih otokih ni nič zemlje, zato je rastlinstvo silno uborno, kakor n. pr. v Alpah 3000 do 3500 m nad morjem. Samotne obale oživlja le nebrojna množina

Pod. 18. Severna zarja.

severnih ptic, ki tam vale in skoro solnce zatemnjujejo. Solnce stoji prav malo nad obzorjem in ustvarja čarobne svetlobne prikazni: severno zarjo, po dvoje, troje ali še več solnc, ki so kakor križ postavljena itd. Oddaljeni kraji se približujejo, obale hipoma nastajajo in ginejo, njih oblika se vedno izpreminja in nenaravno razvlakuje. Kadar je toplina posebno nizka ter se nahaja v zraku vse polno ledenih stožcev in kristalov, tedaj se opažajo najčarobnejše svetlobne prikazni, stranska solnca, ali pa solnce na daleč raztegnjeno kot goreča plamenica. Pod solncem leži temen, meglen pas,

ki je od daleč podoben pogorju, ob gorah pa se vlačijo težki oblaki; vodena para se namreč ob gorah zelo zgosti in v take strahovite oblake izpremeni.

Južni polarni kraji so še manj preiskani, nego severni, ker je ob južnem polu mnogo več snega in leda, zato tudi mornarji niso mogli črez 78. vzporednik prispeti. Po nekaterih krajih se vzdiga kar navpičen leden zid. Poprej so mislili, da obdaje južni pol «Antarktična zemljina», novejše preiskave pa so dokazale, da je tudi okoli južnega pola takšen arhipel, kakršen se nahaja na severni strani Amerike. Največja otoka sta Uilkesova dežela, južno od Avstralskega zatona, in Viktorijina zemlja, južno od Nove Zelandije. Na poslednji se vzdiga vulkan Erebus do 3770 m nad morjem. Manjši otoki so Kamp in Enderbi na južni strani Azije ter Kerguelen pod 70. poldnevnikom vzhodne širine. Grahamova in Aleksandrova zemlja ležita blizu južne Amerike.

Dostavek.

Najvažnejši pojmi iz zvezdoznanskega zemljepisja.

Zvezdoznanstvo ali astronomija se peča z opazovanjem nebeških teles («zvezd»), kako velike in oddaljene so, kako svetijo, kako se sučejo in vrte. Poleg naše zemlje in našega meseca je še mnogo zvezd, ki so v očitni zvezi s solncem. Solnce in njegove spremljevalke imenujemo vkupno osolnčje (Sonnensystem). Stari ljudje so mislili, da se solnce vrte okoli zemlje (Ptolomejev sestav); Nikolaj Kopernik († 1543) in Galileo Galilej († 1642) sta pa dokazala, da solnce za nas pri miru stoji, in da se zemlja okoli njega vrte (Kopernikov sestav). Vse to je znanstveno dokazal Newton (Njuton, † 1727).

Poleg našega osolnčja je pa še vse polno drugih podobnih sestavov, katerih središče so nepremičnice ali stalnice (Fixsterne) z lastno, lesketajočo svetlobo (zato jim pravimo tudi «solnca»), ki razsvetljuje druge zvezde («razsvetljenke»). Ker se te druge zvezde brez lastne svetlobe vrte okoli solnca, zato jim pravimo premičnice ali planeti. Te premičnice pa spremljajo še druge manjše zvezde, tako da se vrte najprej okoli premičnic in potem z njimi vred okoli solnc, zato jim pravimo sopremičnice ali spremljevalke (trabante, mesece). Po svetlobni podobi pa razločujemo še tretjo vrsto zvezd, t. j. repaticice ali komete, ki so prav za prav le razpadajoče zvezde z lepo bleščečim jedrom in daljšim ali krajšim svetlim repom. Utrinke zvezd, ki padajo na zemljo o posebno svetlih nočeh (zlasti od 10. do 11. avgusta), imenujemo okresnike (Sternschnuppen).

Solnce je za nas najimnitnejša nepremičnica, katerih je skoro brez števila, tako da jih lahko s prostimi očmi opazimo 5000 do 6000 na zvezdnatem nebu. Solnce je pravi izvir vse svetlobe in toplote na zemlji. Našim očem se kaže kot svetel krog, ki ima kakih 85 cm v premeru, v resnici pa je solnce neizmerno oblo, katerega premer znaša 1·4 milj. km, torej 113krat več kot zemeljski. Nam se zato zdi tako majhno, ker je povprek od zemlje oddaljeno 153 milj. km. (Svetloba potrebuje od solnca do zemlje osem minut, iz topa izstreljena krogla bi potrebovala za to daljavo dvanajst let, železniški brzovlak pa čez 300 let.) To velikansko oblo pa ne stoji popolnoma pri miru, nego se suče okoli svoje osi v 25·5 dnevih in vrhu tega se pomika še dalje v brezkončnem nebeškem prostoru. Na solčnem površju opazujemo sem ter tja raztresene temne pege (Sonnenflecke) in lučnice (Sonnenfackeln).

Premičnice delimo po njih oddaljenosti od solnea v notranji in zunanji pas. K notranjemu spadajo (po daljavi): Merkur, Venera, Zemlja s svojim mesecem in Mart; a k zunanjemu pasu Jupiter (s štirimi meseci), Saturn (z osmimi meseci in dvojnimi obročem), Uran (s šestimi) in Neptun (z dvema mesecema). (Stari so šteli sedem planetov, med njimi tudi solnce in mesec, a zemljo so imeli za stalnico, in zadnja dva jim sploh nista bila znana). Med notranjim in zunanjim pasom se nahaja še vse polno majhnih planetov, ki niso vidni prostim očem. Imenujejo jih planetoide ali asteroide, poznajo jih že 430, ali mislijo, da bi jih utegnilo biti vseh skupaj okoli 500.

Sukanje in vrtenje zemlje.

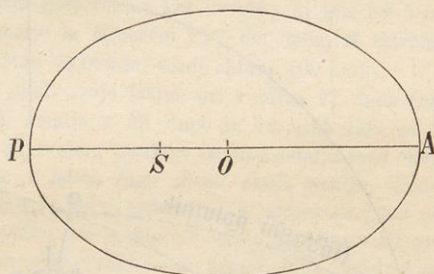
Naša zemlja se zasuče jedenkrat okoli svoje osi v štiriindvajsetih urah, in sicer od zah. proti vzh. Nam se zdi, da zemlja pri miru stoji, in da se solnce okoli nje vrti od vzh. proti zah., kakor se nam zdi, če se hitro vozimo, da stojimo mi na mestu, a da se stvari okoli nas premičejo v nasprotni smeri. Sukanje zemlje okoli svoje osi se imenuje s tujo besedo rotacija. Ker je naša zemlja pakrogla (Sphäroid), zato mora solnce razsvetljevati vedno ravno tisto njeno polovico, ki mu je naproti obrnjena, a druga mora biti temna. Vsled tega nastajajo dnevni časi. Kadar se naš kraj približuje razsvetljenemu poloblu, se nam začne svitati ali daniti («zora») in kadar solnčni žarki na nas posinejo, tedaj nam solnce vzhaja in mi imamo jutro; kadar stoji solnce nam naproti najvišje na nebu, imamo poldne, kadar pa nas solnčni žarki zapuščajo in se naš kraj izgublja v temno poloblo, tedaj nam solnce zahaja in mi imamo večer. Med dnevom in popolno nočjo pa nastopa še mrak ali somrak, ker se solnčni žarki v različno gostih zračnih plasteh lomijo in še na zemljo prihajajo tudi potem, ko se je solnce že skrilo pod obzorjem. Kadar stojimo po noči ravno nasproti sredini razsvetljenega polobla, tedaj je za nas polnoč. (Kedaj vzhaja solnce ravno na vzh., in kedaj zahaja ravno na zah.? Kedaj stoji pri nas solnce najvišje na nebu?)

Drugo gibanje (tekanje) zemlje okoli solnea imenujemo vrtenje. Tudi to se vrši od zah. proti vzh., in sicer tako hitro, da mi tega niti ne opazimo, in zato mislimo, da naša zemlja pri miru stoji. (Hitrost vrtenja na polutniku znaša 30 km v vsaki sekundi, koliko pa na tečajniku?) Čas, katerega potrebuje zemlja, da se zavrti jedenkrat okoli solnea, imenujemo leto (solnčno leto) in znaša 365 dni, 5^h 48' 48". Če bi se zemlja ravno v 365. dneh jedenkrat zavrtela, bi imelo vsako leto jednoliko dni (navadno leto). Iz onih več ur in minut pa nastane vsako četrto leto prestopno leto, ki ima 366 dni, ker se prišteje še jeden dan (29. februarja). To računanje je vvedel Julij Cezar, zato se imenuje po njem julijanski koledar (stari štil). Ker pa zemlja ne potrebuje ravno šest ur več, nego nekaj minut manj, da se zavrti okoli solnea, zato morajo vsakih sto let jeden prestopni dan izpustiti, da je dotično leto le navadno, mesto prestopno: gregorjanski koledar. (Kako vemo lahko naprej, katero leto bo prestopno? Kateri narodi štejejo dni še po «starem štilu», in za koliko dni so za nami?).

Pot, katerega napravlja zemlja okoli solnea, se imenuje zemeljsko potišče, ki je vzporedno z ekliptiko na nebeškem svodu. Njena oblika je

pakrožna ali eliptična, in sicer tako, da je ta pakrožnica bolj pravi krožnici podobna in ne raztegnjena (pod. 19.). Solnce se nahaja v zahodnem gorišču pakrožnice, in sicer ne daleč od pravega središča; (razdalja gorišč od središča se imenuje «ekscentriciteta», in ta pri potišču naše zemlje ni posebno velika). Letni časi, ki nastajajo vsled vrtenja zemlje okoli solнца, pa niso nikakor od tega odvisni, ali stoji zemlja blizu solнца («perihelion», prisolnčje, *P* na podobi) ali pa daleč od njega («aphelion», odsolnčje, *A* na podobi), nego jedino le od položaja in nagnjenosti zemeljske osi.

Zemeljska os ne stoji namreč navpično na potišču, nego poševno, za $23\frac{1}{2}^{\circ}$ od navpičnice oddaljena; kot med potiščem in osjo znaša torej $66\frac{1}{2}^{\circ}$. Dalje je treba dobro pomniti, da zemeljska os tega svojega položaja nikoli ne izpremeni, nego da si ostane vzporedna na raznih točkah potišča, tako da je os v afeliju proti solncu, v periheliju pa od solнца obrnjena, vmes pa stoji jednako visoko in vzporedno s solncem. Kadar je os proti solncu obrnjena (štef. *IV* na

Pod. 19.

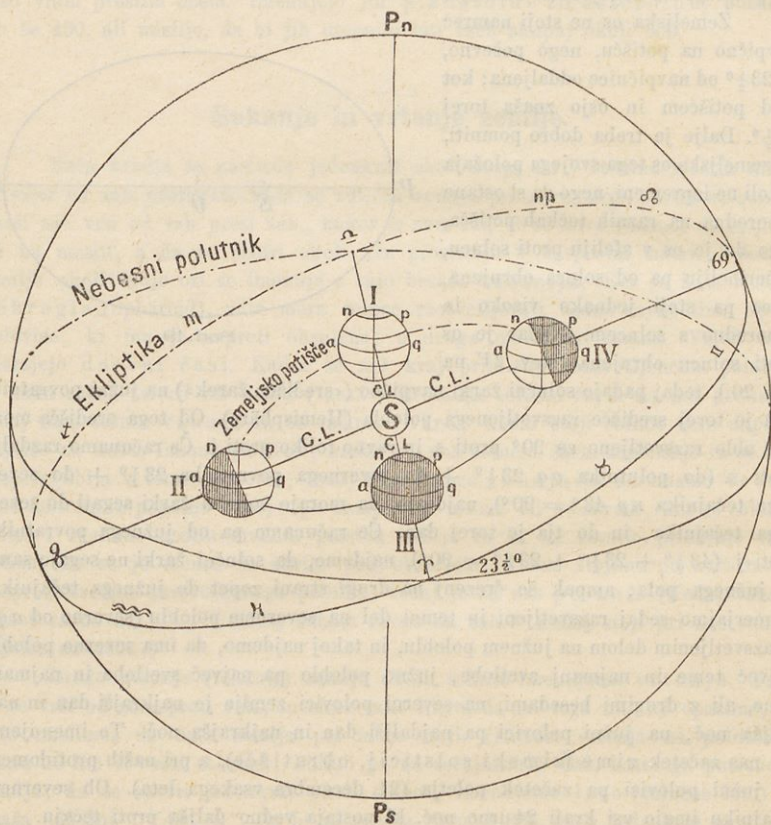
pod. 20.), tedaj padajo solnčni žarki navpično («središen žarek») na južni povratnik, tam je torej središče razsvetljenega polobla (Hemisphere). Od tega središča mora biti oblo razsvetljeno za 90° proti s. in ravno toliko proti j. Če računamo razdaljo proti s. (do polutnika *aq* $23\frac{1}{2}^{\circ}$ + do severnega povratnika $23\frac{1}{2}^{\circ}$ + do severnega tečajnika *np* $43^{\circ} = 90^{\circ}$), najdemo, da morajo solnčni žarki segati do severnega tečajnika, in do tja je torej dan. Če računamo pa od južnega povratnika proti j. ($43\frac{1}{2}^{\circ} + 23\frac{1}{2}^{\circ} + 23\frac{1}{2}^{\circ} = 90^{\circ}$), najdemo, da solnčni žarki ne segajo samo do južnega pola, ampak še črezenj na drugi strani zopet do južnega tečajnika. Primerjajmo sedaj razsvetljeni in temni del na severnem poloblu (severno od *aq*), z razsvetljenim delom na južnem poloblu, in takoj najdemo, da ima severno poloblo največ teme in najmanj svetlobe, južno poloblo pa največ svetlobe in najmanj teme, ali z drugimi besedami, na severni polovici zemlje je najkrajši dan in najdaljša noč, na južni polovici pa najdaljši dan in najkrajša noč. To imenujemo pri nas začetek zime (zimski solsticij, obratišče), a pri naših protidomcih na južni polovici pa začetek poletja (21. decembra vsakega leta). Ob severnem tečajniku imajo vsi kraji 24urno noč, ki postaja vedno daljša proti tečaju.

Ravno nasprotno se dogaja pri štef. *II*. Dne 21. junija padajo solnčni žarki na severni polovici navpično ravno na severni polarnik; razsvetljena polovica obla sega torej do severnega tečajnika na drugi strani pola, a na j. samo do južnega tečajnika pred polom. Na severni strani polutnika (*aq*) je torej najdaljši dan (začetek poletja ali kres, solsticij), na južni pa najdaljša noč (začetek zime). Dne 21. junija imajo vsi kraji, ki se nahajajo na severnem tečajniku, skozi 24 ur neprenehoma dan, ki raste dalje proti polu.

V sredi med opisanimi letnima časoma je zemlja tako obrnjena proti solncu, da morajo njegovi žarki navpično padati ravno na polutnik, ter je razsvetljena polovica obla od jednega tečaja do drugega. Mejo med svetlo in temno polovico dela jeden poldnevnik, in vsi vzporedniki so na pol razsvetljeni, na pol pa temni.

Tista polovica zemlje, ki je proti solncu obrnjena, ima enak dan na severnem kakor na južnem poloblu (štef. I., začetek spomladi: 21. marca); in ona druga, ki je od solnca obrnjena (štef. III.), ima jednako noč na severnem kakor na južnem poloblu («ravnonočje, aequinoctium», 22. septembra). Za severno poloblo se začinja ta dan jesen, za južno pa spomlad.

Vrtenje zemlje opazimo tedaj, če gledamo na nebeške znake ali zverinski krog (zodiacus). Nam se dozdeva, da se solnce med letom pomiče skozi dvanajst

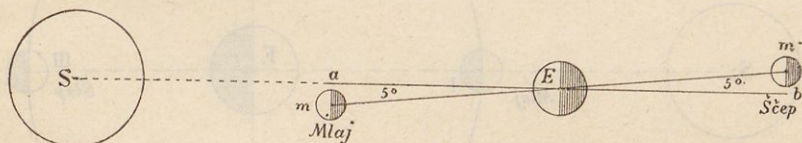
Pod. 20.

sozvezdij, katerim so dali imena po ljudeh (dvojčki, devica, strelec, vodnar) in po živalih (oven, junec, rak, kozorog), in ki so v vsakem koledarju zaznamovana. V resnici pa se zemlja pomiče mimo omenjenih sozvezdij, ki se nahajajo v ekliptiki. (Postavi svetilko na okroglo mizo sredi sobe in hodi okoli mize ter glej mimo svetilke na podobe, ki vise po stenah; videl bodeš svetilko hoditi mimo raznih podob, a v resnici si ti hodil mimo njih.) Kadar padajo solnčni žarki navpično na severni povratnik (21. junija), tedaj stoji solnce v sozvezdju raka, in zato se imenuje oni povratnik tudi rakov povratnik. Južni se pa imenuje tudi kozorožčev povratnik, ker se nahaja solnce 21. decembra v znamenju kozoroga.

Mesec in njegovo gibanje.

Mesec (luna) je ugaslo nebeško telo brez zraka in brez vode; na njem ni niti zore, niti mraka, nego solnce mu hipoma vzhaja ter zahaja. Od zemlje je oddaljen 38.400 μm , njegov premer znaša 3400 km, in njegovo površje je skoro štirinajstkrat manjše od zemeljskega; zato je tudi njegova svetloba nasproti zemlji tudi toliko bledejša v primeri s svetlobo zemlje nasproti mesecu. (Če si mislimo, da je mesec tolik, kot buckna glava [2 mm v premeru], in zemlja tolika, kot grah [8 mm], tedaj si moramo predstavljati solnce kot kroglo, ki ima 89.5 cm v premeru. Če znaša daljavo med zemljo in mesecem 23.7 cm, tedaj si moramo misliti, da je solnce od zemlje oddaljeno 94.082 m, torej skoraj 100 km).

Mesec ima trojno gibanje: 1.) okoli svoje lastne osi v blizu 27. dneh (natančno: 27 dni, 7^h in 43'); 2.) okoli zemlje v 29. dneh in 12. urah (ker se je zemlja med tem že dalje pomaknila na svojem potišču) in 3.) z zemljo vred okoli solnca v enem letu. Ker se mesec v istem času zavrti okoli zemlje, kakor okoli svoje osi, zato kaže zemlji vedno le jedno polovico, in nasprotne plati ne moremo mi nikoli videti. (Postavi svetilko kot mesec na mizo, pa hodi okoli nje tako, da si z obrazom vedno proti svetilki obrnjen; ko prideš okoli mize, si se

Pod. 21.

zavrtel v istem času tudi jedenkrat okoli svoje osi.) Mesec ne teka po isti ravnini, kot zemlja, nego njegovo potišče napravlja z zemeljskem kot 5°, tako da stoji mesec včasih višje, včasih nižje kot zemlja. Jasno je, da se morata zemeljsko in mesečevo potišče v dveh nasprotnih točkah križati, in ti točki imenujemo vozla (glej pod. 21.). Tako je mesečeva pot okoli solnca zelo zavozlana, le okoli zemlje je skoraj popolna krožnica. (Vendar razločujemo tudi prizemlje = perigäum in odzemlje = apogäum.)

Mene ali izpremembe (faze). Ker mesec nima svoje svetlobe, nego jo dobiva le od solnca, in ker prihaja v razne položaje nasproti solncu in zemlji, zato se za naše oči vedno izpreminja. Dobo, katero potrebuje mesec, da zadobi svojo poprejšnjo podobo (29½ dni), imenujemo tudi mesec, in stari ljudje so računali čas po mesečevih menah. Za nas so posebno važne štiri glavne mene, ki si sledijo čez vsakih sedem dni (teden).

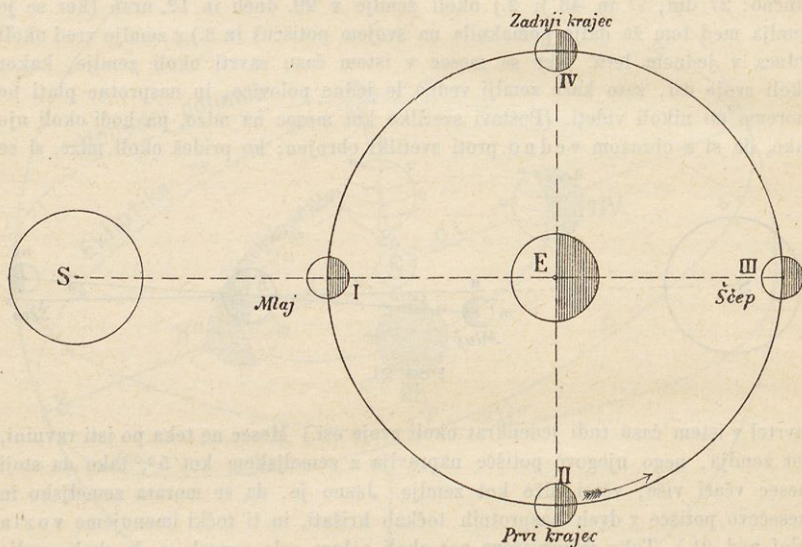
1.) Ako se nahaja mesec ravno med solncem in zemljo (*I.* na pod. 22.), mi zemljani ne moremo videti tiste polovice zemlje, katero solnce obseva, ampak nam je obrnjena le temna polovica, tako da meseca ne vidimo. To meno imenujemo mlaj (nova luna); začenja se ob 6. uri zjutraj, kulminuje opoldne, a zahaja ob 6. uri zvečer.

2.) Ko se pomika mesec dalje proti vzh., vidimo, da se njegov razsvetljeni del vedno veča in ko pride za 90° (*II.* na pod. 22.), nam kaže že četrti del

razsvetljenega obla, ker mi druge razsvetljene četrtinke ne moremo videti z naše zemlje. Ta mena je prvi krajec (začetek opoldne, kulminacija ob šestih zvečer in zahod o polnoči).

3.) Čim dalje se pomika mesec proti vzh., tem bolj se kaže tudi njegova druga razsvetljena četrtinka, in ko pride do točke *III.*, vidimo razsvetljeno vso tisto polovico meseca, ki je proti zemlji obrnjena. To meno imenujemo ščep (polna luna), ki se najlepše vidi o polnoči, a gineva ob šestih zjutraj.

4.) Ko se mesec zopet solncu približuje, izginjajo našim očem polagoma deli razsvetljene polovice, in ko pride v točko *IV.*, vidimo zopet le četrtinko meseca, ker druge razsvetljene četrtinke ne moremo videti z našega stališča. Ta mena je zadnji krajec (začetek opolnoči, kulminacija ob šestih zjutraj, zahod opoldne).

Pod. 22.

Ker vidimo torej včasih večji, včasih manjši del razsvetljene mesečeve polovice zato govorimo, da mesec raste in pojema. Kadar raste (o prvem kraju), nam kaže srp v podobi loka črke *D* kadar pojema, pa v podobi črke *C*. To so Rimljani tolmačili kot začetnici besed «decrescere» in «crescere». Ker je pa ravno nasprotno res (namreč mesec raste, ko kaže *D*, in pojema, ko kaže *C*), so izumili Rimljani pregovor «luna mendax» (mesec laže).

Mraki ali mrknjenja. Iz tu razloženega bi moralo slediti, da o mlaju vedno tudi solnce mrkne, o ščepu pa mesec. To se pa ne dogaja, ker se zemeljsko in mesečevo potišče križata (glej pod. 21.). Če se namreč nahaja mesec o mlaju za 5° pod zemeljskem potiščem, ali o ščepu za 5° nad njim, tedaj ni mogoče, da bi solnce, ali pa mesec mrknil. Mrak more nastati le tedaj, ako se nahajajo vsa tri nebeška telesa: solnce, zemlja in mesec v jedni ter isti črti, ali z drugo besedo, ako stoji mesec v vozlu. Ako se to dogodi o mlaju, tedaj mrkne solnce, ako o ščepu, pa mesec.

Mrake delimo v polne in delne (totalne in parcijalne). Polni in osrednji solnčni mrak, to je tedaj, ko mesec vso solnčevo koluto pokrije, ne traja na zemlji nikoli dalje kot pet minut. Če se nahaja mesec v odzemlju ob času, ko bi imel nastati osrednji solnčni mrak, tedaj mesec ne zakrije vse solnčeve kolute, nego od nje se vidi še ozek, svetel okrajek, in to prikazen imenujemo obročasti solnčni mrak. Pri mesecu tak mrak ni mogoč, ker je preblizu zemlje in ga njena koluta ali popolnoma, ali deloma zakriva.

Priprava, ki nam kaže solnce, zemljo in mesec v njih sorazmerni velikosti, razdalji in svetlobi, se imenuje telurij.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

NARODNA IN UNIVERZITETNA
KNJIŽNICA

00156 #

00000077227

